

ISSN: 1307 - 5063

BEYKENT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

BEYKENT UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Cilt/Volume: 15 Sayı/Number: 1 Yıl/Year: 2022 Bahar / Spring

ISSN: 1307 - 5063
e-ISSN: 2667-4955

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
DERGİSİ

BEYKENT UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Sertifika No:
46286

Beykent Üniversitesi Yayınları, No :174

Cilt *Volume: 15* **Sayı** *Number: 1* **Yıl** *Year: 2022* **Bahar** / Spring

www.beykent.edu.tr

EDİTÖR YAZISI

Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin 15. yılından merhaba,

2007 yılında ilk sayısını çıkararak yayın hayatına başlayan dergimiz yılda iki kez yayımlanmakta; ekonomi, bankacılık, işletme, maliye, psikoloji, siyaset bilimi, sosyal kültürel antropoloji, sosyoloji, tarih, uluslararası ilişkiler ve kültür çalışmaları, iletişim, karşılaştırmalı edebiyat, dil ve edebiyat gibi sosyal bilimler kapsamında yer alan tüm alanlardaki özgün ve bilimsel çalışmaları içermektedir. Nicelikten ziyade niteliği öne çıkaran dergimiz kör hakemlik ilkesini benimsemekte olup TÜBİTAK Ulakbim Türkiye Dergileri Dizini Dergi Değerlendirme Kriterleri doğrultusunda yayımlanmaktadır. Dünya genelinde bilginin hızlı yayılmasını sağlamak amacıyla dergimize gönderilen bilimsel çalışmalara Türkçe ve İngilizce dillerinde yayımlanma imkânı sunulmaktadır.

15. yılımızı nihayete erdirirken yayın kurulumuz, son sayımızda çeşitli akademik kurumlarda veya bağımsız olarak araştırmalarını sürdürmekte olan toplam 8 araştırmacının bireysel ya da ortaklaşa yazmış olduğu 7 makaleyi bir araya getirmiştir. Bu sayı kapsamında yapılan çalışmalarda, Alper KARASOY sürdürülebilir kalkınma açısından önemli bir gösterge olarak kabul edilen ekolojik ayak izi kavramını ele alarak alternatif enerji kaynaklarının tüketimi ile işçi döviz girdilerinin Mısır'ın ekolojik ayak izini nasıl etkilediğini araştırmış ve elde ettiği bulgular sonucunda önemli politika önerilerinde bulunmuştur. İktisadi kalkınmanın en önemli unsurlarından biri olan finansal gelişmişlik kavramı Bilgehan TEKİN tarafından 52 ülkeyi kapsayacak şekilde araştırılmıştır. Çalışmanın bulguları yabancı portföy yatırımları ile finansal gelişmişlik arasında önemli bir ilişki olduğunu göstermiştir. Okan Anıl AYDIN işletmeler açısından çok stratejik bir konu olan iş tatmini ve iş performansı arasındaki ilişkiyi meta analizi yöntemiyle araştırmış, iki değişken arasındaki ilişkiyi sektörler itibarıyla da analiz etmiştir. Son yıllarda araştırmacılar ve uygulayıcılar tarafından oldukça ilgi gören kurumsal itibar konusu Muhammet Fatih ŞENGÜLLENDİ ve Yasin ŞEHİTOĞLU tarafından araştırılmıştır. Literatürde görece yeni olan spiritüel liderliğin kurumsal itibara olan etkisinin incelendiği çalışmada çarpıcı sonuçlara ulaşılmış ve çalışmanın sonucunda gelecekte yapılabilecek araştırmalara da ışık tutulmuştur. Girişimciler için hayati olan kitle fonlaması konusu Assylbek ZHOLDYULY tarafından Türkiye özelinde ele alınmıştır. Araştırmanın sonuçları kitle fonlamasının Türkiye'de henüz çok yaygın olmadığını ortaya koymakla birlikte kitle fonlaması ile yapılması planlanan projelerin toplumun geneli için son derece önemli olduğunu göstermiştir. Sürdürülebilir kalkınma için hayati önemde olan hidroelektrik üretimi Özge Can DOĞMUŞ tarafından Bosna-Hersek örneğiyle ele alınmıştır. Hidrolojik döngüden ziyade hidrososyal döngüye vurgu yapan araştırmacı alan yazınına önemli bir katkı sunmuştur. Derginin 15. sayısı Gözde AYKUT'un Byung-Chul Ha'ya ait Eros'un Istrabı adlı eserine yaptığı kitap eleştirisi ile sonlanmaktadır.

2007 yılında başlayan yayın sürecimizden bu yana emeği geçen tüm editörlerimize, yayın kurulu üyelerimize, hakemlerimize, yazı işlerine, emekleriyle katkıda bulunan tüm yazarlarımıza ve takipte olan tüm değerli okuyucularımıza süregelen ilgileri nedeniyle teşekkürü borç bilirim. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin nice on beş yıllarında, değişen dünyayla birlikte özgün ve yenilikçi çalışmalarla bilimsel üretkenlik içerisinde bir arada olmak temennisiyle...

Prof. Dr. Volkan ÖNGEL

Editör

İstanbul, Haziran 2022

İMTİYAZ SAHİBİ / PRIVILEGED OWNER

Prof. Dr. Ali Murat FERMAN

(Beykent Üniversitesi Adına)

EDİTÖR / EDITOR

Prof. Dr. Volkan ÖNGEL Beykent Üniversitesi

EDİTÖR YARDIMCILARI / ASSOCIATE EDITORS

Dr. Öğr. Üyesi İlkay ERARSLAN Beykent Üniversitesi

Doç. Dr. Semre BOĞA Beykent Üniversitesi

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

Sosyoloji-Antropoloji Dr. Öğr. Üyesi Ali SAYGILI

Türk Dili ve Edebiyatı Dr. Öğr. Üyesi Mağfiret YUNUSOĞLU

Tarih Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI

İktisat Prof. Dr. Özgür Ömer ERSİN

İşletme Prof. Dr. Cemal YÜKSELEN

Siyaset Bilimi-Kamu Yönetimi Prof. Dr. Şenol DURGUN

Psikoloji Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin EBADİ

Uluslararası İlişkiler Prof. Dr. Armağan GÖZKAMAN

İngiliz Dili ve Edebiyatı Prof. Dr. Visam MANSUR

Medya ve İletişim Prof. Dr. Mine DEMİRTAŞ

Halkla İlişkiler Prof. Dr. Ebru URAL

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ayşe GÜNSEL Kocaeli Üniversitesi

Prof. Dr. Cevat GERNİ Beykent Üniversitesi

Prof. Dr. Muhittin KAPLAN İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Neslim DOKSAT Beykent Üniversitesi

Doç. Dr. Sıtkı SÖNMEZER İstanbul Ticaret Üniversitesi

ULUSLARARASI DANIŞMA KURULU / INTERNATIONAL BOARD OF ADVISORY

Asst. Prof. Dr. Ahmed Muneeb MEHTA University of the Punjab (Pakistan)

Prof. Dr. Ahmet AY Konya Selçuk Üniversitesi

Dr. Ainura TURDALIEVA Manas Üniversitesi (Kırgızistan)

Prof. Dr. Akile Reşide GÜRSOY Beykent Üniversitesi

Prof. Dr. Ali Vahit TURHAN Beykent Üniversitesi

Prof. Dr. Altan AYKUT Beykent Üniversitesi

Prof. Dr. Atılhan NAKDİYOK Erzurum Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Besim Bülent BALI Marmara Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Bilge GÜLER Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Prof. Dr. Cem SAATÇIOĞLU İstanbul Üniversitesi

- Dr. Cunus GANIYEV Manas Üniversitesi (Kırgızistan)
- Prof. Dr. Çağrı BULUT Yaşar Üniversitesi
- Prof. Dr. Deniz PARLAK Doğuş Üniversitesi
- Prof. Dr. Edward J. ERICKSON Marine Corps University (USA)
- Prof. Dr. Emin AKÇAOĞLU Manisa Celal Bayar Üniversitesi
- Doç. Dr. Emine FIRAT Aksaray Üniversitesi
- Doç. Dr. Erkan TAŞKIRAN Düzce Üniversitesi
- Assoc. Prof. Dr. Rizwan Qaiser DANISH University of the Punjab (Pakistan)
- Prof. Dr. Faik ÇELİK Kocaeli Üniversitesi
- Prof. Dr. Funda YERDELEN İstanbul Üniversitesi
- Doç. Dr. Füsun ÇELEBİ BOZ Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi
- Prof. Dr. Güneş YILMAZ Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi
- Prof. Dr. Günseli Mine GERNİ Marmara Üniversitesi
- Prof. Dr. Halim KAZAN İstanbul Üniversitesi
- Prof. Dr. Halit KESKİN Yıldız Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. Harun BAL Çukurova Üniversitesi
- Prof. Dr. Harun SOYDAL Konya Selçuk Üniversitesi
- Doç. Dr. Igor Leonidovich ALEXEEV Rusya Federasyonu Rusya Humanitar Devlet Üniversitesi
- Prof. Dr. İbrahim AQUDE U.S.A. University of Hawaii (USA)
- Prof. Dr. İlyas SÖZEN 9 Eylül Üniversitesi
- Prof. Dr. Jamaluddin HUSAIN Purdue University (USA)
- Prof. Dr. Kamil USLU Doğuş Üniversitesi
- Prof. Dr. Kerem DOKSAT Beykent Üniversitesi
- Prof. Dr. Kerem KARABULUT Erzurum Atatürk Üniversitesi
- Assoc. Prof. Dr. Krystyna KMIOTEK Warsaw University of Technology (Poland)
- Prof. Dr. Mahmut HIZIROĞLU İstanbul Üniversitesi
- Doç. Dr. Mehmet Şahin GÖK Gebze Teknik Üniversitesi
- Dr. Michael WEGENAR Antalya Bilim Üniversitesi
- Prof. Dr. Mine AFACAN FINDIKLI İstinye Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Murat BAŞARIR Erciyes Üniversitesi
- Prof. Dr. Mustafa Kemal DEĞER Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. Mustafa TAŞLIYAN Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Nazmiye PEKKAN ARI Toros Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Necmettin GÜL Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
- Doç. Dr. Nihan BOZOK Beykent Üniversitesi
- Doç. Dr. Orkun BAYRAM Antalya Bilim Üniversitesi
- Prof. Dr. Perihan PAKSOY Beykent Üniversitesi

Doç. Dr. Recep REHİMLİ Academy of Public Administration (Azerbaijan)

Prof. Dr. Salih Zeki İMAMOĞLU Gebze Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Selçuk EMSEN Erzurum Atatürk Üniversitesi

Doç. Dr. Selda UCA Kocaeli Üniversitesi

Doç. Dr. Serdar KUZU İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa

Prof. Dr. Serkan ADA Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi

Dr. Seyil NAJIMUDINOVA Manas Üniversitesi (Kırgızistan)

Dr. Öğr. Üyesi Sonnur AKTAY Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Thomas GILLPATRICK

Doç. Dr. Timur KOZUKULOV Kırgızistan Oş Devlet Üniversitesi

Prof. Dr. Toğrul İSMAYİL Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Tuba BIYIKBEYİ Kilis 7 Aralık Üniversitesi

Asst. Prof. Dr. Tuğberk KAYA Cyprus International University (North Cyprus)

Prof. Dr. Turgut ÖZKAN Doğu Üniversitesi

Doç. Dr. Yakup AKKUŞ İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Yalçın KARATEPE Erzurum Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Yıldız Yılmaz GÜZEY Beykent Üniversitesi

Prof. Dr. Yüksel BAYRAKTAR İstanbul Üniversitesi

İNDEKS SORUMLULARI / PERSON FOR INDEX PROCESS

Arş. Gör. Bilal YILDIZ Beykent Üniversitesi

Arş. Gör. Gözde BOZKURT Beykent Üniversitesi

İSTATİSTİK EDİTÖRLERİ / STATISTICAL EDITORS

Doç. Dr. Erkut ALTINDAĞ Beykent Üniversitesi

TÜRKÇE DİL UZMANI / TURKISH LANGUAGE SPECIALIST

Dr. Öğr. Üyesi Ali ŞEYLAN Beykent Üniversitesi

YABANCI DİL UZMANI / FOREIGN LANGUAGE SPECIALIST

Dr. Öğr. Üyesi Seval ASLAN Beykent Üniversitesi

TEKNİK EDİTÖR / TECHNICAL EDITORS

Arş. Gör. Tuğçe ACAR Beykent Üniversitesi

YAYIN ASİSTANLARI / BROADCAST ASSISTANTS

Arş. Gör. Aziz Mücahit BAKIR Beykent Üniversitesi

Arş. Gör. Baran TEKAY Beykent Üniversitesi

Arş. Gör. Leyla YARAR Beykent Üniversitesi

Arş. Gör. Kübra SEZEN Beykent Üniversitesi

Arş. Gör. Melih Sefa YAVUZ Beykent Üniversitesi

Arş. Gör. Mesut Can TÜRKOĞLU Beykent Üniversitesi

Arş. Gör. Yağmur GÜMÜŞBOĞA Beykent Üniversitesi

DERGİ SEKRETERİ / JOURNAL SECRETARY

Arş. Gör. Hasan Sadık TATLI Beykent Üniversitesi

HUKUK DANIŞMANI / LEGAL COUNSELAR

Av. Zuhâl AKAYADIN

SAYIDAKİ HAKEMLER / JUDGES REVIEWERS IN THE ISSUE

Prof. Dr. Nazan ALİOĞLU - Beykent Üniversitesi

Prof. Dr. Cevat GERNİ - Beykent Üniversitesi

Prof. Dr. Hakan KİTAPÇI - Gebze Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Salih Zeki İMAMOĞLU - Gebze Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Nimet VARLIK - Kırıkkale Üniversitesi

Doç. Dr. Serdar BOZKURT - Yıldız Teknik Üniversitesi

Doç. Dr. Onur ÖZDEMİR - İstanbul Gelişim Üniversitesi

Doç. Dr. Kemal ERKİŞİ - Antalya Bilim Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ferhat UĞURLU - İskenderun Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Necmettin GÜL - Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Murat TOPÇU - İstanbul Okan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Dinçer DEDEOĞLU - İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ali PİŞKİN - Yalova Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Nesrin AKÖREN - Maltepe Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gökberk YÜCEL - Amasya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Nazmiye Ülkü PEKKAN - Tarsus Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖKSÜZKAYA - Kırıkkale Üniversitesi

İLETİŞİM / CONTACT

Beykent Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Sıraselviler Caddesi No:65 Cihangir-Beyoğlu / İstanbul

Mail: sbedergi@beykent.edu.tr

İÇİNDEKİLER

HOW DO CONSUMING ALTERNATIVE ENERGY SOURCES AND REMITTANCE INFLOWS IMPACT EGYPT'S ECOLOGICAL FOOTPRINT? Alper KARASOY	8 - 28
YABANCI PORTFÖY YATIRIMLARI VE FİNANSAL GELİŞMİŞLİK ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN ANALİZİ Bilgehan TEKİN	29- 44
TÜRKİYE'DE İŞ TATMİNİ VE İŞ PERFORMANSI ARASINDAKİ İLİŞKİ: BİR META ANALİZ ÇALIŞMASI Okan Anıl AYDIN	45-57
SİRİTÜEL LİDERLİĞİN KURUMSAL İTİBARA ETKİSİNİN İNCELENMESİ Muhammet Fatih ŞENGÜLLENDİ, Yasin ŞEHİTOĞLU	58-71
TÜRKİYE KİTLE FONLAMASI PLATFORMLARININ ANALİZİ Assylbek ZHOLDYULY	72-84
EKONOMİK GEÇİŞ ÜLKELERİNDE “MODERN SU”DAN “YOZLAŞMIŞ SU”YA DOĞRU: BOSNA-HERSEK ÖRNEĞİ Özge Can DOĞMUŞ	85-101
KİTAP ELEŞTİRİSİ B.C. Han. (2019), Eros'un İstirabı. (Ş. Öztürk Çev.) Metis Yayınları Gözde AYKUT	102-106

HOW DO CONSUMING ALTERNATIVE ENERGY SOURCES AND REMITTANCE INFLOWS IMPACT EGYPT'S ECOLOGICAL FOOTPRINT?

ALTERNATİF ENERJİ KAYNAKLARININ TÜKETİMİ VE İŞÇİ DÖVİZ GİRDİLERİ MİSİR'İN EKOLOJİK AYAK İZİNİ NASIL ETKİLİYOR?

Alper KARASOY¹

Öz

Bu çalışmada, -(yanıcı ve yanıcı olmayan) alternatif enerji tüketimi ve işçi dövizleri de dâhil olmak üzere- çevresel bozulmanın belirleyicilerinin Mısır'daki Ekolojik Ayak İzi'ni nasıl etkilediği 1977-2014 dönemi için incelenmektedir. Seçilmiş olan değişkenler arasında eş-bütünleşme olduğu teyit edildikten sonra uzun ve kısa dönem katsayıları, gecikmesi dağıtılmış otoregresif model yöntemiyle tahmin edilmiştir. Uzun dönem sonuçlarına göre Mısır'da Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi geçerli değildir; çünkü gelirin Ekolojik Ayak İzi üzerinde U-tipi bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Bunun yanında fosil yakıt tüketimi ve finansal kalkınma, uzun dönemde, Ekolojik Ayak İzi'ni arttırmaktadır. Ek olarak, uzun dönemde, yanıcı olmayan alternatif enerji kullanımının Ekolojik Ayak İzi'ni etkilemediği; fakat yanıcı alternatif enerji tüketiminin ve ticari küreselleşmenin Ekolojik Ayak İzi'ni azalttığı tespit edilmiştir. Son olarak Mısır'a gönderilen işçi dövizlerinin hem kısa dönemde hem de uzun dönemde Mısır'ın Ekolojik Ayak İzi'ni arttırdığı gözlenmiştir. Bu bulgularla uyumlu olarak bazı politika önerileri ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelime: Ekolojik Ayak İzi, Alternatif Enerji Tüketimi, İşçi Dövizleri, Zaman Serisi Analizi, Mısır.

Abstract

This research examines how the determinants of environmental degradation -including (combustible and non-combustible) alternative energy consumption and remittance inflows- impact Egypt's ecological footprint for the 1977-2014 period. After confirming the co-integration among the selected variables, the short-run and the long-run coefficients are estimated by the autoregressive distributed lag method. The long-term findings indicate that the environmental Kuznets curve hypothesis is not accepted for Egypt, as income has a U-shape impact on ecological footprint. Moreover, fossil-fuel consumption and financial development worsen ecological footprint in the long-run. In addition, while non-combustible alternative energy utilization does not significantly impact ecological footprint in Egypt, combustible alternative energy usage and trade globalization decrease it in the long-run. The results further reveal that remittance inflows to Egypt increase ecological footprint in both the short-run and the long-run. Pursuant to the findings, some policy conclusions and suggestions are propounded.

Keywords: Ecological Footprint, Alternative Energy Consumption, Remittance Inflows, Time Series Analysis, Egypt.

¹ Dr. Arş. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, akarasoy@aku.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9447-3375

Genişletilmiş Özet

Günümüzde sürdürülebilir kalkınma, ülkelerin çevresel performansını arttıracak ve enerji portföyünü zenginleştirecek alternatif politikalar ve çözümler üretmekten geçmektedir. Bu çerçevede, özellikle çevresel bozulmayla mücadelede, alternatif enerji kaynaklarının iyi bir şekilde analiz edilmesi ve incelemeye konu olan ülkenin ekonomisine ait spesifik özelliklerin de ön plana çıkarılabilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada, Mısır ele alınarak kapsamlı bir çevresel sürdürülebilirlik göstergesi olan Ekolojik Ayak İzi'nin alternatif enerji kaynaklarından ve işçi döviz girdilerinden nasıl etkilendiği Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi (ÇKEH) bağlamında ekonometrik olarak araştırılmıştır.

Bu çalışmanın giriş kısmında da bahsedildiği üzere, her ne kadar Mısırlı politika yapıcılarını 2030 için belirledikleri hedeflerinde hem enerji hem de çevresel sürdürülebilirlik bağlamında çeşitli politikalar belirlemiş olsalar da bu politikalar kapsamında iki ana unsurun göz ardı edildiği görülmektedir: 1) Yanıcı olan alternatif enerji kaynaklarına (biyo-kütle ve artıklar gibi) gerekli önem verilmemiştir. Bu kaynaklar, Mısır'ın enerji üretim potansiyeli üzerinde anlamlı derecede etkili olabilecek alternatiflerdir (Abdelhady vd., 2014: 211; Said vd., 2013: 90). Ayrıca bu kaynaklar, alternatif enerji kaynakları arasında olduğu için, Mısır ekonomisinin hem enerji ihtiyacını karşılamakta hem de çevresel sürdürülebilirliğini dengelemekte kullanılabilir. 2) İşçi döviz girdileri: Mısır dışındaki ülkelerde çalışmakta olan Mısırlı işçiler tarafından gönderilen bu finansman kaynakları, Mısır ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Dünya Bankası verilerine göre, 2017 yılında Mısır'a gayrisafi yurt içi hasılasının (GSYİH) %10'undan fazlasına denk gelen miktarda işçi döviz girdisi transfer edilmiştir (World Bank, 2018). Literatür incelemesinde vurgulandığı üzere işçi döviz girdilerinin, enerji tüketimi ve çevresel performans üzerindeki etkileri başka ülkeler için ampirik olarak araştırılmıştır. Fakat bu girdilerin Mısır'ın sürdürülebilir kalkınması eksenindeki olası rolleri henüz ampirik olarak araştırılmamıştır. Bu araştırmanın ana amacı, 1977-2014 dönemi verilerini ve otoregresif gecikmesi dağıtılmış (ARDL) sınır testi yaklaşımını kullanarak alternatif enerji kaynaklarının ve işçi döviz girdilerinin Mısır'ın çevresel bozulmasına (Ekolojik Ayak İzi'ne) etkisini incelemektir.

İlgili literatür çerçevesinde oluşturulan modelde şu değişkenler yer almaktadır: (i) Gelir ve gelirin karesi. Bu değişkenlerin yardımıyla Mısır'da ÇKEH'nin uzun dönem geçerliliği sınanacaktır. (ii) Enerji tüketimi değişkenleri. Bu kapsamda üç farklı değişken dikkate alınmıştır. Bunlar; fosil yakıtları, yanıcı ve yanıcı olmayan alternatif enerji kaynaklarıdır. Bu değişkenler vasıtasıyla, yenilenemez ve alternatif enerji kaynaklarının, uzun ve kısa dönemlerde, Mısır'ın Ekolojik Ayak İzi'ni nasıl etkilediği tahmin edilmiş ve böylece kaynaklar arasında karşılaştırma yapma imkânı da mümkün kılınmıştır. (iii) Mısır ekonomisinin dış ticaret düzeyini gösteren ticari küreselleşme indeksi. (iv) Mısır'ın finansal kalkınma düzeyi ve (v) Mısır'a gönderilen işçi döviz girdileridir.

ARDL yaklaşımıyla uygulanan sınır testi sonucunda, modelde yer alan değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu tespit edilmiş ve sonrasında uzun ve kısa dönem katsayıları tahmin edilmiştir. Elde edilen tahmin sonuçları şu şekilde özetlenebilir: Birincisi, uzun dönemde Mısır'da ÇKEH geçerli değildir. Gelirin Ekolojik Ayak İzi üzerindeki etkisi, doğrusal olmayan, U-tipi bir etkidir. İkincisi, fosil yakıtları Mısır'ın uzun dönemde Ekolojik Ayak İzi'ni artırırken yanıcı olmayan alternatif enerji kaynaklarının anlamlı bir etkiye sahip olmadığı; fakat yanıcı alternatif enerji kaynaklarının Ekolojik Ayak İzi'ni azalttığı bulunmuştur. Üçüncüsü, finansal gelişme uzun dönemde Mısır'ın çevresel sürdürülebilirliğini olumsuz etkilemektedir. Dördüncüsü, uzun dönemde ticari küreselleşme süreci Mısır'ın Ekolojik Ayak İzi'ni azaltmıştır. Son olarak işçi döviz girdilerinin hem kısa hem de uzun dönemlerde Mısır'ın çevresel sürdürülebilirliğini olumsuz etkilediği (Ekolojik Ayak İzi'ni arttırdığı) tespit edilmiştir.

Elde edilen sonuçlar, Mısır'ın uzun dönemde çevresel sürdürülebilirliğinin sağlanmasında yanıcı olan alternatif enerji kaynaklarının anlamlı bir potansiyele sahip olabileceğini göstermektedir. Ayrıca uzun dönemde işçi döviz girdilerinin, Mısır'ın çevresel performansını olumsuz etkilediği bulunmuştur. Bu kapsamda, yanıcı alternatif enerji kaynaklarının ve işçi döviz girdilerinin uzun dönem sürdürülebilir kalkınma politikaları kapsamında değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle işçi döviz girdilerinin, uzun dönem sürdürülebilir kalkınma politikalarında finansman kaynağı olarak kullanılabilmesi için çeşitli düzenlemelerin yapılması, Mısır'ın çevresel performansını olumlu etkileyebilir. Böylece işçi döviz girdilerinin çevre üzerindeki olumsuz etkisi de sınırlanabilir. Çalışmanın sonuç kısmında elde edilen diğer bulgular bağlamında, ek politika önerileri de sunulmuştur.

INTRODUCTION²

Even though Egypt's economy experienced a 5.21% average growth rate for the 1977-2014 period, this experience came with its costs in terms of fossil-fuel energy dependency and environmental degradation. For the same period, Egypt's fossil-fuel utilization, as a percentage of total energy use, averaged almost 94%. Additionally, this dependence on fossil-fuels caused an increase in carbon emissions as well. In 2014, compared to the 1977 level, carbon dioxide (CO₂) emissions went up almost by 478.4%. Also, in Egypt, the gap between ecological footprint which measures "the demand populations and activities place on the biosphere in a given year, given the prevailing technology and resource management of that year," and bio-capacity which shows "the amount of biologically productive land and sea area available to provide the ecosystem services that humanity consumes-our ecological budget or nature's regenerative capacity" (Borucke et al., 2013: 519) has been widening since 1977. In other words, as shortly defined by Lin et al. (2018), the demand on nature (footprint) exceeds the supply (bio-capacity) provided by nature; this also means there is a persistent ecological deficit in Egypt (Global Footprint Network, 2018). Besides these environmental problems, Egypt's dependence on non-renewable energy sources also poses serious burdens on its economy as a result of the energy subsidization policies that have been followed. In the 2012-2013, 2013-2014, and 2014-2015 fiscal years, the subsidies for petroleum products were worth 120 billion Egyptian Pound (LE), 126.2 billion LE, and 100.3 billion LE, respectively (Sustainable Development Strategy- Egypt's Vision 2030 Second Pillar: Energy Overview of Current Situation, 2016). Further, these subsidies that were put in motion to protect the poor have not produced the intended consequences. For instance, in 2008, the most impoverished 40% of the population received merely 3% of subsidies for gasoline (Sdrulevich et al., 2014). Partly because of high dependency on fossil fuels and demand hikes as a result of energy subsidies, Egypt had faced periodic electricity blackouts in three consecutive years beginning from 2012 (Abdulrahman and Huisingsh, 2018).

To alleviate the aforementioned environmental and energy-related problems and to boost Egypt's economic growth rate at the same time, Egyptian officials have launched a series of goals that are called "the sustainable development strategy (SDS): Egypt vision 2030" ("The Sustainable Development Strategy (SDS): Egypt Vision 2030", 2016). These goals have some shortcomings which, if considered, may help to correctly identify and provide solutions to environmental problems in Egypt. First, in the SDS: Egypt vision 2030, there are no official 2020 and/or 2030 targets for boosting the share of renewables in the primary energy mix. Second, combustible renewable (alternative) energy sources (such as biomass and waste) are not considered as a potential option to increase renewable energy's share. There are studies which indicate that combustible alternative energy sources do have the potential to reduce environmental pollution and significantly contribute to energy mix in Egypt. For example, a study by Abdelhady et al. (2014) proposes that rice straw -a combustible energy source- can annually produce a net electric energy output of 2447 Gigawatt hours (GWh)/year and reduce CO₂ emissions by 1.2 million tons. Further, another study by Said et al. (2013) assesses that combustible energy sources such as agricultural crops' residues, sewage sludge, municipal solid wastes, and animal wastes theoretically have the potential to produce 416.9 peta-joules (PJ) of energy, which is equivalent to 92.6% of total output obtained from all installed power plants in Egypt.

Another drawback of the SDS: Egypt vision 2030 is that the possible effects of remittance inflows on Egypt's economy and environment are not acknowledged. Egypt received 20 billion \$ worth of remittances and ranked 6th among the top remittance receiving countries in 2017. Moreover, Egypt receives more remittances than foreign direct investments (FDI). To exemplify, in 2017, remittances and FDI to Egypt were equal to 10.06% and 3.14% of its GDP, respectively. In addition, for the 1977- 2014 period, average percentages for remittance inflows and FDI were 7.3% and 2.43%, respectively.

² In this section, the values regarding GDP, FDI, and remittances are based on the data from World Bank (2018); the facts about CO₂ emissions and ecological footprint are acquired from BP Statistical Review of World Energy (2017) and Global Footprint Network (2018), respectively. The documentation in relation to SDS-Egypt's vision 2030 can be downloaded from <https://www.unescwa.org/> (Accessed on 30.06.2022).

Aforementioned gaps are not specific to policies or policy targets which are proposed in Egypt; they also exist in the relevant literature that investigates the drivers of environmental degradation. Especially for the case of Egypt, to the best of the author's knowledge, the study by El-Aasar and Hanafy (2018) is the only empirical work which takes renewable energy into account. However, the first constraint of their study is that they do not distinguish between the renewable energy types and do not consider non-renewable energy in their model. Another constraint is that the coefficients reported in their study seem problematic as most of them are almost zero. Lastly, the model proposed in that study, compared to this one, is rather parsimonious. By disaggregating energy consumption into three components, namely fossil-fuel, combustible, and non-combustible alternative energy, this study aims not only to compare and contrast the effects of these sources on ecological footprint, but also to provide new insights to policy makers in Egypt.

Another contribution of this study is to include remittance inflows in its model. Remittance inflows, as mentioned previously, constitute a significant aspect of the Egyptian economy. Moreover, although the relationships between remittance inflows and different economic and/or socio-economic indicators are well investigated, the impact of remittance inflows on environmental deterioration is investigated in only limited number of studies (see the "remittances-environment nexus" sub-section). Given that remittance inflows may be closely linked with some of the drivers of environmental pollution (such as growth and financial development), ignoring remittance inflows in the environmental degradation model, especially for a country such as Egypt which receives high amounts of remittances, may produce biased results. Additionally, the studies which are conducted at micro-level, mostly via surveys, indicate that remittance receiving households in Egypt spend remittances mostly to take care of their daily needs, essential expenses and consumption; also, a significant amount of remittances are spent on purchasing or building new apartments, on real estate, and on productive investments (Adams, 1991; Farid and El-Batrawy, 2015; Jureidini et al., 2010). Given these facts, it can be concluded that remittance inflows can boost demand in various sectors such as construction, trade, finance, and transportation; therefore, this can lead to more energy demand and environmental degradation (Rahman et al., 2019) in Egypt.

This study's other additional contributions can be stated as follows. First, instead of considering a one-dimensional environmental degradation indicator (in most cases, that is CO₂ emissions), this study considers a multi-dimensional, more inclusive and composite environmental degradation indicator, namely ecological footprint. Ecological footprint consists not only of carbon footprint, but also of cropland, grazing, fishing, forest, and infrastructure footprints as well (Borucke et al., 2013). As a result, ecological footprint seems to be a better indicator of environmental degradation than CO₂ emissions. To the best of the author's knowledge, there are not many studies conducted individually on Egypt which consider ecological footprint as an environmental degradation or pollution proxy. Only Al-Ayouty et al. (2017) consider 5 different environmental degradation indicators (CO₂ emissions, annual change in forest, consumption of ozone depleting substances, lack of access to improved water sources and sanitation facilities) in their models for the 1990-2013 period in Egypt. However, besides having a limited sample size due to their sample period, their study considers only three explanatory variables (income, technology, and clean manufacturing). Second, instead of utilizing imports and/or exports (usually as a ratio of output) to proxy for trade openness, this study considers a trade globalization index that incorporates the diversity of trading partners of Egypt, besides its export and import volumes. This index is more inclusive and can be a better trade proxy. In addition, trade openness cannot be considered as a mere volume of exports and imports; to consider openness, one should also acknowledge how much a country integrates into the world economy. For example, considering a country "open" by only examining its trade volume may be misleading, as this country can have a high volume of trading with only a limited number of partners. Last but not least, this study also considers financial development in its model, and to the extent of the author's knowledge, this study is one of the first studies to do that for the particular case of Egypt.

The rest of this study is structured in the following way. In the second section, theoretical, conceptual, and empirical background regarding the drivers of environmental degradation is briefly explained. The third section presents the model and data, and the fourth section summarizes the

econometric methodology. The fifth section discusses the results. Finally, the last section concludes with policy suggestions.

1. CONCEPTUAL, THEORETICAL, AND EMPIRICAL BACKGROUND³

This section outlines the theoretical and empirical evidence regarding the determinants of environmental degradation. In first sub-section, income-environment link is discussed, and in the second sub-section, energy consumption is added to this nexus. In the following section 1.3, financial development-environmental performance nexus is summarized. Further, in section 1.4, the impact of trade on environmental pollution is outlined. Finally, in section 1.5, the impact of remittances on environmental degradation is summarily described.

1.1 Environment-Income Nexus

Income is taken to be a main determinant of environmental deterioration in the majority of empirical studies. Beginning from the pioneering studies by Grossman and Krueger (1991) and Panayotou (1993), its impact on environment is examined by validating the environmental Kuznets curve (EKC) hypothesis. In short, the EKC hypothesis is defined as income's \cap shaped effect on environmental deterioration. In the first stages, as a consequence of subsistence economic activities, environmental degradation is rather small. However, more economic activities related to agriculture and resource extraction along with industrialization can cause resource depletion and waste generation (i.e., the demand on the environment- ecological footprint) to exceed resource regeneration capacity of the environment (i.e., the supply provided by the environment- bio-capacity). Later, at further stages of economic development, a structural shift towards information-intense service/technology sectors takes place. Taken together with raising environmental concerns, enforcement of stringent environmental standards, and modern technology, this structural shift can incrementally lead to a better environment (Panayotou, 1993). As a result of focusing on different countries or country groups, variables, models, and methods, the empirical studies which test the EKC hypothesis produced mixed results. Despite the fact that there are limited number of studies on the Egyptian case, they also yield conflicting results. Abdou and Atya (2013); El-Aasar and Hanafy (2018); Ibrahiem (2016), and Onafowora and Owoye (2014) do not confirm the EKC hypothesis, while Omri et al. (2015), and Ozturk et al. (2016) accept it. Besides, Shahbaz, Solarin, and Ozturk (2016) do not test the EKC hypothesis in Egypt because the variables that they selected are not co-integrated for Egypt's case. Lastly, the study by Al-Ayouty et al. (2017) validates the EKC hypothesis only for two environmental quality indicators (i.e., emissions and absence of access to clean water sources).

1.2. Environment-Energy Consumption-Income Nexus

Beyond being one of the potential drivers of growth, energy consumption is also considered to be a principal determinant of environmental degradation in the literature. Its relationship with growth is investigated through testing the validity of the feedback, the growth, the neutrality, and the conservation hypotheses. The feedback hypothesis refers to the bi-directional causality, whereas the neutrality hypothesis indicates the lack of causality between them. In addition, the growth hypothesis suggests a one-way causality running from energy use to growth, while the conservation hypothesis suggests that the causality runs in the reverse direction (Ozturk, 2010).

Instead of considering a single indicator for energy consumption, the recent studies usually distinguish among the different energy sources (fossil-fuel, nuclear, hydroelectricity, non-renewable, renewable, biomass, etc.) to observe (i) how different energy sources contribute to the environment and/or growth, and (ii) whether the energy policies followed have been successful, or what sort of energy policies would be more appropriate. In line with the expectations, many studies conclude that while alternative energy consumption limits pollution, consuming non-renewable energy induces it (Chen et al., 2019; de Souza et al., 2018; Ito, 2017; Jebli et al., 2016). Yet, based on the different indicators that they use for energy consumption, there are studies which reach different outcomes. Long et al. (2015) demonstrate that the consumption of hydro and nuclear powers does not impact emissions, and non-

³This review primarily surveys the studies on Egypt. More detailed reviews on environmental pollution and its determinants can be found in Mardani et al. (2019); Sarkodie and Strezov (2019); Shahbaz and Sinha (2019). For the income-energy nexus, Omri (2014) and Ozturk (2010) provide detailed surveys.

renewable energy consumption increases emissions. Dong et al. (2017) establish that the consumption of both renewable energy and natural gas decreases environmental pollution in BRICS (Brazil, Russia, India, China, and South Africa). The findings of Dong, Sun, Jiang, et al. (2018) indicate that consuming both renewable and nuclear energy reduces pollution, whereas the consumption of fossil-fuel worsens it. Contrary to the expectations, there also exist studies which find that alternative energy consumption, similar to the utilization of non-renewable energy, degrades the environmental conditions (Solarin et al., 2017), or does not increase pollution as much as the non-renewable energy sources (Karasoy, 2019), or does not (significantly) contribute to environmental degradation (Al-Mulali et al., 2015).

Although the number of studies that disaggregate energy consumption into different types, mainly based on the renewability of their sources, has been growing, studies that explicitly examine the impact of biomass usage on environmental deterioration are quite scant. In spite of that, the results produced by these studies almost uniformly suggest that as a combustible alternative energy source, biomass energy can help to curb environmental pollution (Bilgili et al., 2017; Katircioglu, 2015; Shahbaz et al., 2019). Only the study by Ahmed et al. (2016) shows that biomass energy utilization insignificantly impacts emissions in 24 European countries.

Regarding the case of Egypt, there is only one study (El-Aasar and Hanafy, 2018) that considers renewable energy consumption. Further, the author believes, there is no study on Egypt that considers biomass energy as an alternative energy source. This study fills this gap by not only considering both alternative and fossil-fuel consumption, but also by disaggregating alternative energy sources into combustible and non-combustible components. This approach allows to see which one of these alternative energy sources can better help to combat environmental degradation in Egypt.

1.3. Financial Development-Environment Nexus

In the literature, there is no clear consensus on the effect of financial development on the environment. Conceptually, financial development in a country can worsen the environment via the following channels: (i) by cutting financial costs and removing financial constraints, and this can encourage firms to carry out new projects and investments leading to more energy demand, (ii) by inducing households to purchase new items such as white goods and automobiles and/or real estate. Financial development, on the other hand, can also improve environmental conditions through: (i) attracting new FDI, thus encouraging more investments on research and development (R&D), (ii) giving the firms opportunities to adapt greener production techniques, and (iii) economies of scale that can enable large and medium sized firms to be more efficient (Halkos and Polemis, 2017; Shahbaz, Shahzad, et al., 2016; Tamazian et al., 2009)

There are no individual studies on Egypt which estimate the financial development's impact on environmental deterioration, namely ecological footprint. However, the study by Omri et al. (2015) on 12 MENA (the Middle East and North Africa) countries reports that financial development is not a significant determinant of carbon emissions in the particular case of Egypt. This study tries to fill this gap by employing a financial development indicator in its model.

1.4. Trade-Environment Nexus

As conceptually (Grossman and Krueger, 1991) and theoretically (Taylor et al., 2001) proposed, the impact of free trade on the environment is decided by the sum of three effects, namely scale, composition, and technique effects. The scale effect is expected to be positive because a country's involvement in trade increases its output, and increased output can result in more environmental degradation. The composition effect is partly related to the comparative advantages that a country has. If a country's comparative advantage is on less polluting products and/or services, then the composition effect is negative. Nonetheless, if this advantage is on pollution-intensive products, the composition effect can be positive. The technique effect should be negative because involvement in free trade can make the development and the transfer of newer and green technology possible (Grossman and Krueger, 1991). To sum up, based on the total of these effects, the impact of trade openness on environmental deterioration can be either negative, positive, or insignificant.

Studies which are on Egypt or report individual results on Egypt present different conclusions regarding the impact of trade on its environmental sustainability. Ozturk et al. (2016) establish that trade

openness increases ecological footprint in Egypt. However, Omri et al. (2015) and Onafowora and Owoye (2014) find that trade openness does not contribute to CO₂ emissions, and El-Aasar and Hanafy (2018) support this finding for the greenhouse gas (GHG) emissions. Nonetheless, Ibrahiem (2016) finds the impact of trade openness on carbon emissions to be negative.

The empirical studies on the trade-environment nexus, as shown here, employ either trade ratio to GDP or nominal trade value. This study differentiates itself from these studies by employing a trade globalization index that includes trade volume and trade partner diversification. The multi-dimensionality of this index makes it a superior indicator (Gygli et al., 2019) and may give more insights to researchers and policy-makers.

1.5. Remittances-Environment Nexus

Rahman et al. (2019) conceptualize and empirically show that remittances are expected to increase both energy usage and environmental damage. Also, the majority of the empirical research supports this claim. For instance, Sahoo and Sethi (2022) find that remittances to India increase energy usage, and Rahman et al. (2021) support this finding for South Asian countries showing that remittances have causal link to remittances.

Moreover, Ahmad et al. (2019) reveal that remittance inflows to China increase its carbon emissions. Additionally, Li et al. (2021) partially confirm this finding for China showing that negative shocks to remittances decrease pollution. Karasoy (2021) affirms this finding for the Philippines by revealing that remittance inflows escalate environmental degradation. Further, for 97 countries, Yang et al. (2020) show that inflow of remittances to these countries increases carbon dioxide emissions. Lastly, Sharma et al. (2019) contradicts these findings by revealing that remittances sent to Nepal decrease long-run emissions.

While the majority of the studies show that remittances worsen environmental pollution, -as far as the author is concerned- the environmental impact of remittances sent to Egypt has not been examined. This research attempts to fill this gap.

2. MODEL AND DATA

As a result of data availability, this study considers the period 1977-2014⁴. The model is extended by including remittance inflows and by disaggregating alternative energy consumption into combustible and non-combustible components. This study considers the following model:

$$\ln \text{EFI}_t = \alpha_1 + \beta_1 \ln \text{GDP}_t + \beta_2 (\ln \text{GDP}_t)^2 + \beta_3 \ln \text{FF}_t + \beta_4 \ln \text{NCAE}_t + \beta_5 \ln \text{CAE}_t + \beta_6 \ln \text{TG}_t + \beta_7 \ln \text{FD}_t + \beta_8 \ln \text{REM}_t + u_t \quad (1)$$

In the analysis, annual time series are employed. Additionally, in Eq. (1), “ln” indicates that the time series in the model are used in their logarithmic forms. α and β show the coefficients that are to be estimated, and u_t is the error term. EFI is an environmental degradation indicator that is ecological footprint (global hectares per capita). GDP is income and shows gross domestic product per capita (constant 2010, US\$), and the inclusion of GDP squared in the model makes it possible to test the EKC hypothesis. Given that the EKC is confirmed, then the estimated long-run coefficients of β_7 and β_2 should be significant and respectively have positive and negative signs. Unless these are confirmed, the EKC hypothesis is invalid in Egypt during the sample period. FF stands for fossil fuel consumption and shows oil consumption (million tons).

TG is a trade globalization index. This index is more inclusive than traditionally employed trade openness variable, which just shows imports and exports as a percentage of GDP, since this index also takes trade partner diversification into account. A higher index value for a country not only indicates a high level of trade volume, but also means it has more trading partners. FD is the development of the financial sectors showing domestic credit to private sector (% of GDP). REM shows the remittance inflows to Egypt (% of GDP). NCAE is non-combustible alternative energy consumption, and it includes

⁴ Time series for CAE [combustible renewables and waste (% of total energy)] is available only up to 2014.

hydropower, geothermal, solar power, and nuclear energy⁵ use as a percentage of total energy use. CAE is combustible alternative energy consumption, and it represents combustible renewables and waste (such as solid biomass, liquid biomass, biogas, industrial waste, and municipal waste) measured as a percentage of total energy use. Time series data for ecological footprint is obtained from the Global Footprint Network (2018) website. Time series for GDP per capita, financial development, (non-combustible and combustible) alternative energy consumption, and remittance inflows are collected from the World Development Indicators database (World Bank, 2018). Time series for fossil-fuel (oil) consumption is obtained from “the British Petroleum’s” (BP) database (BP, 2017). Lastly, this study’s foreign trade indicator, which is a trade globalization index, is a sub-index of KOF (Swiss Economic Institute) Economic Globalization Index (de facto) that is firstly calculated and compiled by Dreher (2006) and further updated by Gygli et al. (2019)⁶.

2.1. Econometric Methodology

2.1.1. Unit-root tests

Before testing whether the variables in the model are co-integrated and estimating (short-term and long-term) coefficients, integration orders of the variables should be decided. This process is done by testing if the time series in consideration has a unit root. In this respect, this study utilizes the typical unit-root tests of Dickey and Fuller (ADF) (1979), Kwiatkowski et al. (KPSS) (1992), and Phillips and Perron (PP) (1988).

2.1.2. The ARDL method: Bounds testing procedure to co-integration and estimating the proposed model

This study employs the ARDL bounds testing procedure to co-integration that is put forward by Pesaran, Shin, and Smith (PSS) (2001). This approach has some advantages. First, in this approach, the regressors can have various orders of integration [i.e., they can be I(0) or I(1), but not I(2)]. Second, the ARDL procedure performs better in terms of efficiency and consistency for small sample sizes. Third, in this approach, independent variables can be endogenous. Finally, given that the co-integration exists, the short-term and long-run coefficients with regards to how regressors impact the regressand and can be estimated simultaneously (for more details, see Pesaran and Shin (1995) and Pesaran et al. (2001)). The ARDL version of Equation (1) can be presented by the following unrestricted-ECM (error correction model):

$$\begin{aligned} \Delta \ln \text{EFI}_t = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_{1i} \Delta \ln \text{EFI}_{t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_{2i} \Delta \ln \text{GDP}_{t-i} + \sum_{i=0}^r \alpha_{3i} \Delta (\ln \text{GDP}_{t-i})^2 + \sum_{i=0}^h \alpha_{4i} \Delta \ln \text{FF}_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^s \alpha_{5i} \Delta \ln \text{NCAE}_{t-i} + \sum_{i=0}^u \alpha_{6i} \Delta \ln \text{CAE}_{t-i} + \sum_{i=0}^v \alpha_{7i} \Delta \ln \text{TG}_{t-i} + \sum_{i=0}^w \alpha_{8i} \Delta \ln \text{FD}_{t-i} + \sum_{i=0}^z \alpha_{9i} \Delta \ln \text{REM}_{t-i} + \\ & \beta_1 \ln \text{EFI}_{t-1} + \beta_2 \ln \text{GDP}_{t-1} + \beta_3 (\ln \text{GDP}_{t-1})^2 + \beta_4 \ln \text{FF}_{t-1} + \\ & \beta_5 \ln \text{NCAE}_{t-1} + \beta_6 \ln \text{CAE}_{t-1} + \beta_7 \ln \text{TG}_{t-1} + \beta_8 \ln \text{FD}_{t-1} + \beta_9 \ln \text{REM}_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (2)$$

Where Δ is the difference operator, α_0 is the constant term, and ε_t is the (white-noise) error term. β_i parameters for $i=1, \dots, 9$ represent the long-run coefficients. $p, q, r, h, s, u, v, w,$ and z show the optimal lag lengths. The selection of optimal lag lengths is based on the Schwarz information criterion (SIC). In bounds F-test for co-integration, the existence of long-run association between the variables is tested via $H_0: \beta_1 = \dots = \beta_9 = 0$ against the alternative $H_1: \beta_1 \neq \dots \neq \beta_9 \neq 0$. Afterwards, the F-statistic is retrieved and compared to the lower bound (LB) and upper bound (UB) critical values which are gathered from Pesaran et al. (2001) for asymptotic sample sizes. If the F-statistic is higher than the UB critical values, the conclusion is that the time series in the model are co-integrated. In a similar manner, for robustness check, bounds t-test approach can also be utilized to confirm the co-integration. In bounds t-test approach, $H_0: \beta_1 = 0$ is tested against $H_1: \beta_1 < 0$. Similarly, if the calculated t-statistic has a higher

⁵ Although nuclear energy is considered as a combustible energy source, it can be ignored in this study’s setting because, currently, Egypt does not have any nuclear power plants.

⁶ Trade globalization index used in this study is retrieved from KOF Swiss Economic Institute’s website. <https://www.kof.ethz.ch/en/forecasts-and-indicators/indicators/kof-globalisation-index.html> (Accessed on 01.14.2019).

(absolute) value than the UB critical value which is provided by Pesaran et al. (2001), then it can be concluded that the co-integration exists. Besides the critical values that are provided by Pesaran et al. (2001), this study also uses the critical values for the finite samples that are calculated by Kripfganz and Schneider (2020) for both F- and t-tests. Kripfganz and Schneider (2020) claim that their critical values are more improved and more accurate for finite-samples and do not propose any restrictions on the number of variables that are included in the co-integrating equation [for more details, see Kripfganz and Schneider (2020)].

Subsequent to the co-integration analysis and estimation of the long-term effects, the following ECM is to be estimated to obtain the short-run estimates and the error correction term's (ECT) coefficient:

$$\Delta \ln \text{EFI}_t = \varphi_0 + \sum_{i=1}^a \varphi_{1i} \Delta \ln \text{EFI}_{t-i} + \sum_{i=0}^b \varphi_{2i} \Delta \ln \text{GDP}_{t-i} + \sum_{i=0}^c \varphi_{3i} \Delta (\ln \text{GDP}_{t-i})^2 + \sum_{i=0}^d \varphi_{4i} \Delta \ln \text{FF}_{t-i} + \sum_{i=0}^e \varphi_{5i} \Delta \ln \text{NCAE}_{t-i} + \sum_{i=0}^f \varphi_{6i} \Delta \ln \text{CAE}_{t-i} + \sum_{i=0}^g \varphi_{7i} \Delta \ln \text{TG}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \varphi_{8i} \Delta \ln \text{FD}_{t-i} + \sum_{i=0}^o \varphi_{9i} \Delta \ln \text{REM}_{t-i} + \delta \text{ECT}_{t-1} + e_t \tag{3}$$

In Equation (3), Δ shows the first difference, φ_0 is a constant, and parameters φ_i for $i=1, \dots, 9$ represent the short-run coefficients. a, b, c, d, e, f, g, m, and o present the optimal lag lengths. Moreover, the coefficient of the ECT (δ) shows how long it takes to reach the long-run equilibrium, given a short-term deviation. Also, the coefficient of the ECT should be significant and negative.

3. RESULTS AND DISCUSSION

Prior to examining whether the selected time series are co-integrated, their stationarity properties should be observed. The results of the ADF, PP, and KPSS tests are reported in Table 1. They imply that all the variables become stationary in their first differences. As all the time series in the model are $I(1)$, the existence of co-integration among them can be tested.

Table 1. ADF, PP, and KPSS Unit-root Tests Results

Variables	ADF test		PP test		KPSS test
	t-statistic	p-value	t-statistic	p-value	LM-statistic
lnEFI	-2.6532 (0)	0.2607	-2.7250 (1)	0.2330	0.1504**
lnGDP	-2.7371 (1)	0.2287	-2.4058 (3)	0.3707	0.1817**
lnFF	-2.8801 (0)	0.1802	-2.8106 (1)	0.2027	0.1930**
lnNCAE	-2.7209 (1)	0.2347	-1.9050 (1)	0.6318	0.3329***
lnCAE	-1.8542 (0)	0.6576	-1.8478 (1)	0.6609	0.1996**
lnTG	-2.5782 (0)	0.2918	-2.6414 (1)	0.2655	0.1261*
lnFD	-0.8122 (2)	0.9552	-0.8678 (2)	0.9492	0.3852***
lnREM	-2.2032 (0)	0.4739	-2.2032 (0)	0.4739	0.3071***
$\Delta \ln \text{EFI}$	-5.9034 (0)***	0.0000	-5.9045 (1)***	0.0000	0.0971
$\Delta \ln \text{GDP}$	-4.0536 (0)***	0.0033	-4.0993 (2)***	0.0029	0.2842
$\Delta \ln \text{FF}$	-3.5543 (0)**	0.0120	-3.5543 (0)**	0.0120	0.3078
$\Delta \ln \text{NCAE}$	-4.2596 (1)***	0.0019	-4.3741 (7)***	0.0014	0.2628
$\Delta \ln \text{CAE}$	-5.6781 (0)***	0.0000	-5.7067 (2)***	0.0000	0.3122
$\Delta \ln \text{TG}$	-6.7069 (0)***	0.0000	-6.7513 (3)***	0.0000	0.0616
$\Delta \ln \text{FD}$	-6.0033 (2)***	0.0000	-6.0473 (3)***	0.0000	0.3317
$\Delta \ln \text{REM}$	-5.8579 (0)***	0.0000	-6.1018 (8)***	0.0000	0.1043

Notes: Δ shows the 1st difference. ** and *** imply significance at 5% and 1% levels. Values in the parentheses show the selected lag-length and bandwidth for ADF and PP tests, respectively. SIC is employed for the ADF test's lag selection. Newey-West procedure is used for the PP test's bandwidth selection. For the KPSS test, quadratic spectral kernel estimation method is employed. Test equations include trend and constant in levels and only constant in the first differences. The ADF test critical values for constant & trend model specification: -4.2268 (1%), -3.5366 (5%). The ADF test critical values for constant model specification: -3.6268 (1%), -2.9458 (5%). The PP test critical values for constant & trend model specification: -4.2268 (1%), -3.5366 (5%). The PP test critical values for constant model specification: -3.6267 (1%), -2.9458 (5%). The KPSS test critical values for constant & trend model specification: 0.216 (1%), 0.146 (5%), 0.119 (10%). The KPSS test critical values for constant model specification: 0.739 (1%), 0.463 (5%), 0.347 (10%).

The results for co-integration, namely the ARDL bounds F- and t-tests, are displayed in Table 2. The calculated F-statistic (5.3479) is higher than the 1% UB (asymptotic) critical value of PSS (2001) and is also higher than the 5% UB critical (finite) value calculated by Kripfganz and Schneider (2020). These results prove that the null hypothesis of no co-integration can be rejected. Moreover, in absolute values, the calculated t-statistic (-6.1621) exceeds the 1% UB critical values which are proposed by Kripfganz and Schneider (2020) and Pesaran et al. (2001). These results also show that the variables are co-integrated. Overall, both F-test and t-test show that the time series are co-integrated. In the next steps, the short-run (SR) and the long-run (LR) effects of income, income squared, fossil-fuel, (combustible and non-combustible) alternative energy consumption, trade globalization, financial development, and remittance inflows on ecological footprint can be estimated.

Table 2. Bounds Tests for Co-Integration

<i>F</i> -statistic = 5.3479** / <i>t</i> -statistic = -6.1621***				
n=38, k=8				
	%5		%1	
Optimal lags (1, 0, 1, 0, 0, 0, 1, 0, 1)	LB F-stat. / t-stat.	UB F-stat. / t-stat.	LB F-stat. / t-stat.	UB F-stat. / t-stat.
PSS (2001) <i>asymptotic</i> CVs	2.22 / -2.86	3.39 / -4.72	2.79 / -3.43	4.1 / -5.37
Kripfganz & Schneider (2020) <i>finite</i> CVs	2.709 / -2.861	4.294 / -4.718	3.844 / -3.643	5.914 / -5.721

Notes: ** and *** mean significance at 5% and 1% levels. n is the number of observations, and k shows the number of regressors. LB, UB: Lower-Bound, Upper-Bound. CVs: Critical values.

Table 3 reports the LR (panel 3A), the SR (panel 3B), and the diagnostic tests (panel 3C) results for the ARDL method. Panel 3A of Table 3 presents that the coefficients' signs for income and income squared are negative and positive. Moreover, these coefficients are significant. Contrary to the EKC hypothesis, this finding shows that income's impact on environmental degradation (ecological footprint) shows a U-shape pattern. In short, the EKC hypothesis is not validated in the LR in Egypt for the sample period. This finding agrees with the evidence shown by Abdou and Atya (2013); Arouri et al. (2012); El-Aasar and Hanafy (2018); Ibrahiem (2016); Onafowora and Owoye (2014), while it contradicts the findings of Omri et al. (2015) and partially agrees with the findings in Al-Ayouty et al. (2017) concerning the case of Egypt. The U-shape pattern may indicate that the policy makers in Egypt cannot solve the environmental degradation problem only by focusing on boosting the income levels. More comprehensive approaches should be defined and applied.

As expectedly, in the LR, the effect of fossil-fuel consumption on environmental degradation is positive. For instance, a 1% increase (decrease) in fossil-fuel consumption approximately corresponds to a 0.24% increase (decrease) in ecological footprint. However, the effect of non-combustible alternative energy consumption is negative but insignificant, and the impact of combustible alternative energy consumption is negative on environmental degradation in the LR. For example, a 1% increase in the share of combustible alternative energy (such as biomass and waste) in the total energy use, on

average, can result in a 0.45% decrease in environmental degradation. The significant negative effect of combustible alternative energy use on the environmental pollution supports the results of Bilgili et al. (2017), Katircioglu (2015), and Shahbaz, Balsalobre-Lorente, et al. (2019) and contradicts the evidence provided by Ahmed et al. (2016). The finding which shows that the impact of non-combustible alternative energy (such as hydro, solar, and wind) consumption is insignificant agrees with the findings of Al-Mulali et al. (2015) and Long et al. (2015). The findings regarding the LR impact of energy use on environmental deterioration in Egypt provide important evidence that should not be overlooked when implementing policies. First, non-renewable energy sources should be substituted with alternative energy sources. Second, besides considering to improve its efficiency, the non-combustible alternative energy's share in the total mix should be raised so that its impact on the environment can turn out to be significant in Egypt. Last but not least, combustible alternative energy sources (biomass and waste) should be utilized, as they can be more effective than their non-combustible counterparts in combating environmental degradation in the LR in Egypt.

Trade globalization negatively affects Egypt's ecological footprint in the LR. To exemplify, a 1% increase (decrease) in trade globalization index, all else the same, can result in a 0.28% decrease (increase) in environmental degradation in Egypt in the LR. This result supports the evidence provided by Abdouli and Hammami (2018) and Ibrahiem (2016), yet disagrees with the results in El-Aasar and Hanafy (2018); Omri et al. (2015); and Ozturk et al. (2016) for the particular case of Egypt. This evidence indicates that environmental degradation can be curbed not only by increasing Egypt's trade volume, but also by increasing the number of Egypt's trading partners. This may accelerate the transfer of newer and environmentally friendly technology. This can be achieved by integrating the Egyptian economy more into the regional and/or global unions and organizations.

The developments in financial sectors aggravate ecological footprint in Egypt in the LR. A 1% positive (negative) change in domestic credit to private sector, *ceteris paribus*, corresponds to a 0.15% positive (negative) change on average in ecological footprint in Egypt. Nonetheless, this finding challenges the evidence in Al-Mulali, Solarin, and Ozturk (2016); de Souza et al. (2018); Omri et al. (2015). This finding indicates that financial sectors and instruments are utilized in a way that worsen the environmental conditions in Egypt in the LR. How financial resources are used should be re-considered in Egypt so that they can be employed to help reducing environmental deterioration in the LR.

Remittance inflows, as expected, damage the environment not only in the LR, but also in the SR as well (see Panel 3B in Table 3). Results indicate that a 1% increase in remittance inflows corresponds to a 0.09% increase in the LR (and to a 0.04% increase in the SR) in environmental degradation. This finding supports the expectations and results in the majority of studies summarized in this research, yet repudiates the findings in Sharma et al. (2019). Their findings, contrary to their expectations, show that remittances to Nepal decrease CO₂ emissions in the LR and do not (significantly) impact pollution in the SR. This is not the case for Egypt, as our findings show that remittances are harmful to the environment in both the LR and the SR. The error correction term's coefficient is, as it should be, significant and negative (see Panel 3B in Table 3).

Table 3's Panel 3C is dedicated to the diagnostics. And the results of these tests show that our model does not contain any econometric issues that would adversely affect our estimation results.

Table 3. ARDL Estimation Results

3A) LR results			
Regressors	Coefficient	t-statistic	p-value
lnGDP	-10.1371***	-3.6534	0.0013
(lnGDP) ²	0.6667***	3.7239	0.0011
lnFF	0.2439**	2.5470	0.0177
lnNCAE	-0.0126	-0.1465	0.8847
lnCAE	-0.4451**	-2.3832	0.0254
lnTG	-0.2775***	-3.2223	0.0036
lnFD	0.1527***	3.1982	0.0039
lnREM	0.0939**	2.6401	0.0143
3B) SR results			
Regressors	Coefficient	t-statistic	p-value
Constant	34.8233***	8.0107	0.0000
$\Delta(\ln\text{GDP})^2_t$	0.6542***	8.5041	0.0000
$\Delta\ln\text{TG}_t$	-0.0484	-1.3133	0.2015
$\Delta\ln\text{REM}_t$	0.0404**	2.3952	0.0248
ECT_{t-1}	-0.8921***	-8.0109	0.0000
3C) Diagnostics		test value	p-value
BG Serial Corr. LM		2.1613	0.3394
Ramsey functional form		2.1250	0.1584
J-B Normality		0.9653	0.6171
ARCH Heteroscedasticity		1.9565	0.3760
BPG Heterosced.		18.3506	0.1055
CUSUM/CUSUMSQ		Stable	Stable
R ² / Adjusted R ²		0.9830 / 0.9746	
F-statistic		115.9371***	

Notes: ** and *** indicate significance at 5% and 1% levels, respectively. BG, BPG, and J-B are Breusch-Godfrey, Breusch-Pagan-Godfrey and Jarque-Bera, respectively. LR: Long-run, SR: Short-run.

CONCLUSION

This research studies the effects of income, income squared, fossil-fuel consumption, (combustible and non-combustible) alternative energy use, financial development, trade globalization, and remittance inflows on environmental degradation (ecological footprint) in Egypt for the 1977-2014 period. The long-run ARDL results show that the EKC hypothesis is not valid in Egypt because the impact of income on ecological footprint has a U-shaped pattern. Moreover, in the LR, the impacts of fossil-fuel use and financial development are positive, while the effects of consuming combustible alternative energy and trade globalization are negative on environmental degradation. Additionally, both the SR and the LR effects of remittance inflows on environmental degradation are positive showing that remittances to Egypt are harmful to its environment.

According to the findings, several policy suggestions can be put forward. First, energy subsidies should definitely be abandoned in Egypt because these subsidies impose a burden on the economy, crowd-out growth enhancing public spending, discourage private investment in energy sector, depress incentives to develop projects on alternative energy and/or energy efficient technologies, and can cause excessive consumption of various non-renewable energy sources (Bauer et al., 2013). By incrementally relinquishing non-renewable energy subsidies, investment in alternative energy sources would gain momentum, and their share in energy mix would eventually increase. Furthermore, remittance receiving households in Egypt would be forced to make more energy efficient choices when it comes to how to spend the remittances that they receive. This would also curb the negative impact of remittance inflows on environmental degradation.

Second, Egyptian authorities should not overlook the importance of combustible alternative energy sources in solving the environmental degradation problem. Our findings indicate that combustible alternative sources (such as biomass and waste) can significantly contribute to reducing pollution, compared to its non-combustible counterparts (such as hydro, wind, and solar) in the long-run. Combustible alternative energy sources should definitely be in Egypt's energy mix because non-combustible alternative energy sources, especially hydro, are utilized to a great degree in Egypt, and large scale projects on non-combustible alternative energy sources require high level of financing (Mansour, 2015). Biomass plants and projects may require lower level of financing, as they can also be executed at smaller scales. Also, granting credits with lower interest rates or loans for such projects may also limit the financial development's worsening effect on environmental pollution. Additionally, given that non-renewable energy subsidies are discarded, this can crowd-in the private sector to get involved in such projects. Last but not least, instead of substituting a non-renewable energy source (such as oil) with another non-renewable source (such as coal), Egyptian policymakers should mainly focus on deploying Egypt's alternative energy sources to increase Egypt's energy security. Relying on non-renewable sources, as our findings indicate, would just worsen the environment further in Egypt.

Third, non-combustible alternative energy sources do not significantly affect environmental deterioration in Egypt in the LR. This can happen due to the possibilities such as non-combustible alternative energy sources are not efficiently utilized and/or the consumption of these sources has not yet reached the desired levels. To overcome these problems, the *SDS: Egypt vision 2030* goals regarding the energy efficiency and increasing renewables' share in total electricity production should be strictly followed, and necessary changes to it should be implemented in detail to finance projects on energy efficiency and alternative energy.

Fourth, Egyptian officials should integrate the Egyptian economy into the world economy more not only by increasing Egypt's trade volume but also by diversifying its trading partners as well. In this respect, Egypt can have more trading partners by taking up more active roles in various unions and organizations (such as African Union). Also, the ties with the European Union (EU) should be strengthened up by following the EU standards and by increasing the relations with the EU countries. This would also help Egypt to find more funding to execute more projects on green technology and energy efficiency.

Finally, remittance inflows worsen the environmental conditions both in the SR and in the LR. This indicates that Egyptian policymakers should take necessary measures to limit Egyptian households' reliance on remittance inflows. This can be achieved by ensuring political and economic stability, democracy, and creating an investment friendly environment in Egypt. Such an approach can attract more foreign investments, create more job opportunities, and ultimately stop Egyptian workers from moving abroad. Further, investments in environmentally friendly or energy efficient projects by remittance receiving households should be encouraged and rewarded via reduced financial costs and tax incentives. As financial development and remittance inflows may also be closely linked, such a policy would also ease the financial constraints faced by these households.

Further research should focus on other developing countries that receive high amounts of remittances and examine whether remittance inflows have similar impacts on these countries' environments. Also, the potential of non-combustible alternative energy sources in combating the environmental problems in developing countries should also be investigated further. Lastly, newer

methods which, for instance, consider asymmetric effects and/or causalities can be employed in future studies to examine the asymmetric linkages between environmental degradation and its drivers.

Ethics Statement: *A permission from an ethics committee is not needed for this study. In case of detection of a contrary situation, Beykent University Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s) of the study.*

Author Contributions Statement: *1st author's contribution rate is 100%.*

Conflict of Interest: *There is no conflict of interest among the authors.*

Etik Beyan: *Bu çalışmada etik beyanı gerektirecek herhangi bir uygulama kullanılmamıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.*

Yazar Katkı Beyanı: *1. Yazarın katkı oranı %100'dür.*

Çıkar Beyanı: *Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.*

REFERENCES

- Abdelhady, S., Borello, D., Shaban, A., & Rispoli, F. (2014). Viability study of biomass power plant fired with rice straw in Egypt. *Energy Procedia*, 61, 211–215. <https://doi.org/10.1016/j.egypro.2014.11.1072>
- Abdou, D. M. S., & Atya, E. M. (2013). Investigating the energy-environmental Kuznets curve: Evidence from Egypt. *International Journal of Green Economics*, 7(2), 103. <https://doi.org/10.1504/IJGE.2013.057436>
- Abdoui, M., & Hammami, S. (2018). The dynamic links between environmental quality, foreign direct investment, and economic growth in the Middle Eastern and North African Countries (MENA Region). *Journal of the Knowledge Economy*, 9(3), 833–853. <https://doi.org/10.1007/s13132-016-0369-5>
- Abdulrahman, A. O., & Huisingh, D. (2018). The role of biomass as a cleaner energy source in Egypt's energy mix. *Journal of Cleaner Production*, 172, 3918–3930. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.05.049>
- Adams, R. H. (1991). The economic uses and impact of international remittances in rural Egypt. *Economic Development and Cultural Change*, 39(4), 695–722. <https://doi.org/10.1086/451904>
- Ahmad, M., Ul Haq, Z., Khan, Z., Khattak, S. I., Ur Rahman, Z., & Khan, S. (2019). Does the inflow of remittances cause environmental degradation? Empirical evidence from China. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 32(1), 2099–2121. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2019.1642783>
- Ahmed, A., Uddin, G. S., & Sohag, K. (2016). Biomass energy, technological progress and the environmental Kuznets curve: Evidence from selected European countries. *Biomass and Bioenergy*, 90, 202–208. <https://doi.org/10.1016/j.biombioe.2016.04.004>
- Al-Ayouty, I., Hassaballa, H., & Rizk, R. (2017). Clean manufacturing industries and environmental quality: The case of Egypt. *Environmental Development*, 21, 19–25. <https://doi.org/10.1016/j.envdev.2016.11.005>
- Al-Mulali, U., Saboori, B., & Ozturk, I. (2015). Investigating the environmental Kuznets curve hypothesis in Vietnam. *Energy Policy*, 76, 123–131. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.11.019>
- Al-Mulali, U., Solarin, S. A., & Ozturk, I. (2016). Investigating the presence of the environmental Kuznets curve (EKC) hypothesis in Kenya: An autoregressive distributed lag (ARDL) approach. *Natural Hazards*, 80(3), 1729–1747. <https://doi.org/10.1007/s11069-015-2050-x>
- Arouri, M. E. H., Ben Youssef, A., M'henni, H., & Rault, C. (2012). Energy consumption, economic growth and CO₂ emissions in Middle East and North African countries. *Energy Policy*, 45, 342–349. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2012.02.042>
- Bauer, A., Coady, D., Kangur, A., Jozs, C., Ruggiero, E., Sdravovich, C., Singh, S., & Villafuerte, M. (2013). Macroeconomic, Environmental, and Social Implications. In B. Clements, D. Coady, S. Fabrizio, S. Gupta, T. Alleyne, and C. Sdravovich (Eds.), *Energy subsidy reform: Lessons and implications* (pp. 15–21). IMF. <https://doi.org/10.5089/9781475558111.071>
- Bilgili, F., Koçak, E., Bulut, Ü., & Kuşkaya, S. (2017). Can biomass energy be an efficient policy tool for sustainable development? *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 71, 830–845. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.12.109>
- Borucke, M., Moore, D., Cranston, G., Gracey, K., Iha, K., Larson, J., Lazarus, E., Morales, J. C., Wackernagel, M., & Galli, A. (2013). Accounting for demand and supply of the biosphere's regenerative capacity: The National Footprint Accounts' underlying methodology and framework. *Ecological Indicators*, 24, 518–533. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2012.08.005>
- BP. (2017). *Data*. Statistical Review of World Energy. <https://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy.html>

- Chen, Y., Wang, Z., & Zhong, Z. (2019). CO₂ emissions, economic growth, renewable and non-renewable energy production and foreign trade in China. *Renewable Energy*, 131, 208–216. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2018.07.047>
- de Souza, E. S., Freire, F. de S., & Pires, J. (2018). Determinants of CO₂ emissions in the MERCOSUR: The role of economic growth, and renewable and non-renewable energy. *Environmental Science and Pollution Research*, 25(21), 20769–20781. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-2231-8>
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427–431. <https://doi.org/10.2307/2286348>
- Dong, K., Sun, R., & Hochman, G. (2017). Do natural gas and renewable energy consumption lead to less CO₂ emission? Empirical evidence from a panel of BRICS countries. *Energy*, 141, 1466–1478. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2017.11.092>
- Dong, K., Sun, R., Jiang, H., & Zeng, X. (2018). CO₂ emissions, economic growth, and the environmental Kuznets curve in China: What roles can nuclear energy and renewable energy play? *Journal of Cleaner Production*, 196, 51–63. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.05.271>
- Dreher, A. (2006). Does globalization affect growth? Evidence from a new index of globalization. *Applied Economics*, 38(10), 1091–1110. <https://doi.org/10.1080/00036840500392078>
- El-Aasar, K. M., & Hanafy, S. A. (2018). Investigating the environmental Kuznets curve hypothesis in Egypt: The role of renewable energy and trade in mitigating GHGs. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 8(3), 177–184. <http://www.econjournals.com/index.php/ijeep/article/view/6316/3713>
- Farid, S., & El-Batrawy, R. (2015). Egypt household international migration survey 2013: Main findings and key indicators. *Central Agency for Public Mobilization and Statistics (Cairo, Egypt)*
- Global Footprint Network National Footprint Accounts. (2018). <http://data.footprintnetwork.org>
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1991). Environmental impacts of a North American Free Trade Agreement. In *National Bureau of Economic Research Working Paper Series* (No. 3914; National Bureau of Economic Research Working Paper Series). <https://doi.org/10.3386/w3914>
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., & Sturm, J.-E. (2019). The KOF Globalisation Index – revisited. *The Review of International Organizations*, 14(3), 543–574. <https://doi.org/10.1007/s11558-019-09344-2>
- Halkos, G. E., & Polemis, M. L. (2017). Does financial development affect environmental degradation? Evidence from the OECD countries. *Business Strategy and the Environment*, 26(8), 1162–1180. <https://doi.org/10.1002/bse.1976>
- Ibrahiem, D. M. (2016). Environmental Kuznets curve: An empirical analysis for carbon dioxide emissions in Egypt. *International Journal of Green Economics*, 10(2), 136. <https://doi.org/10.1504/IJGE.2016.10001598>
- Ito, K. (2017). CO₂ emissions, renewable and non-renewable energy consumption, and economic growth: Evidence from panel data for developing countries. *International Economics*, 151, 1–6. <https://doi.org/10.1016/j.inteco.2017.02.001>
- Jebli, M. Ben, Ben Youssef, S., & Ozturk, I. (2016). Testing environmental Kuznets curve hypothesis: The role of renewable and non-renewable energy consumption and trade in OECD countries. *Ecological Indicators*, 60(2016), 824–831. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2015.08.031>
- Jureidini, R., Bartunkova, I., Ghoneim, A., Ilahi, N., & Ayjin, E. (2010). A study on remittances and investment opportunities for Egyptian migrants. <https://www.mfw4a.org/publication/study-remittances-and-investment-opportunities-egyptian-migrants>
- Karasoy, A. (2019). Drivers of carbon emissions in Turkey: Considering asymmetric impacts. *Environmental Science and Pollution Research*, 26(9), 9219–9231.

<https://doi.org/10.1007/s11356-019-04354-4>

- Karasoy, A. (2021). How do remittances to the Philippines affect its environmental sustainability? Evidence based on the augmented ARDL approach. *Natural Resources Forum*, 45(2), 120–137. <https://doi.org/10.1111/1477-8947.12218>
- Katircioglu, S. T. (2015). The impact of biomass consumption on CO₂ emissions: An empirical investigation from Turkey. *International Journal of Climate Change Strategies and Management*, 7(3), 348–358. <https://doi.org/10.1108/IJCCSM-06-2014-0077>
- Kripfganz, S., & Schneider, D. C. (2020). Response surface regressions for critical value bounds and approximate p-values in equilibrium correction models. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 82(6), 1456–1481. <https://doi.org/10.1111/obes.12377>
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C. B., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root. How sure are we that economic time series have a unit root? *Journal of Econometrics*, 54(1–3), 159–178. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(92\)90104-Y](https://doi.org/10.1016/0304-4076(92)90104-Y)
- Li, J., Jiang, T., Ullah, S., & Majeed, M. T. (2021). The dynamic linkage between financial inflow and environmental quality: Evidence from China and policy options. *Environmental Science and Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-15616-5>
- Lin, D., Hanscom, L., Murthy, A., Galli, A., Evans, M., Neill, E., Mancini, M., Martindill, J., Medouar, F.-Z., Huang, S., & Wackernagel, M. (2018). Ecological footprint accounting for countries: Updates and results of the national footprint accounts, 2012–2018. *Resources*, 7(3), 1–22. <https://doi.org/10.3390/resources7030058>
- Long, X., Naminse, E. Y., Du, J., & Zhuang, J. (2015). Nonrenewable energy, renewable energy, carbon dioxide emissions and economic growth in China from 1952 to 2012. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 52, 680–688. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.07.176>
- Mansour, M. (2015). Financing energy efficiency and renewable energy projects in Egypt. *Global Policy*, 6(4), 522–525. <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12217>
- Mardani, A., Streimikiene, D., Cavallaro, F., Loganathan, N., & Khoshnoudi, M. (2019). Carbon dioxide (CO₂) emissions and economic growth: A systematic review of two decades of research from 1995 to 2017. *Science of The Total Environment*, 649, 31–49. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.08.229>
- Omri, A. (2014). An international literature survey on energy-economic growth nexus: Evidence from country-specific studies. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 38, 951–959. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2014.07.084>
- Omri, A., Daly, S., Rault, C., & Chaibi, A. (2015). Financial development, environmental quality, trade and economic growth: What causes what in MENA countries. *Energy Economics*, 48, 242–252. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2015.01.008>
- Onafowora, O. A., & Owoye, O. (2014). Bounds testing approach to analysis of the environment Kuznets curve hypothesis. *Energy Economics*, 44, 47–62. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2014.03.025>
- Ozturk, I. (2010). A literature survey on energy-growth nexus. *Energy Policy*, 38(1), 340–349. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.09.024>
- Ozturk, I., Al-Mulali, U., & Saboori, B. (2016). Investigating the environmental Kuznets curve hypothesis: The role of tourism and ecological footprint. *Environmental Science and Pollution Research*, 23(2), 1916–1928. <https://doi.org/10.1007/s11356-015-5447-x>
- Panayotou, T. (1993). *Empirical tests and policy analysis of environmental degradation at different stages of economic development* (Wep 2-22, WP:238; ILO Working Papers). International Labour Organization. <https://econpapers.repec.org/RePEc:ilo:ilowps:992927783402676>

- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1995). An autoregressive distributed-lag modelling approach to cointegration analysis. In S. Strom (Ed.), *Econometrics and Economic Theory in the 20th Century* (pp. 371–413). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CCOL521633230.011>
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335–346. <https://doi.org/10.2307/2336182>
- Rahman, M. M., Hosan, S., Karmaker, S. C., Chapman, A. J., & Saha, B. B. (2021). The effect of remittance on energy consumption: Panel cointegration and dynamic causality analysis for South Asian countries. *Energy*, 220, 119684. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2020.119684>
- Rahman, Z. U., Cai, H., & Ahmad, M. (2019). A new look at the remittances-FDI- energy-environment nexus in the case of selected Asian Nations. *The Singapore Economic Review*, 1–19. <https://doi.org/10.1142/S0217590819500176>
- Sahoo, M., & Sethi, N. (2022). Does remittance inflow stimulate electricity consumption in India? An empirical insight. *South Asian Journal of Business Studies*, 11(1), 45-66. <https://doi.org/10.1108/SAJBS-05-2020-0158>
- Said, N., El-Shatoury, S. A., Diaz, L. F., & Zamorano, M. (2013). Quantitative appraisal of biomass resources and their energy potential in Egypt. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 24, 84–91. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2013.03.014>
- Sarkodie, S. A., & Strezov, V. (2019). A review on environmental Kuznets curve hypothesis using bibliometric and meta-analysis. *Science of The Total Environment*, 649, 128–145. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.08.276>
- Sdrilevich, C., Sab, R., Zouhar, Y., & Albertin, G. (2014). Subsidy reform in the Middle East and North Africa. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/dp/2014/1403mcd.pdf>
- Shahbaz, M., Balsalobre-Lorente, D., & Sinha, A. (2019). Foreign direct Investment–CO₂ emissions nexus in Middle East and North African countries: Importance of biomass energy consumption. *Journal of Cleaner Production*, 217, 603–614. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.01.282>
- Shahbaz, M., Shahzad, S. J. H., Ahmad, N., & Alam, S. (2016). Financial development and environmental quality: The way forward. *Energy Policy*, 98, 353–364. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2016.09.002>
- Shahbaz, M., & Sinha, A. (2019). Environmental Kuznets curve for CO₂ emissions: A literature survey. *Journal of Economic Studies*, 46(1), 106–168. <https://doi.org/10.1108/JES-09-2017-0249>
- Shahbaz, M., Solarin, S. A., & Ozturk, I. (2016). Environmental Kuznets curve hypothesis and the role of globalization in selected African countries. *Ecological Indicators*, 67, 623–636. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2016.03.024>
- Sharma, K., Bhattarai, B., & Ahmed, S. (2019). Aid, growth, remittances and carbon emissions in Nepal. *The Energy Journal*, 40(1), 129–141. <https://doi.org/10.5547/01956574.40.1.ksha>
- Solarin, S. A., Al-Mulali, U., & Ozturk, I. (2017). Validating the environmental Kuznets curve hypothesis in India and China: The role of hydroelectricity consumption. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 80, 1578–1587. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.07.028>
- Sustainable Development Strategy- Egypt's Vision 2030 Second Pillar: Energy overview of current situation. (2016). <http://sdsegypt2030.com/wp-content/uploads/2016/10/3.-Energy-Pillar.pdf>
- Tamazian, A., Chousa, J. P., & Vadlamannati, K. C. (2009). Does higher economic and financial development lead to environmental degradation: Evidence from BRIC countries. *Energy Policy*, 37(1), 246–253. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2008.08.025>
- Taylor, M. S., Antweiler, W., & Copeland, B. R. (2001). Is free trade good for the environment? *American Economic Review*, 94(1), 877–908.

<https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/aer.91.4.877>

The Sustainable Development Strategy (SDS): Egypt Vision 2030. (2016). <http://sdsegypt2030.com/wp-content/uploads/2016/08/English-Booklet-2030.compressed.pdf>

World Bank. (2018). *World Development Indicators*. <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>

Yang, B., Jahanger, A., & Khan, M. A. (2020). Does the inflow of remittances and energy consumption increase CO₂ emissions in the era of globalization? A global perspective. *Air Quality, Atmosphere & Health*, 13(11), 1313–1328. <https://doi.org/10.1007/s11869-020-00885-9>

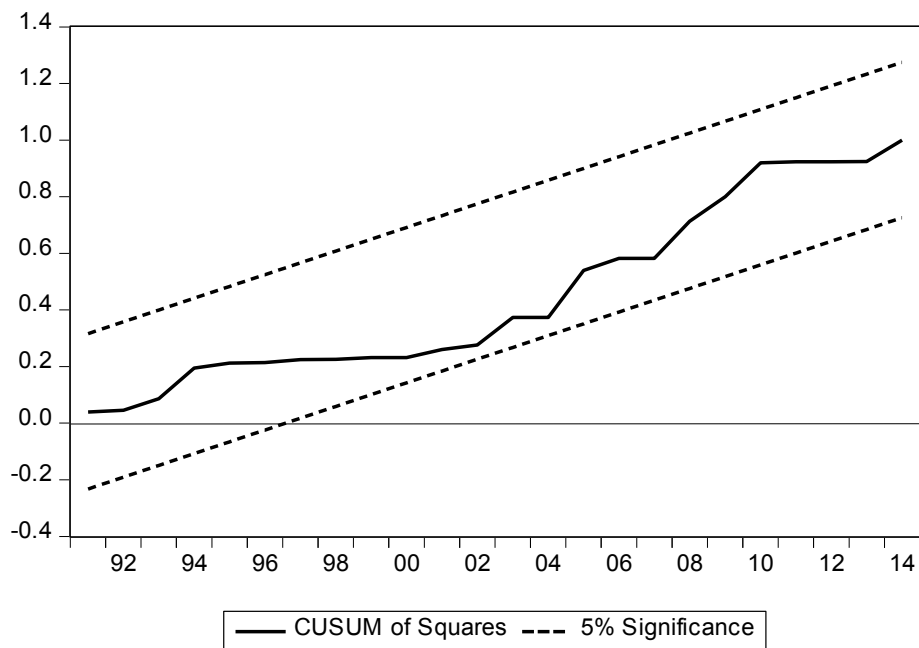
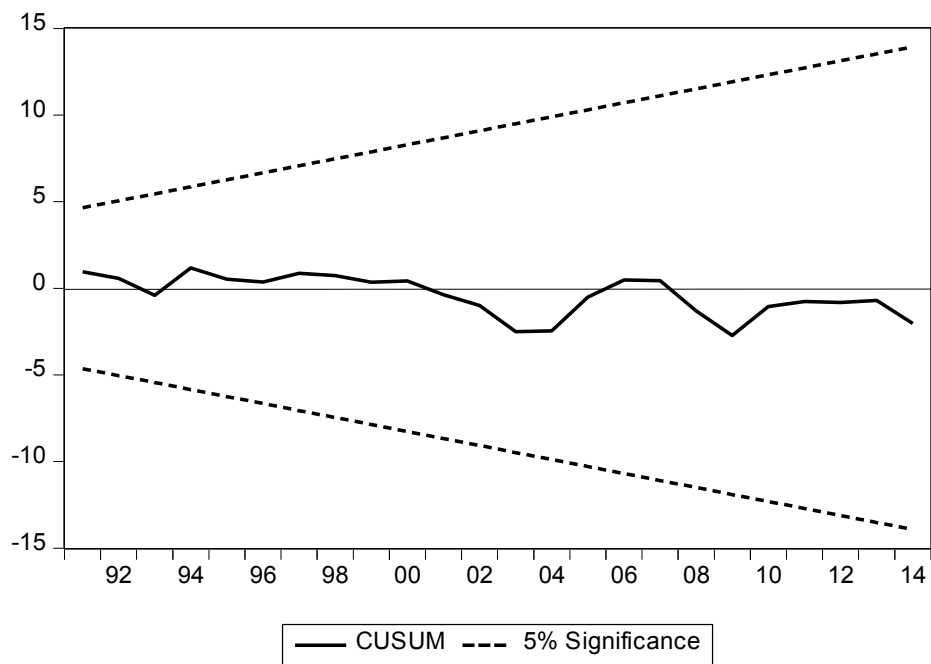
Zaidi, S. A. H., Danish, Hou, F., & Mirza, F. M. (2018). The role of renewable and non-renewable energy consumption in CO₂ emissions: A disaggregate analysis of Pakistan. *Environmental Science and Pollution Research*. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-3059-y>

APPENDIX

Table A1. Descriptive statistics and correlation matrix

Descriptive statistics								
Variables	EFI	GDP	FF	NCAE	CAE	TG	FD	REM
Mean	1.575	1798.948	24.600	2.957	3.331	52.039	34.005	7.418
Median	1.507	1686.398	24.178	2.653	3.268	51.799	29.842	6.372
Maximum	2.024	2608.375	38.305	6.245	6.102	74.852	54.931	14.583
Minimum	1.094	1038.841	10.366	1.628	2.079	39.601	13.181	2.857
Std. Dev.	0.268	483.975	7.121	1.289	1.045	7.709	12.083	3.327
Skewness	0.218	0.3411	-0.104	1.379	0.959	0.618	0.4576	0.478
Kurtosis	2.162	1.989	2.596	3.9507	3.519	3.343	1.9993	2.021
Correlation matrix								
EFI	1							
GDP	0.969	1						
FF	0.961	0.967	1					
NCAE	-0.832	-0.822	-0.901	1				
CAE	-0.923	-0.908	-0.952	0.964	1			
TG	-0.166	-0.219	-0.225	0.078	0.090	1		
FD	0.496	0.479	0.466	-0.515	-0.585	-0.071	1	
REM	-0.573	-0.613	-0.573	0.478	0.549	0.328	-0.781	1

Figure A1. Graphs for the CUSUM and CUSUM of squares tests

YABANCI PORTFÖY YATIRIMLARI VE FİNANSAL GELİŞİMİLİK ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN ANALİZİ¹

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN FOREIGN PORTFOLIO INVESTMENTS AND FINANCIAL DEVELOPMENT

Bilgehan Tekin²

Öz

Gelişmekte olan ülkelerde, doğrudan yabancı yatırım (DYY) baskın bir sermaye girişi şekli olmasına karşın, son yıllarda DYY'nin yerini yabancı portföy yatırımları (YPY) almaktadır. YPY, yabancı yatırımcıların doğrudan veya dolaylı olarak diğer ülkelerin borsalarında gerçekleştirdikleri alım satım işlemleridir. Literatürde, şirketlerin borsa performansı üzerinde önemli etkisi olan faktörleri incelemek adına yapılmış çok çeşitli çalışmalar yer almaktadır. Bu çalışmalarda, genel olarak GSYİH, faiz oranı, döviz kuru ve enflasyon gibi ekonomik değişkenler dikkate alınmaktadır. Bununla birlikte, YPY'nin pay senedi fiyatları üzerinde önemli bir etkisi olduğuna ilişkin çalışmalar da gerçekleştirilmiştir. Uluslararası sermayenin hisse senedi piyasalarına akışının, özellikle hisse senedi piyasalarının nispeten likit olmadığı gelişmekte olan ekonomilerde, iç piyasaların derinliğini ve likiditesini artırma eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu çalışmada ise, gelişmişlik düzeylerinden bağımsız olarak 52 ülke finansal verilerinden hareketle yabancı portföy yatırımları ile finansal gelişmişlik ilişkisi incelenmiştir. Bu amaçla Pedroni ve Kao eşbütünlük analizleri ve Dimitrescu ve Hurlin nedensellik analizleri gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, seriler arasında uzun vadeli eşbütünlük ilişkisi tespit edilmiştir. Çalışmanın sonuçları, ülkelerin finansal gelişmişlik düzeyleri ile yabancı portföy yatırımları arasında önemli ilişkiler olduğu hipotezini destekler niteliktedir. Çalışmanın sonuçlarından hareketle ayrıca finansal entegrasyonun uzun vadede finansal gelişmişliği desteklediği sonucuna da ulaşılabilmektedir. Bununla birlikte değişkenler arasında nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Anahtar Kelime: Portföy Yatırımları, Finansal Gelişme, Finansal Piyasalar, Eşbütünlük, Nedensellik

Abstract

Although foreign direct investment (FDI) is the dominant form of capital inflow in developing countries, FDI has been replaced by foreign portfolio investments (FPI) in recent years. FPI is the buy and sale transactions carried out by foreign investors directly or indirectly in the stock exchanges of other countries. There are various studies in the literature to examine the factors that have a significant impact on the stock market performance of companies. In these studies, economic variables such as GDP, Interest rate, Exchange rate, and inflation are taken into account. However, studies have been conducted that show that FPI has a significant effect on stock prices. It is observed that the flow of international capital to stock markets tends to increase the depth and liquidity of domestic markets, especially in developing economies where stock markets are relatively illiquid. In this study, the relationship between foreign portfolio investments and financial development has been analyzed based on the financial data of 52 countries, regardless of their level of development. For this purpose, Pedroni and Kao cointegration analyses and Dimitrescu and Hurlin causality analyses were carried out. As a result of the study, a long-term cointegration relationship between the series has been determined. The results of the study support the hypothesis that there is an important relationship between the financial development levels of the countries and foreign portfolio investments. Based on the results of the study, it can also be concluded that financial integration supports financial development in the long run. However, no causality relationship was found between variables.

Keywords: Portfolio Investments, Financial Development, Financial Markets, Cointegration, Causality.

¹ Bu çalışma "5th International Conference on Economics and Finance: Sustainable Economic and Financial Development in the Aftermath of the Pandemic: Online Conference, (May 25-26, 2021, İstanbul)" başlıklı konferansta özet bildiri olarak sunulmuş çalışmanın genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

² Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Muhasebe ve Finansman Anabilim Dalı, Çankırı, Türkiye, btekin@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4926-3317.

Extended Abstract

The issue related to foreign portfolio investments is the financial development level of countries. Financial development provides lower information asymmetry, better risk management and lowers transaction costs through financial intermediaries. The fact that financial intermediaries reduce information asymmetry has a significant positive effect on foreign capital and investments. The distance between foreign investors and host country markets often increases the information asymmetry that already exists. Financial intermediaries increase or establish confidence in the country and markets by providing information about local market risks. This situation encourages the entry of new foreign investors to the countries (Kinda, 2012). Researchers such as Huang (2006) and Kinda (2012) found that financial development has a significant and positive effect on foreign investments. Huang (2006) also concluded that private investments have a positive and significant impact on financial development. A well-developed financial sector also facilitates interaction between foreign and local firms and their suppliers and customers. Kinda (2012) emphasized that foreign portfolio investments generally require the existence of a relatively developed financial sector. Financial development means the entry of new banks or new actors into the local market. The financial liberalization process, along with bank privatizations, brought along acquisitions in the form of foreign direct investment or portfolio investment and an increase in foreign private capital inflows (Kinda, 2012).

In this study, it is examined the relationship between financial development and foreign portfolio investments, which is a relatively neglected subject in the literature. The aim of the study is to reveal the interrelationships between the variables. For this purpose, cointegration and causality analyses were carried out using annual data between 2000 and 2018, based on the data of 52 countries.

Data were obtained from the World Bank and IMF data collection and distribution systems. The natural logarithmic values of the variables were used. Portfolio equity, which refers to foreign direct portfolio investments obtained from the World Bank website, includes net cash flows to equity securities other than direct investments. Includes stocks, custody receipts (US or global), and direct purchases of shares by foreign investors in local stock markets. Data are in current US dollars (datacatalog.worldbank.org/public-licenses, Accessed: 01.02.2020). Portfolio equity investments are defined as cross-border transactions other than direct investments or reserve assets and positions that include equities. Stocks are stock instruments that are negotiable and usually designed to be traded on organized exchanges or "over the counter." The transferability of securities facilitates trade, allowing securities to be held by different parties throughout their lifetime. These transactions allow investors to diversify their portfolios and withdraw their investments easily. Portfolio investment includes mutual fund shares or units (ie those issued by mutual funds) that are proven by securities and are not reserve assets or direct investments.

Although financial derivatives traded on the stock exchange are precious instruments, they are not included in portfolio investment because they are in their own category.

The financial development index has been calculated by the International Monetary Fund (IMF) since 1980 (Figure 1). The index expresses how advanced financial institutions and markets are in terms of depth (size and liquidity), level of access (access of individuals and institutions to financial services), and efficiency (ability of institutions to provide financial services in a cost-effective and sustainable way).

Data from 52 countries were used. These countries are given in Annex 1. The study includes annual data between 2000-2018. The total number of observations was realized as 988.

In this study, Pedroni and Kao cointegration analyses were used. Furthermore group-mean panel DOLS (Dynamic Ordinary Least Square) estimation developed by Pedroni (2001) and FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Square) method developed by Pedroni (2000) were used to determine the relationship between dependent and independent variables by examining the coefficients, in other words, to estimate the panel long-term coefficients.

In the causality analysis carried out in the continuation of the study, the panel causality analysis developed by Dumitrescu and Hurlin (2012) was used.

relationship between dependent and independent variables by examining the coefficients, in other words, to estimate the panel long-term coefficients.

In the causality analysis carried out in the continuation of the study, the panel causality analysis developed by Dumitrescu and Hurlin (2012) was used.

In this study, the relationship between foreign portfolio investments and financial development in countries was examined, and in this context, data from 52 countries were used. As a result of the cointegration analyses carried out in the study, long-term relationships were determined between financial development and foreign portfolio investments. However, no causality was detected between the variables. When the coefficients of the cointegration relationship are examined, it is seen that there is a stronger effect from financial development to portfolio investments. This result supports the studies in the literature that financial development encourages portfolio investments. However, in the study, it was also found that portfolio investments support financial development, albeit at a relatively low level.

GİRİŞ

Yabancı portföy yatırımları, yabancı ülke yerleşikleri tarafından hedef (ev sahibi) ülke menkul değerlerine yatırım yapılması ve dolayısıyla ilgili ülkeye sermaye girişi sağlanması anlamına gelmektedir. Temel olarak yabancı portföy yatırımı, yabancı yatırımcılar tarafından ev sahibi ülkenin hisse senetlerine ve diğer benzeri menkul kıymetlerine yapılan yatırımı (alım satımı) ifade etmektedir. Yatırımcıyı yabancı piyasalarda bu şekilde yatırım yapmaya iten temel motivasyon kaynağı ise faiz ve kur farklılıklarından doğan getiri farklılıklarıdır. Bu özelliğinden dolayı portföy yatırımlarında volatilité çok yüksek olmakta ve getiri seviyesindeki veya güven ortamındaki en ufak bir düşüş, sermayenin ulusal piyasaları terk etmesine yol açmaktadır (Demir, 2007). Bu durumda, finansal sistem ve daha genel anlamda ekonomi olumsuz etkilenebilmektedir.

Son 15-20 yıllık dönem dikkate alındığında yabancı yatırımcıların yatırımlarını geliştirmekte olan ülkelere doğru kaydıkları görülmektedir. Dünyada hemen hemen tüm ülkeler tarafından gerçekleştirilmekte olan düzenlemeler ve deregülasyonlar, yabancı sermaye hareketliliğinin artmasına neden olmuştur. Gelişmekte olan ülkeler bağlamında önemi daha fazla olan ve ülke ekonomilerinin gelişiminde en önemli faktörlerden biri olan yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi ve bu sayede etkin ve hızlı kalkınmanın gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır (Şenol ve Koç, 2018). Bu amaç doğrultusunda portföy yatırımları, piyasaların derinleşmesine verdiği katkı sayesinde finansal gelişmişliği ve ekonomik büyümeyi destekleyen önemli bir rol üstlenmektedir.

Ülkelerin ödemeler bilançosu kalemlerinden biri olan ve finansal yatırımları (plasman) temsilen dolaylı yatırımları gösteren portföy yatırımları, tahvil ve hisse senedi başta olmak üzere diğer finansal varlıklara yapılan yatırımları içermektedir (Sugözü ve Yaşar, 2020). Yabancı portföy yatırımları, özellikle finansal açıdan sıkıntılı dönemlerde kısa vadeli sermaye ihtiyacını önemli düzeyde karşıladığından sıcak para olarak da ifade edilmektedir. Yabancı sermaye, diğer bir deyişle uluslararası sermaye akımları çoğunlukla yüksek faiz ve yüksek kâr sağlayan ülkelere yönelmektedir. Bu nedenle acil sermaye ihtiyacı olan ülkeler, genellikle ilk adım olarak uluslararası sermayeyi çekecek düzeyde faiz oranlarına sahip olmak isterler. İkinci adımda ise uluslararası piyasalarda güveni tesis etmeleri gerekmektedir (Sugözü ve Yaşar, 2020). Böylece yüksek kazanç, güven ve istikrar unsurlarının sağlandığı ülkelere yabancı sermaye akışı daha hızlı gerçekleşebilmektedir.

Yabancı portföy yatırımlarında, portföy yatırımlarını yapanlar ile birlikte portföy yatırımlarını ülkelere çekmeye çalışanların da çıkarları söz konusudur. Doğrudan portföy yatırımları yapan yurt dışı yerleşikler tasarruflarını ev sahibi yabancı ülkelere ve piyasalarda değerlendirme ve yüksek düzeyde getiri elde etme imkânı bulurlar. Bununla birlikte, bu yatırımları çeken ülkeler ise portföy yatırımları sayesinde sağlanan para girişleri ile yatırım, işsizliğin azaltılması, ekonomik büyümenin desteklenmesi, kişi başına düşen millî gelirin artırılması ve kalkınma gibi hedeflere ulaşmak istemektedirler (Şenol ve Koç, 2018). Yatırımcıların, yabancı ülkelere yatırım kararları farklı faktörlere bağlı olarak gerçekleşebilmektedir. Bununla birlikte ekonomik büyüme, ülkenin siyasi ve sosyal anlamda istikrar içerisinde olması en önemli faktörler olarak görülebilir. Yabancı portföy yatırımı, doğrudan yabancı yatırımlara kıyasla kısa vadeli bir yatırım olduğu için daha yaygın olarak görülebilmektedir. Yabancı yatırımcıların gerçekleştirdikleri yatırımlar, ev sahibi ülkeler için iyi bir gelir kaynağı olmalarından dolayı sermaye ihtiyacının karşılamasına önemli katkı sağlamaktadır (Haider vd., 2016). Söz konusu karşılıklı çıkarların etkisi ile birlikte, yabancı portföy yatırımları özellikle son yıllarda doğrudan yabancı yatırımlardan daha fazla ön plana çıkar hale gelmiştir.

Literatüre bakıldığında, yabancı yatırımların ülkelerin ekonomik kalkınmaları üzerinde önemli etkilerinin olduğunu ortaya koyan çok sayıda çalışma görülmektedir. Bir ülkeye gelen uluslararası yatırımların ve sermaye akışlarının artmasının ülkenin genel verimliliğini artırabileceği ve ödemeler dengesi ile dış ticaret açıklarının düzenlenmesine yardımcı olabileceği öne sürülmektedir. Bu nedenle, başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere tüm ülkeler, uluslararası yatırımları teşvik etmek için altyapılarını (lojistik, internet, yollar, iletişim vb.), kurumlarını, yatırım, bankacılık ve borsa platformlarını liberalleştirmiş ve iyileştirmişlerdir (Pala ve Orgun, 2015). Bunu zamanında ve etkin bir şekilde gerçekleştirebilen ülkeler, küresel yatırımlardan ve kaynaklardan daha fazla fayda sağlamışlardır.

Yabancı portföy yatırımları ile ilişkili bir başka konu ise ülkelerin finansal gelişmişlik seviyeleridir. Finansal gelişme, finansal araçlar vasıtasıyla daha düşük bilgi asimetrisi, daha iyi risk yönetimi sağlar ve işlem maliyetlerini düşürür. Finansal araçların bilgi asimetrisini azaltması, yabancı sermaye ve yatırımlar üzerinde önemli bir pozitif etkiye sahiptir. Yabancı yatırımcılar ile ev sahibi ülke piyasaları arasındaki mesafe, genellikle zaten var olan bilgi asimetrisini artırmaktadır. Finansal araçlar, yerel piyasa riskleri hakkında bilgi sağlayarak ülkeye ve piyasalara olan güveni arttırmakta veya güven tesis etmektedirler. Bu durum ülkelere yeni yabancı yatırımcıların girişini teşvik eder (Kinda, 2012). Huang (2006) ve Kinda (2012) gibi araştırmacılar, finansal gelişmişliğin yabancı yatırımları önemli ve olumlu etkilediğini tespit etmişlerdir. Huang (2006), ayrıca özel yatırımların finansal gelişme üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna varmıştır. Gelişmiş bir finans sektörü, yabancı ve yerel firmalar ile tedarikçileri ve müşterileri arasındaki etkileşimi de kolaylaştırır. Kinda (2012), yabancı portföy yatırımlarının genellikle nispeten gelişmiş bir finans sektörünün varlığını gerektirdiğini vurgulamıştır. Finansal gelişme, yerel pazara yeni bankaların veya yeni aktörlerin girmesi anlamına gelir. Banka özelleştirmeleri ile birlikte finansal serbestleşme süreci, doğrudan yabancı yatırım veya portföy yatırımı şeklinde satın almaları ve yabancı özel sermaye girişlerinin artmasını beraberinde getirmiştir (Kinda, 2012).

Literatürde doğrudan yabancı yatırımın (DYY) ekonomik büyümeye katkısı oldukça yoğun bir şekilde yer almaktadır. Çalışmalar, doğrudan yabancı yatırımların ev sahibi ülkelerde büyümeyi artırmaya yardımcı olabileceği kanallara odaklanmaktadır. Bu çalışmada ise, literatürde nispeten ihmal edilmiş bir konu olarak dikkat çeken finansal gelişmişlik kanalı ve yabancı portföy yatırımları ilişkisine değinilmiştir. Bu çalışma, ekonomik büyümenin önemli bir unsuru olan finansal gelişmenin yabancı sermayenin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisinin olabilmesi için ev sahibi ülkenin finansal sisteminin sağlamlığının önemli bir ön koşul olduğu fikri üzerine kuruludur. Finansal sistem, kaynakların verimli bir şekilde tahsis edilmesini sağlar ve bu anlamda bir ülkenin yabancı sermaye girişleri açısından özümseme kapasitesini geliştirir. Çalışmada ayrıca yabancı portföy yatırımlarının finansal gelişmeyi destekleyip desteklemediği de araştırılmıştır. Finansal piyasalar, ekonomik büyüme üzerindeki kanıtlanmış olumlu etkilerine rağmen, birçok gelişmekte olan ülkede genişletilmemiştir. Bu amaçla çalışmada, verilerine tam olarak erişilebilen 52 ülke verilerinden hareketle tam ve eksiksiz verilere ulaşılabilen 2000-2018 yılları arası yıllık veriler kullanılarak değişkenler arasındaki uzun vadeli ve karşılıklı ilişkilerin araştırılmasına imkân veren eşbütünleşme ve nedensellik analizleri gerçekleştirilmiştir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Son 15-20 yıllık süreç içerisinde, uluslararası özel sermaye akışlarının doğasının ve rolünün ve ev sahibi veya hedef ülkelerin yatırımları ve ekonomik büyümesi üzerindeki etkileri konusu, literatürde oldukça geniş yer bulmuştur. Literatürde yer alan çalışmalarda çoğunlukla ekonomik büyüme ve yatırımlar konusuna odaklanıldığı bu çalışmalarda da genellikle doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının dikkate alındığı görülmektedir. Feenstra ve Markusen (1994), Blomstrom vd. (1996), Bekaert ve Harvey (1998), Singh ve Weisse (1998), Bekaert ve Harvey (2000), Reisen ve Soto (2001), Mc Lean ve Shrestha (2002), Demir (2007), Karaca ve Abasız (2008), Vergil ve Karaca (2010), Anwar ve Sun (2011) gibi araştırmacılar, portföy yatırımları-doğrudan yabancı yatırımlar-ekonomik büyüme ilişkisini incelemişlerdir. Bu çalışmalarda, genel olarak portföy yatırımları ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Agarwal (1997), gelişmekte olan altı Asya ülkesinde yabancı portföy yatırımının (FPI) belirleyicilerini ve ulusal ekonomi üzerindeki etkisini incelemiştir. Regresyon analizi gerçekleştirdiği çalışmasının sonuçlarına göre; enflasyon oranı, reel döviz kuru, ekonomik aktivite endeksi ve yerli sermaye piyasasının dünya borsa kapitalizasyonundaki payı FPI'nın istatistiksel olarak önemli dört belirleyicisidir. İlk değişken negatif katsayıya sahipken son üç değişken pozitif katsayılara sahiptir. Doğrudan yabancı yatırım, toplam dış ticaret ve cari açık değişkenleri, istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur.

Levine (1997), finansal gelişmişlik ve yatırımları konu alan çalışmaların genellikle yerli ve yabancı yatırımları bir bütün olarak ele aldıklarını vurgulamıştır. Bu çalışmada ise sadece yabancı sermayeye odaklanılmıştır. Hausmann ve Fernandez-Arias (2000), sermaye piyasaları nispeten az

gelişmiş ülkelerin daha fazla doğrudan yabancı yatırım (DYY) çektiklerini belirtmişlerdir. Yazarlara göre DYY, sermaye piyasalarına erişimi olmayan firmalar için alternatif bir finansman yöntemi olabilir. Bailliu (2000), 1975-1995 dönemleri arasında 40 gelişmekte olan ülkede sermaye girişi, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı incelemiş ve belirli bir finansal gelişmişlik düzeyine ulaşmış ülkelerde, sermaye girişlerinin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki yarattığını bulmuştur.

Jenkins ve Thomas (2002), Güney Afrika'nın sahip olduğu finansal gelişmişliğin, ülkenin diğer Afrika ülkelerine göre nispeten daha fazla doğrudan yabancı yatırım (DYY) çekmesine yardımcı olduğunu tespit etmişlerdir. Montiel (2006), Afrika'nın beşerî sermaye zayıflığı, altyapı eksikliği ve kötü kurumsal kalitesi nedeniyle yüksek kâr potansiyeli taşıyan sektörleri finanse etmek için yeterince yabancı özel sermaye çekemediğini savunmuştur (Kinda, 2012). Hermes ve Lensink (2003), Alfaro vd. (2004) ve Durham (2004), bir ülkenin ekonomik büyümesini artırmak için özel sermaye akışlarını çekmeye uygun hale gelebilmesinin öncelikle asgari bir finansal gelişme düzeyinin karşılanmasına bağlı olduğunu belirtmişlerdir.

Huang (2006), 1970-1998 yılları arasında 43 gelişmekte olan ülkeden oluşan bir örneklem kullanarak finansal gelişmenin ülkelere portföy yatırımlarını önemli ve olumlu etkilediğini tespit etmiştir. Yazar ayrıca, özel yatırımın finansal gelişme üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna varmıştır. Choong, Yusop ve Law (2010), iyi derecede gelişmiş bir finans sektörünün söz konusu olması durumunda, portföy yatırımlarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu, ancak zayıf finansal sektör gelişiminin varlığında ise olumsuz bir etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Kinda (2012) tarafından gerçekleştirilen bir başka çalışmada, 1970 - 2003 dönemi dikkate alınarak 58 ülke örneğinde finansal gelişmişlik ile yabancı portföy yatırımları arasında bir ilişki tespit edilmiş ve portföy yatırımları üzerinde finansal gelişmişliğin pozitif etkiye sahip olduğu görülmüştür.

Duasa ve Kassim (2009), yabancı portföy yatırımı (FPI) ile Malezya'nın ekonomik performansı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada, nedenselliğin yönünü belirlemek için Granger nedensellik Toda ve Yamamoto'nun (1995) nedenselliksizlik testleri kullanılarak FPI ile reel gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) arasındaki ilişki analiz edilmektedir. 1991'den 2006'ya kadar olan dönemi kapsayan üç aylık verileri kullanan çalışma, ekonomik büyümenin FPI'deki değişiklikleri ve onun oynaklığını duraklattığına dair kanıtlar sunmaktadır. Bulgular, ekonomik performansın FPI'yi ülkeye çekmede en önemli çekici faktör olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, yazarlara göre yatırımcının ekonomiye olan güvenini sürdürebilmesi için Malezya ekonomisinin sağlıklı ve sürdürülebilir bir büyüme patikasında kalması sağlanmalıdır.

Shabbir ve Muhammad (2019) Pakistan'ın yabancı portföy yatırımları (FPI) ile hisse senedi fiyatları arasındaki kısa ve uzun vadeli dinamik ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada, ilk olarak Pakistan ekonomisi bağlamında yabancı portföy yatırımını ve bunun yerel borsa üzerindeki etkisini incelemeye çalışmaktadırlar. Çalışmada, 1984'ten 2016'ya kadar olan yıllık zaman serisi verileri kullanılmıştır. FPI ile çeşitli politika değişkenleri arasındaki hem uzun hem de kısa vadeli ilişki için otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) yöntemi kullanılmıştır. Bulgulara göre, döviz kuru dışında tüm sonuçlar istatistiksel olarak anlamlıdır. FPI ve borsa performansı arasındaki dinamik analiz, ilişkiyi teyit etmiştir.

Karhan (2019) portföy yatırımları ile finansal gelişme ve finansal istikrar arasındaki nedensellik ilişkisini araştırdığı çalışmada finansal istikrardan portföy yatırımlarına doğru nedensellik ilişkisi tespit edememiş, buna karşın finansal gelişmeden portföy yatırımlarına doğru bazı dönemlerde nedenselliğin söz konusu olduğunu bulmuştur.

Islam vd. (2020), finansal gelişme ve DYY bağlantısını incelemektedirler. Örneklem, 79 Kuşak ve Yol Girişimi (BRI) ortak ülkesinden oluşmaktadır. Bulguları, BRI'ye ev sahipliği yapan ülkelerin finansal gelişiminin DYY'yi önemli ölçüde çektiğini ve kurumsal kalitenin bu ilişkide önemli bir düzenleyici rol oynadığını göstermektedir.

Anetor (2020), 1995-2017 dönemleri arasında, 28 Sahra Altı Afrika (SSA) ülkesinde özel sermaye girişi, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre, doğrudan yabancı yatırımın ekonomik büyüme üzerinde olumsuz ve önemli bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Çalışmada, ayrıca portföy yatırımlarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamsız olduğunu tespit etmiştir. Bununla birlikte,

portföy yatırımlarının ekonomik büyüme üzerinde bir etki yaratması için finansal gelişimin gerekli bir koşul olduğunu tespit etmiştir. Bununla birlikte, doğrudan yabancı yatırımların finansal gelişme ile etkileşiminin ekonomik büyüme üzerinde olumsuz ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur.

Sugözü ve Yaşar (2020) ise, portföy yatırımı-ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 23 OECD ülkesi bağlamında incelemişlerdir. Çalışmalarının sonuçlarına göre, portföy yatırımları ile ekonomik büyüklük arasında kısa dönemli bir pozitif ilişki tespit edilmiştir. Ancak bu durum uzun dönemde sürdürülebilir değildir.

Shamim vd. (2021), yabancı portföy yatırımlarının Pakistan'daki borsa performansına etkisini belirlemek amacıyla 1984-2015 yıllarına ait yıllık olarak hesaplanan zaman serisi verilerini dikkate almışlardır. Değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemek için çoklu ekonometri teknikleri kullanılmıştır. Çalışmada, uzun dönemli ilişkinin doğrulanması için Johansen eşbütünleşme analizi gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın sonuçları, FPI'nin borsa kapitalizasyonu üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca, iki yönlü bir nedensel ilişki ile FPI'nin Pakistan'daki borsa kapitalizasyonu üzerinde önemli ölçüde olumlu bir etkisi olduğunu tespit etmişlerdir.

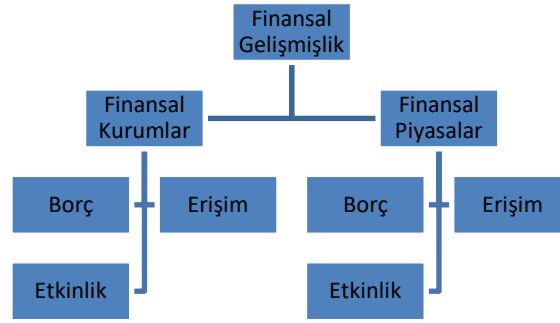
2. METODOLOJİ

Çalışmada, doğrudan yabancı portföy yatırımları ile ülkelerin finansal gelişmişlik seviyeleri arasındaki ilişkiler dikkate alınmıştır. Veriler, Dünya Bankası ve IMF veri toplama ve dağıtım sistemlerinden elde edilmiştir. Analizlerde değişkenlerin doğal logaritmik değerleri kullanılmıştır.

Dünya Bankası internet sitesinden elde edilen doğrudan yabancı portföy yatırımlarını ifade eden portföy öz kaynakları (portfolio equity), doğrudan yatırımlar dışındaki öz sermaye niteliğinde olan menkul kıymetlere net nakit akışlarını içerir ve hisse senetleri, saklama makbuzları (Amerikan veya küresel) ve yerel hisse senedi piyasalarında yabancı yatırımcılar tarafından doğrudan hisse satın alımları dahildir. Veriler, cari ABD doları cinsindedir (datacatalog.worldbank.org/public-licenses, Erişim:01.02.2020). Portföy öz sermaye yatırımları, doğrudan yatırım veya rezerv varlıklar dışındaki sınır ötesi işlemler ve hisse senetlerini içeren pozisyonlar olarak tanımlanır. Hisse senetleri, pazarlık edilebilir ve genellikle organize borsalarda veya "tezgah üstü" alınıp satılmak üzere tasarlanmış hisse senedi araçlarıdır. Menkul kıymetlerin devredilebilirliği ticareti kolaylaştırarak, menkul kıymetlerin yaşamları boyunca farklı taraflarca elde tutulmasına izin verir. Bu işlemler, yatırımcıların portföylerini çeşitlendirmelerine ve yatırımlarını kolayca geri çekmelerine olanak tanır. Portföy yatırımına, menkul kıymetlerle kanıtlanmış ve rezerv varlık veya doğrudan yatırım olmayan yatırım fonu payları veya birimleri (yani yatırım fonları tarafından ihraç edilenler) dahildir. Borsada işlem gören finansal türevler, kıymetli enstrümanlar olmalarına rağmen, kendi kategorilerinde yer aldıkları için portföy yatırımına dahil edilmemektedirler (datacatalog.worldbank.org/public-licenses, Erişim:01.02.2020).

Çalışmada yer verilen finansal gelişmişlik endeksi ise, Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından 1980 yılından bu yana hesaplanmaktadır (Şekil 1). Söz konusu endeks finansal kurumların ve piyasaların, derinlik (büyüklükleri ve likiditeleri), erişim düzeyi (bireylerin ve kurumların finansal hizmetlere erişimi) ve verimlilik (kurumların finansal hizmetleri düşük maliyetli ve sürdürülebilir bir şekilde sunma kabiliyetleri) açılarından ne kadar gelişmiş olduklarını ifade etmektedir (data.imf.org, Erişim:01.02.2020).

Şekil 1. Finansal Gelişmişlik Endeksi

Kaynak: (IMF, 2020).

Çalışmada, verilerine eksiksiz ulaşılabilme kriteri baz alınarak 52 ülke verilerinden yararlanılmıştır. Söz konusu ülkeler Ek 1’de verilmiştir. Çalışma, 2000-2018 yılları arası yıllık verileri kapsamaktadır. Toplam gözlem sayısı 988 olarak gerçekleşmiştir.

Çalışmada, ülkelerin doğrudan yabancı portföy yatırımları ile ülkelerin finansal gelişmişlik seviyeleri arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığı eşbütünleşme analizi ile araştırılmıştır. Literatüre bakıldığında, panel serilerde uzun dönemli ilişkilerin varlığının araştırılmasında kullanılan çok sayıda eşbütünleşme testinin olduğu görülmektedir. Bu çalışmada, Pedroni ve Kao eşbütünleşme analizlerinden yararlanılmış ve katsayıların incelenmesi suretiyle bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiyi tespit etmek için bir başka ifade ile panel uzun dönem katsayılarının tahmin edilebilmesi amacıyla Pedroni (2001) tarafından geliştirilen grup-ortalama panel DOLS (Dynamic Ordinary Least Square) tahmin tekniği ve yine Pedroni (2000) tarafından geliştirilen FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Square) yöntemi kullanılmıştır.

Çalışmanın devamında gerçekleştirilen nedensellik analizinde ise, Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilen panel nedensellik analizinden faydalanılmıştır.

2.1. Pedroni ve Kao Eşbütünleşme Analizleri

Çalışmada, tercih edilen ve bir çeşit panel eşbütünleşme analizi olan Pedroni analizinde, seriler arasındaki uzun süreli ilişki test edilmektedir. Pedroni (1995, 1999) testi, panel veri serilerinin arasında eşbütünleşme olmadığını ileri süren sıfır hipotezi (H_0) üzerine kuruludur. Bu testte, seriler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin olup olmadığını ortaya koyan yedi adet test istatistiği oluşmaktadır. Bu testlerden üçü gruplar arası, dört tanesi ise grup içi test istatistiğini vermektedir (Şak, 2015, aktaran Turnacıgil vd., 2020). Bu test, eşbütünleşme vektöründeki heterojenliğe izin veren bir testtir. Pedroni, panel eşbütünleşme testi yalnızca dinamik ve sabit etkilerin panelin kesitleri arasında farklı olmasına izin vermesinin yanı sıra alternatif hipotez altında eşbütünsel vektörün kesitler arasında farklı olmasına da izin vermektedir (Güvenek ve Alptekin, 2010, aktaran Gülmez ve Yardımcıoğlu, 2012). Ayrıca Pedroni (1999, 2004), bu testte trend ve çoklu regresyon varsayımlarını kullanmaktadır.

$$Y_{i,t} = a_i + \delta_t + \sum_{j=1}^p \beta_{ji} X_{ji,t} + u_{i,t}, u_{i,t} = \gamma_i u_{i,t-1} + \sum_{j=1}^p \theta_{ij} \Delta u_{i,t-j} + \eta_{i,t} \quad (1)$$

Kao (1999), eşbütünleşme vektörlerinin homojen ve otoregresif ancak çoklu dışsal değişkenler içermeyen panel için DF ve ADF testleri önermiştir. Birden fazla eşbütünleşme vektörü varsa tanımlanamaz. Burada boş hipotez (H_0), eşbütünleşmenin yokluğuna karşılık gelir. Kao panel eşbütünleşme analizi, sadece bir test sonucu verir. Bu yönüyle Pedroni panel eşbütünleşme analizinden ayrılmaktadır (Dinçer ve Karakuş, 2020). Kao (1999) tarafından geliştirilen eşbütünleşme testinde, panel değişkenler ve seriler arasında uzun dönemli ilişki incelenirken Dickey Fuller (1979) ve Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testlerinin yapılarından yararlanılmaktadır (Şak, 2015, aktaran Turnacıgil, vd., 2020).

$$Y_{it} = a_i + \beta X_{it} + u_{it}, u_{it} = \rho u_{it-1} + v_{it} \quad (2)$$

2.2. Dimitrescu ve Hurlin Nedensellik Analizi

Dimitrescu ve Hurlin (2012) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, bir ülke için tespit edilen nedensellik ilişkisinin diğer ülkeler için de geçerli olduğu ve gözlem sayısının artmasının daha etkin sonuçlar verdiği belirtilmektedir. Dimitrescu ve Hurlin (2012) testinde zaman ve kesit boyutlarının birbirlerinden büyük veya küçük olma durumları testin tutarlı sonuçlar vermesini etkilememektedir. Dimitrescu ve Hurlin (2012) nedensellik analizinde, tüm birimlerde homojen granger nedensellik ilişkisinin olmadığı hipotezi, bu ilişkinin en az bir birimde mevcut olduğunu belirten karşı hipotez ile sınanmaktadır (Çelik ve Ünsür, 2020).

Söz konusu nedensellik testinde y ve x değerleri durağan olarak ele alınmakta ve model aşağıdaki gibi ortaya çıkmaktadır (Dimitrescu ve Hurlin, 2012):

$$Y_{it} = a_i + \sum_{k=1}^K \gamma_i^{(k)} Y_{it-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} X_{it-k} + e_{it} \quad (3)$$

Bu denklem ile y değişkeninin nedeninin x değişkeni olup olmadığı kontrol edilmekte ve söz konusu nedensellik bir F testi bağlamında H_0 boş hipotezi ile test edilmektedir. H_0 reddedildiği durumlarda ise, nedenselliğin yönü değiştirilerek çift yönlü nedenselliğe bakılabilmektedir (Lopez ve Weber, 2017).

Dimitrescu ve Hurlin (2012) istatistiğinde tüm birimlerde homojen granger nedensellik ilişkisinin yok olduğu hipotezini, bu ilişkinin en az bir birimde var olduğu karşı hipotezi ile sınanmaktadır (Çelik ve Ünsür, 2020).

$$H_0 = \beta_i = 0 \quad \forall i = 1, \dots, N$$

$$H_1 = \begin{cases} \beta_i = 0 & \forall i = 1, \dots, N \\ \beta_i \neq 0 & \forall i = N_1 + 1, \dots, N \end{cases} \quad 0 \leq N_1/N < 1$$

H_0 tüm birimler için y 'den, x' e doğru nedensellik ilişkisi mevcut değildir.

H_1 ise bazı birimler için y' den, x' e doğru nedensellik ilişkisi mevcuttur, şeklinde ifade edilmektedir (Şahin, 2018; aktaran: Çelik ve Ünsür, 2020).

2.3. Analiz Sonuçları

2.3.1. Birim Kök Testleri

Çalışmanın analiz kısmında yer verilen değişkenler, öncelikle panel birim kök testi durağanlık sınavından geçirilmiştir. Literatürde, panel veri setlerinde birim kök incelemesi amacıyla kullanılan çok sayıda yöntemin bulunduğu görülmektedir. Bu çalışmada, sabit terimli modelde Levin, Lin & Chu, Im, Pesaran and Shin, ADF (Augmented Dickey–Fuller) ve PP testlerinden yararlanılmış ve serilerin düzey değerlerinde durağan oldukları tespit edilmiştir. Test edilen tüm değişkenlerin düzey değerleri, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Sonuçlar Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Panel Birim Kök Testi Sonuçları.

Değişken	Test	I(0) p değeri
<i>Lnport</i>	LLC	0,0000*
	IPS	0,0000*
	ADF	0,0000*
	PP	0,0000*
<i>Lndevelop</i>	LLC	0,0000*
	IPS	0,0289**
	ADF	0,0269**
	PP	0,0006*

2.3.2. Pedroni ve Kao Panel Eşbütünleşme Analiz Sonuçları

Doğrudan yabancı portföy yatırımları (Inport) ve finansal gelişmişlik (Indevelop) değişkenleri $I(0)$ seviyesinde durağan oldukları için ikinci aşama olan eşbütünleşme testine geçilmiştir. Seriler arasındaki uzun dönemli ilişki, Pedroni ve Kao eşbütünleşme testleri ile incelenmektedir. Tablo 2'den de görüldüğü gibi, yapılan eşbütünleşme analizlerinden Pedroni eşbütünleşme testi sonuçlarına göre bağımlı değişkenin finansal gelişmişlik olduğu modelde, yedi istatistikten dördü eşbütünleşmenin olmadığını, üçü ise eşbütünleşmenin olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Panel ve Grup ADF sonuçları, eşbütünleşme ilişkisinin varlığını işaret etmektedirler. Pedroni testi sonuçları, eşbütünleşme ilişkisine yönelik net bir bilgi veremediğinden Kao eşbütünleşme analizi sonuçlarına bakılmıştır. Kao eşbütünleşme test sonucuna göre, seriler arasında eşbütünleşme olmadığını öne süren H_0 hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Bu nedenle, seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin söz konusu olduğu söylenebilmektedir. Portföy yatırımları ve finansal gelişmişlik serileri uzun vadede birlikte hareket etmektedirler.

Tablo 2. Panel Eşbütünleşme Analizi Sonuçları.

Bağımlı Değişken: Indevelop				
Pedroni Testi (H_0 : Eşbütünleşme yoktur.)	t	p	Ağırlıklı İstatistik	p
Panel v-Statistic	-2.824978	0.9976	-3.490372	0.9998
Panel rho-Statistic	2.161532	0.9847	0.190380	0.5755
Panel PP-Statistic	-1.270926	0.1019	-4.612982	0.0000*
Panel ADF-Statistic	-2.974654	0.0015	-6.463123	0.0000*
	t	p		
Group rho-Statistic	3.023091	0.9987		
Group PP-Statistic	-2.383030	0.0086*		
Group ADF-Statistic	-4.757117	0.0000*		
Kao Testi (H_0 : Eşbütünleşme yoktur.)				
ADF	t		p	
	-1.926601		0.0270**	
Bağımlı Değişken: Finansal Gelişmişlik				
Bağımlı Değişken: Inport				
Pedroni Testi (H_0 : Eşbütünleşme yoktur.)	t	p	Ağırlıklı İstatistik	p
Panel v-Statistic	-3.190629	0.9993	-6.186569	1.0000
Panel rho-Statistic	-7.904254	0.0000	-6.962279	0.0000*
Panel PP-Statistic	-19.58117	0.0000	-20.88541	0.0000*
Panel ADF-Statistic	-17.25081	0.0000	-15.57465	0.0000*
	t	p		
Group rho-Statistic	-3.719077	0.0001*		
Group PP-Statistic	-23.89859	0.0000*		
Group ADF-Statistic	-16.26323	0.0000*		
Kao Testi (H_0 : Eşbütünleşme yoktur.)				
ADF	t-Statistic		Prob.	
	-3.125086		0.0009*	

*%1 ve **%5 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Bağımlı değişkenin doğrudan yabancı portföy yatırımları olduğu modelde ise yedi istatistikten altısı eşbütünleşmenin olduğunu, biri ise eşbütünleşmenin olmadığını göstermektedir. Kao eşbütünleşme test sonucuna göre, seriler arasında eşbütünleşme olmadığını öne süren H_0 hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Bu nedenle seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin söz konusu olduğu söylenebilmektedir. Portföy yatırımları ve finansal gelişmişlik serileri uzun vadede birlikte hareket etmektedirler.

Doğrudan yabancı portföy yatırımları (Inport) ve finansal gelişmişlik (Indevelop) arasındaki uzun dönemli ilişkinin araştırıldığı Pedroni eşbütünleşme testine göre, H_0 hipotezi (seriler arasında

eşbütünleşme yoktur) reddedilmektedir. Analiz sonuçlarına göre; panel istatistiklerinden üçü, grup istatistiklerinin ise tümü %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Genel olarak değerlendirildiğinde Pedroni eşbütünleşme testindeki hem panel hem de grup istatistiklerini oluşturan yedi testin altısının sonucunun seriler arasında eşbütünleşme ilişkisini gösterdiği görülmektedir. Kao eşbütünleşme testine göre de H_0 hipotezi (seriler arasında eşbütünleşme yoktur) reddedilmiştir. Dolayısıyla alternatif hipotez (seriler arasında eşbütünleşme vardır) kabul edilmiştir. Uzun dönemde, yabancı portföy yatırımları ve finansal gelişmişlik arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu belirtilebilir.

Eşbütünleşme ilişkileri, portföy yatırımları ile finansal gelişmişlik arasındaki ilişkiyi doğrulamakta ve uzun vadede birlikte hareket ettiklerini göstermektedir. Bu sonuçtan hareketle, uzun dönemli ilişkilerin daha detaylı bir incelemesinin yapılması gerekmektedir. Bu amaçla DOLS ve FMOLS yöntemleri kullanılarak söz konusu ilişkiler biraz daha detaylı analiz edilmiştir.

2.3.2.1 DOLS ve FMOLS Yöntemleri ile Katsayıların ve Eşbütünleşme İlişkilerinin Değerlendirilmesi

Eşbütünleşme testleri uygulandıktan sonra doğrudan yabancı portföy yatırımları ve finansal gelişmişlik arasındaki uzun dönemli ilişkiyle ilgili çıkarımda bulunabilmek için Pedroni (2000) tarafından geliştirilen, kısa dönemde büyük ölçüde heterojenliğe izin veren asimtotik dağılıma sahip nihai sapmasız katsayıyı hesaplamak amacıyla Düzenlenmiş/Geliştirilmiş En Küçük Kareler Yöntemi (Fully Modified Ordinary Least Squares-FMOLS) ve Dinamik En Küçük Kareler Yöntemi (Dynamic Ordinary Least Square-DOLS) yöntemleri uygulanmıştır (Gündoğan ve Tok, 2019). FMOLS yönteminde; dinamik panelde değişkenler arasındaki ilişki araştırılırken sabit terim, hata terimi ve değişkenler arasındaki heterojenliğe izin veren korelasyonun derecesi dikkate alınır (Gündoğan ve Tok, 2019). DOLS yöntemi, modele dinamik unsurları da dahil ederek statik regresyondaki (özellikle içsellik sorunlarından kaynaklanan) sapmaları da giderebilecek özelliğe sahip bir yöntemdir (Kök ve diğ., 2010:8). Pedroni'nin bireysel kesitler arasında önemli ölçüde heterojenliğe izin veren bu FMOLS yöntemi, sabit terimin ve hata terimi ve bağımsız değişkenlerin farkları arasındaki olası korelasyonun varlığını hesaba katmaktadır (Gülmez ve Yardımcıoğlu, 2012).

Doğrudan yabancı portföy yatırımları ve finansal gelişmişlik arasındaki ilişkinin nihai sapmasız katsayılarını tahmin etmek üzere uygulanan ilk yöntem, Pedroni (2001) tarafından ortaya konan DOLS (Dynamic Ordinary Least Square) yöntemidir. DOLS yönteminin küçük örneklerde daha tutarlı sonuçlar verdiği vurgulanmaktadır (Breitung, 2005). Bu nedenle çalışmada, uzun dönem eşbütünleşme katsayıları tahmin edilirken DOLS yöntemi de kullanılmıştır.

Tablo 3'te yer alan Pedroni (2001) DOLS yöntemi sonuçlarına göre, bağımlı değişken *lndevelop* olduğu modelde katsayı yaklaşık 0,01 olarak tahmin edilmiştir. Tahmin edilen sonucun pozitif ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olması; 52 ülkenin genelinde doğrudan yabancı portföy yatırımlarında yaşanan %1 oranındaki değişimin (artışın), finansal gelişmişlik üzerinde uzun dönemde yaklaşık %0,01 değişmeye (artışa) neden olduğunu göstermektedir. Bağımlı değişken *lnport* olduğu modelde ise katsayı yaklaşık 8,58 olarak tahmin edilmiştir. Tahmin edilen sonucun pozitif ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olması; 52 ülkenin genelinde finansal gelişmişlikte yaşanan %1 oranındaki değişimin (artışın), doğrudan yabancı portföy yatırımları üzerinde uzun dönemde yaklaşık %8,58 düzeyinde değişmeye (artışa) neden olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, finansal gelişmişliğin doğrudan yabancı portföy yatırımları üzerinde daha fazla etkili olduğunu ve bu tür yatırımları desteklediğini göstermektedir.

Tablo 3. DOLS Sonuçları

Bağımlı Değişken: lndevelop				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	p
lnport	0.010229	0.002848	3.591848	0.0004
Bağımlı Değişken: lnport				
lndevelop	8.580302	0.707350	12.13021	0.0000

Pedroni (2000) tarafından önerilen bir diğer yöntem FMOLS yöntemidir. Bu yöntem uygulandığında ve bağımlı değişkenin Indevelop olduğu durumda katsayı, yaklaşık olarak 0,045 hesaplanmıştır. Tablo 4'te özetlenen sonuçlar pozitif ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğundan doğrudan yabancı portföy yatırımlarında yaşanan %1 oranındaki değişim, finansal gelişmişlik endeksi üzerinde uzun dönemde yaklaşık %0,045 değişime neden olmaktadır. Bağımlı değişken Inport olduğu modelde ise katsayı yaklaşık 7,87 olarak tahmin edilmiştir. Tahmin edilen sonucun pozitif ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olması; 52 ülkenin genelinde finansal gelişmişlikte yaşanan %1 oranındaki değişimin (artışın), doğrudan yabancı portföy yatırımları üzerinde uzun dönemde, yaklaşık %7,87 düzeyinde değişime (artışa) neden olduğunu göstermektedir. FMOLS yöntemi ile elde edilen sonuçlar da DOLS yönteminde olduğu gibi, finansal gelişmişliğin doğrudan yabancı portföy yatırımları üzerinde daha fazla etkili olduğunu ve bu tür yatırımları desteklediğini göstermektedir. Hem DOLS hem de FMOLS yöntemleri sonucu elde edilen katsayıların pozitif olması, uzun dönemde seriler arasında pozitif ilişki olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 4. FMOLS Sonuçları

Bağımlı Değişken: Indevelop				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistiği	p
PORTFOLIO	0,004478	0,000994	4,504885	0,0000
Bağımlı Değişken: Inport				
DEVELOP	7,870174	0,594378	13,24103	0,0000

2.3.3. Dumitrescu-Hurlin Panel Nedensellik Sonuçları

Dumitrescu ve Hurlin (2012) tarafından geliştirilen bu test, paneli oluşturan ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulundurmaktadır. Zaman ve kesit boyutu arasındaki büyüklük farkına karşı duyarsız olan bu test, her iki durumda da etkin sonuçlar verebilmektedir (Şahin, 2018:40).

Tablo 5'te, Dumitrescu ve Hurlin Panel nedensellik test sonuçları görülmektedir. Test edilen H_0 (Temel) hipotezleri aşağıdaki gibidir;

H_0 : Yabancı portföy yatırımları, homojen bir şekilde finansal gelişmeye neden olmaz.

H_0 : Finansal gelişme, homojen bir şekilde yabancı portföy yatırımlarına neden olmaz.

Analiz sonuçlarına göre, olasılık değerleri %5 anlamlılık düzeyinden yüksek olduğundan değişkenler arasında herhangi bir nedensellikten bahsedilememektedir. Tablo 5'te, birinci satır "*Yabancı portföy yatırımları, homojen bir şekilde finansal gelişmeye neden olmaz.*" hipotezini test etmektedir. Olasılık değeri (0,8509) 0,05'in üzerinde olduğundan hipotez reddedilememektedir. İkinci satırda ise "*Finansal gelişme, homojen bir şekilde yabancı portföy yatırımlarına neden olmaz.*" hipotezi test edilmiştir. Olasılık değeri (0,9935), 0,05'in üzerinde olduğu için bu hipotez de reddedilememektedir.

Bu sonucun ortaya çıkmasının sebebinin yatay kesit bağımlılığı araştırmasının yapılmaması ve bu nedenle birim kök ve sonraki testlerde yatay kesit bağımlılığını dikkate alan yöntemlerin tercih edilmemesi olabilir.

Tablo 5. Panel Nedensellik Analizi Sonuçları

H_0 Hipotezi:	W-İstatistiği	Zbar-İstatistiği	Olasılık
PORTFOLIO homojen bir şekilde DEVELOP 'a neden olmaz.	6,22113	0,18792	0,8509
DEVELOP homojen bir şekilde PORTFOLIO'ya neden olmaz.	5,99047	-0,00810	0,9935

Not: PORTFOLIO, yabancı portföy yatırımlarını; DEVELOP, finansal gelişmeyi temsil etmektedir.

SONUÇ

Yabancı sermaye; ülkelerin sermaye birikimine ve üretim kapasitesine katkı sağlamasının yanı sıra, yeni teknoloji ve bilgilerin üretilmesine, ülkelerin ödemeler dengesinin iyileştirilmesine, yeni satış ve pazarlama tekniklerinin geliştirilmesine, yeni iş fırsatlarının ortaya çıkmasına ve yüksek vergi geliri

elde edilmesine önemli katkılar sunmaktadır. Gelişmiş ülkelerle birlikte özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde tasarruf açıklarının kapatılmasında, ülkelere gelen yabancı sermayenin önemi son derece büyüktür. Ülkeye gelen yabancı sermaye çeşitlerinden biri olan yabancı portföy yatırımları, bir işletme üzerinde kalıcı bir ilgi veya etkin yönetim oluşturmayan hisse senedi (hisse) ve / veya tahvil alımlarını ifade etmektedir. Portföy yatırımı, sınır ötesi işlemler olarak tanımlanır ve doğrudan yatırım veya rezerv varlıklara dahil olanlar hariç olmak üzere hisse senedi veya borçlanma senetlerini içeren pozisyonları ifade eder. Yabancı portföy yatırımı, yabancı finansal varlıkları satın alan yatırımları tanımlar. Yabancı menkul kıymetlerin alım satım işlemleri genellikle organize bir resmî menkul kıymetler borsasında veya tezgah üstü piyasalarda gerçekleşir. Portföy yatırımı, özel şirketler ve kamu kurumları tarafından ihraç edilen hisse senedi, tahvil ve mevduat sertifikalarında özel şahıslar, şirketler, emeklilik fonları ve yatırım fonları tarafından yapılan finansal yatırımları ifade eder. Kısa dönemde dış açıkların azaltılması ve kapatılabilmesi, ekonomik büyümenin sürdürülebilmesi, portföy yatırımlarını gerekli kılmaktadır.

Bu çalışmada, ülkelerde yabancı portföy yatırımları ile finansal gelişmişlik ilişkisine bakılmış ve bu bağlamda 52 ülke verisinde yararlanılmıştır. Çalışmada gerçekleştirilen eşbütünleşme analizleri sonucunda, literatüre paralel olarak finansal gelişmişlik ile yabancı portföy yatırımları arasında uzun dönemli ilişkiler tespit edilmiştir. Bununla birlikte, değişkenler arasında herhangi bir nedensellik tespit edilememiştir. Eşbütünleşme ilişkisinin katsayılarına bakıldığında, finansal gelişmeden portföy yatırımlarına doğru daha güçlü bir etkinin söz konusu olduğu görülmektedir. Bu sonuç, literatürde finansal gelişmenin portföy yatırımlarını teşvik ettiğine yönelik yapılan çalışmaları destekler niteliktedir. Bununla birlikte çalışmada, nispeten daha düşük düzeyde de olsa portföy yatırımlarının finansal gelişmeyi desteklediğine yönelik sonuçlara da ulaşılmıştır.

Genel anlamda bu çalışmanın sonuçları, daha önce yapılmış çalışmalardan oluşan literatürü destekler niteliktedir. Ülkelerin portföy yatırımları çekebilmelerinin temel koşullarından birinin finansal gelişmişlik düzeyleri olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki politika yapıcıların, finansal gelişmişlik ve finansal istikrar konularına verdikleri önemi devam ettirmeleri ve arttırmaları gerektiği söylenebilir.

Etik Beyan: Bu çalışmada etik beyanı gerektirecek herhangi bir uygulama kullanılmamıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %100'dür.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: A permission from an ethics committee is not needed for this study. In case of detection of a contrary situation, Beykent University Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s) of the study.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate is 100%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

Kaynakça

- Agarwal, R. N. (1997). Foreign portfolio investment in some developing countries: A study of determinants and macroeconomic impact. *Indian Economic Review*, 217-229.
- Alfaro, L., Chanda, A., Kalemli-Ozcan, S. ve Sayek, S. (2004). FDI and economic growth: The role of local financial markets. *Journal of international economics*, 64(1), 89-112.
- Anetor, F.O. (2020). Financial development threshold, private capital inflows and economic growth: Evidence from sub-Saharan African countries. *International Journal of Development Issues*, 19(1), 77-92. <https://doi.org/10.1108/IJDI-06-2019-0099>
- Anwar, S. ve Sun, S. (2011). Financial development, foreign investment and economic growth in Malaysia. *Journal of Asian Economics*, 22(4), 335-342.
- Bailliu, J.N. (2000). *Private capital flows, financial development, and economic growth in developing countries*, Bank of Canada, Ottawa.
- Bekaert, G. ve Harvey, C. (2000). Foreign speculators and emerging equity markets. *Journal of Finance*, 55 (2), 565–613
- Bekaert, G. ve Campbell R. H.. (1998). *Capital flows and the behavior of emerging market equity returns*. NBER Working Paper Series, Working Paper No:6669.
- Blomstrom, M., Lipsey, R. ve Zejan, M. (1996), Is fixed investment the key to economic growth?. *Quarterly Journal of Economics*, 111(1), 269–276.
- Choong, C. K., Yusop, Z. ve Law, S. H. (2010). Private capital flows to developing countries: The role of the domestic financial sector. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 15(4), 509-529.
- Çelik, M. Y. ve Ünsür, Z. (2020). Küreselleşme ve büyüme ilişkisinin Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testi ile belirlenmesi. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(1), 201-210.
- Demir, Y. (2007). Yabancı sermaye yatırımlarının ekonomik büyümeye olan etkisinin Türkiye bağlamında test edilmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (34), 152-161.
- Diñer, H. ve Karakuş, H. (2020). Yenilenebilir enerji yatırımları ile istihdam arasındaki ilişkinin belirlenmesi: G7 ülkeleri üzerine ekonometrik bir analiz. *İstatistik ve Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 1(1), 40-49.
- Dumitrescu, E. I. ve Hurlin, C. (2012). Testing for granger noncausality in heterogeneous panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450-1460.
- Dumitrescu, E. I. ve Hurlin, C. (2012). Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic modelling*, 29(4), 1450-1460.
- Duasa, J. ve Kassim, S. H. (2009). Foreign portfolio investment and economic growth in Malaysia. *The Pakistan Development Review*, 109-123.
- Durham, J.B. (2004). Absorptive capacity and the effects of foreign direct investment and equity foreign portfolio investment on economic growth, *European Economic Review*, 48, 285– 306.
- Karaca, C. ve Abasiz, T. (2008). Gelir ve bölge ayırımına göre uluslararası sermaye hareketlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Ampirik bir analiz. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 12(1), 19-33.
- Feenstra, R. C. ve Markusen, J. R. (1994). Accounting for growth with new inputs. *International Economic Review*, 35(2), 429–447.
- Gülmez, A. ve Yardımcıoğlu, F. (2012). OECD ülkelerinde Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel eşbütünlük ve panel nedensellik analizi (1990-2010). *Maliye Dergisi*, 163(1), 335-353.
- Gündoğan, H. ve Dilek, T. O. K. (2019). Petrole bağımlı ülkelerde petrol fiyatlarının sanayi üretimine etkisi: Panel nedensellik çalışması. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 19(1), 131-140.
- Güvenek, B. ve Alptekin, V. (2010). Enerji tüketimi ve büyüme ilişkisi: OECD ülkelerine ilişkin bir panel veri analizi. *Enerji, Piyasa ve Düzenleme*, 1(2), 172-193
- Haider, M. A., Khan, M. A. ve Abdulahi, E. (2016). Determinants of foreign portfolio investment and its effects on China. *International Journal of Economics and Finance*, 8(12), 143-150.
- Hausmann, R. ve Fernandez-Arias, E. (2000). *Foreign direct investment: Good cholesterol*. Inter-American Development Bank Working Paper No. 417.
- Hermes, N. ve Lensink, R. (2003). Foreign direct investment, financial development and economic growth. *Journal of Development Studies*, 40, 142–163.

- Huang, Y. (2006). *Private investment and financial development in a globalized world*. Discussion Paper 06/589, Department of Economics, University of Bristol.
- Islam, M. A., Khan, M. A., Popp, J., Sroka, W. ve Oláh, J. (2020). Financial development and foreign direct investment-The moderating role of quality institutions. *Sustainability*, 12(9), 3556.
- Jenkins, C. ve Thomas, L. (2002). *Foreign direct investment in Southern Africa: Determinants, characteristics and implications for economic growth and poverty alleviation*. University of Oxford: CSAE and London School of Economics: CREFSA.
- Karaca, C. ve Abasiz, T. (2007). Gelir ve bölge ayrımına göre uluslararası sermaye hareketlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Ampirik bir analiz. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11(1), 1-19.
- Kinda, T. (2012). On the drivers of FDI and portfolio investment: A simultaneous equations Approach. *International Economic Journal*, 26(1), 1-22.
- Kök, R., İspir, M. S. ve Arı, A. A. (2010). *Zengin ülkelerden az gelişmiş ülkelere kaynak aktarma mekanizmasının gerekliliği ve evrensel bölüşüm parametresi üzerine bir deneme*. Uluslararası Ekonomi Konferansı, Türkiye Ekonomi Kurumu, Kıbrıs.
- Levine, R. (1997). Financial development and economic growth: Views and agenda. *Journal of Economic Literature*, 35(1), 688-726.
- Lopez, L. ve Weber, S. (2017). *Testing for Granger causality in panel data*, University of Neuchatel Institute of Economic Research. IRENE Working paper 17-03.
- McLean, B. ve Sona, S. (2002). *International financial liberalisation and economic growth*, Economic Research Department Reserve Bank of Australia. Research Discussion Paper, 2002-03. 1-24.
- Montiel, P.J. (2006). Workers' remittances and the long-run equilibrium real exchange rate: Analytical issues. Unpublished manuscript.
- Pala, A. ve Orgun, B. O. (2015). The effect of macro economic variables on foreign portfolio investments: An implication for Turkey. *Journal of Business Economics and Finance*, 4(1).
- Pedroni, P. (2000), Fully-Modified OLS for heterogeneous cointegrated panels, *Advances in Econometrics*, 15, 93-130.
- Pedroni, P. (2001). Purchasing power parity tests in cointegrated panels. *Review of Economics and Statistics*, 83, 727-731.
- Reisen, H. ve Marcelo, S. (2001). Which types of capital inflows foster developing country growth?. *International Finance*, 4(1), 1-14.
- Shabbir, M. S. ve Muhammad, I. (2019). The dynamic impact of foreign portfolio investment on stock prices in Pakistan. *Transnational Corporations Review*, 11(2), 166-178.
- Singh, A. ve Weisse, B. A. (1998). Emerging stock markets, portfolio capital flows and long-term economic growth: Micro and macroeconomic perspectives. *World Development*, 26(4), 607-622.
- Sugözü, İ. H. ve Yaşar, S. (2020). Portföy yatırımları ile ekonomik büyüme ilişkisi: 23 OECD ülkesi için panel veri analizi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 23(1), 198-207.
- Şahin, D. (2018). APEC ülkelerinde turizm, ekonomik büyüme ve çevresel kalite ilişkisi: Panel veri analizi. *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5(2), 32-44.
- Şak, N. (2015). *Panel eşbütünleşme analizi*. Stata ile Panel Veri Modelleri Kitabı İçinde, Editör Selahattin Güriş, DER Yayınları, İstanbul.
- Shamim, M. A., Perveen, S. ve Hasan, S. W. (2021). Does foreign portfolio investment affect stock market performance? A case of Pakistan. *Bahria University Journal of Humanities & Social Sciences*, 4(1), 103-123.
- Turnacıgil, S., Özhan, E. ve Karakuş, T. F. (2020). Türkiye'de emeklilik fonları getirisi ile şirketlerin pay getirileri arasında bir eşbütünleşme analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 377-387.
- Vergil, H. ve Karaca, C. (2010). Gelişmekte olan ülkelere yönelik uluslararası sermaye hareketlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Panel veri analizi. *Ege Akademik Bakış*, 10(4), 1207-1216.

EKLER**Ek 1: Çalışmaya Konu Olan Ülkeler.**

Australia	Germany	Latvia	Russian Federation
Belarus	Greece	Lithuania	Slovak Republic
Brazil	Hong Kong SAR, China	Malta	Slovenia
Bulgaria	Hungary	Mauritius	South Africa
Canada	Iceland	Mexico	Spain
China	India	Moldova	Sweden
Colombia	Indonesia	Netherlands	Switzerland
Costa Rica	Israel	New Zealand	Thailand
Croatia	Italy	Pakistan	Tunisia
Czech Republic	Japan	Philippines	Turkey
Denmark	Jordan	Poland	Ukraine
Estonia	Finland	Portugal	United Kingdom
France	Korea, Rep.	Romania	United States

TÜRKİYE’DE İŞ TATMİNİ VE İŞ PERFORMANSI ARASINDAKİ İLİŞKİ: BİR META ANALİZ ÇALIŞMASI

A META-ANALYSIS STUDY ON THE RELATIONSHIP BETWEEN JOB SATISFACTION AND JOB PERFORMANCE IN TURKEY

Okan Anıl AYDIN¹

Öz

Çalışmanın amacı, Türkiye’de gerçekleştirilen ve alanda çok sayıda yapılmış olan iş tatmini ve iş performansı arasındaki ilişkinin bir meta analiz çalışmasıyla tek çatı altında toplanması ve genel bir sonuç elde edilmesidir. Ulusal yayınlar arasında iş tatmini ve iş performansı arasındaki ilişkiyi ölçmek için kullanılan benzer tekniklerden farklı olarak çalışmanın metodolojisinde meta analiz tekniği kullanılmıştır. Bu amaç doğrultusunda, alan yazın sistematik bir şekilde incelenmiş ve belirlenen kriterlere uygun 40 adet bireysel araştırma çalışmaya dâhil edilmiştir. Alınan bu araştırmaların ilk olarak Comprehensive Meta Analysis V3 programına yüklenmesi gerçekleştirilmiş ve analize uygun olarak kodlanmıştır. Araştırmaların analizlerine başlamadan önce, etki değerinin hangi modelde yapılacağı belirlenmiş ve rastgele etkiler modeli tercih edilmiştir. Ardından da etki büyüklüğü, yayın yanlılık ve alt grup analizleri yapılmıştır. Çalışmanın öne çıkan bulgularına bakıldığında, iş tatmini ve iş performansı arasında orta düzeyde pozitif bir etki bulunmuştur. Ayrıca çalışmaya alınan bireysel araştırmaların yayın yanlılığı bulunmamaktadır. Çalışmanın bir diğer önemli çıktısı ise, sektörler arasında iş tatmini ve iş performansındaki ilişki açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmasıdır. Turizm ve sağlık sektörleri zayıf düzeyde; sanayi, eğitim ve hizmet sektörleri ise orta düzeyde etki büyüklüklerine sahiptirler.

Anahtar Kelime: İş Tatmini, İş Performansı, Meta Analiz.

Abstract

The aim of the study is to summarize the relationship between job satisfaction and job performance, which has been widely studied in Turkey, with a meta-analysis under one roof and to obtain a general result. Unlike similar techniques used to measure the relationship between job satisfaction and job performance in national publications, the meta-analysis technique was used in the methodology of our study. In accordance with this purpose, the literature was systematically reviewed, and 40 individualistic research studies that met the established criteria were included in our study. These studies were first uploaded to the Comprehensive Meta-Analysis V3 program and coded according to the analysis. Before starting the analysis of the studies, it was determined in which model the effect value should be determined, and the random effects model was preferred. Subsequently, effect sizes, publication bias, and subgroup analyses were performed. Considering the salient results of the study, a moderate positive effect was found between job satisfaction and job performance. Furthermore, the individual studies included in the study did not exhibit publication bias. Another important finding of our study was that there is a statistically significant difference between industries in the relationship between job satisfaction and job performance. Tourism and health sectors have weak effect sizes while industry, education, and service sectors have medium effect sizes.

Keywords: Job Satisfaction, Job Performance, Meta Analysis.

¹Arş. Gör., Beykent Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi, anilaydin@beykent.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5992-1611.

Extended Abstract

The aim of the study is to obtain a general evaluation result with the data obtained by merging the relationship between job satisfaction and job performance under one study with a meta-analysis conducted in Turkey, which was done decently in practise. For this purpose, a brief explanation of the main statements of the topic and a literature review were made first. Job satisfaction is the satisfaction with the work done while job performance is the employee's work efficiency.

Regarding the methodological part of the study, the technique of meta-analysis was used to measure the relationship between job satisfaction and job performance in the national publications. In accordance with the purpose of the study, two hypotheses were developed. 40 individual studies were included in the meta-analysis according to the established criteria and systematically examined according to the field for meta-analysis. In determining the inclusion criteria, attention was paid to the language in which the study was written, the year in which it was published, whether the desired statistical data were available, and the directories in which the publication was scanned. These studies were first uploaded into the Comprehensive Meta Analysis v3 program and coded according to the analysis.

In order to evaluate the data in this study, Cohen et al. (2017) used the suggested guide to calculate the effect size with correlation coefficients. The correlation coefficients and sample sizes of the 40 individual studies included in the study were used to calculate the overall effect size for the relationship between job satisfaction and job performance. In analysing the individual studies; firstly, heterogeneity analyses were performed and then checked whether the results of the test exceeded the critical value. In this context, Cochrane Q statistic and I^2 test were performed. To examine whether publication bias was present in 40 individual studies subjected to meta-analysis, the scatter in the funnel plot was first examined and evaluated. In meta-analysis studies, the funnel plot is the most commonly used method to investigate and assess publication bias, and according to this graph, there is no publication bias.

According to the results of the heterogeneity test, the p-value was found to be less than 0.05, as being 0.000, and the statistical I^2 value was also found to be 90.574. Given these results, a random effects model was used to determine the effect size in the study.

The correlation coefficient was used to calculate the effect size of the relationship between job satisfaction and job performance. The calculated effect size of the value according to the random effect model is %95, and The Fisher's z values were considered with confidence interval values. Along with the results, when examining the random effect size of 40 individual studies included in the meta-analysis study, it is seen that there is an effect size value (0,364) that shows the relationship level between job satisfaction and job performance. The values of the related studies are between the lower limit (0.314) and upper limit (0.412) for the effect sizes in the %95 confidence interval. With the results obtained, the first hypothesis that there is a positive relationship between job satisfaction and job performance was accepted. The effect size value obtained (0.364) was classified as moderately effective by Cohen et al. (2017).

According to the results of the subgroup analysis performed according to the sectors from which studies on job satisfaction and job performance were sampled, the values of the effect size are respectively 0.417 for the education sector, 0.399 for the service sector, 0.255 for the health sector, 0.297 for the tourism sector, and 0.320 for the industrial sector. The value of the effect size for all sectors in which the research was conducted was 0.299. According to the results of the homogeneity test performed to determine if there is a significant difference between the effect sizes, it was found that there is a statistically significant difference between the sector groups in which the research was conducted ($QB=15.411$, $p=0.004 < 0.05$). In the studies included in the subgroup analysis in the meta-analysis, it was found that the average effect size of job satisfaction on job performance was highest for the education sector while it had the lowest effect for the health sector.

In summary, the value obtained from 40 individual studies that are the subject of this study can be described as a medium effect size. It was found that there is a positive relationship between job satisfaction and job performance based on the effect size between the hypotheses adopted. Measurements conducted in this meta-analysis found that the impact on job satisfaction and job performance was low in the health and tourism sectors and moderate in the industry, education, and services sectors.

GİRİŞ

İş tatmini, çalışanların çalıştıkları iş hakkındaki fikirlerini ve yaptıkları işten duydukları tatmini ifade etmektedir (Nergiz ve Yılmaz, 2016). Buna ek olarak sadece işten duyulan bedensel ve zihinsel tatminin dışında, kişisel olarak da duyguların bir göstergesidir (Yazıcıoğlu, 2010). Bu yüzden çalışanların iş tatmininin belirlenmesi hem işletme için hem de çalışanlar için önemli bir konudur. İş tatmininin göstergelerinden bazıları ise şöyledir: Çalışmayı sevmek, çalışmaktan zevk almak, disiplinli çalışmak, motivasyonun yüksek olması ve çalışma performansının artmasıdır (Badrianto ve Ekhsan, 2020).

İş performansı, işletmenin çalışanından işin gereklerini yerine getirebilmesi olarak tanımlanmaktadır (Tekingündüz vd., 2015). İş performansı ayrıca işletme çalışanlarının işletme amaçlarına uygunluğunu, disiplinli çalışmasını, yapılan işlerin kalitesini, çalışanın becerileri ve yeteneklerini de kapsamaktadır (Dursun vd., 2021). Performans tanımlanırken çalışanın bilgisini ve işi yapabilme becerisini de kullanarak işletmenin kendisinden beklediği işi yapabilme kabiliyeti veya tamamlayabilme durumunu ifade etmektedir. Fakat çalışanın bir işi istenilen düzeyde yerine getirebilmesi için sadece sahip olduğu becerilerinin yanı sıra dış faktörlerden de etkilendiği görülmektedir (Yıldız vd., 2014).

İş tatmini, işletmelerde çalışanların performanslarını yükseltmek amacıyla birçok araştırmacının önem verdiği bir durumdur. İnsan duygusal bir varlık olduğu için sadece özel yaşantısında değil, iş hayatında da duygusal tepkiler gösterir ve tatmin olmaya çalışır. Esasında insan kaynakları yöneticilerinin tüm kurumlarda iş tatminlerini ölçmek amaçlı ölçekler kullanmaları ve bu ölçeklerin sonuçlarına göre insan kaynakları yönetimi politikalarını güncelleştirmeleri gerekmektedir. Bir işletmede performansın yükseltilebilmesi için çalışanların beklentilerinin ve gereksinimlerinin takip edilerek doyurulması gerekmektedir. Çalışanlar, ancak bu şekilde kurumlarına karşı olumlu bir tutum sergileyeceklerdir. İster kamu isterse özel kurumlarda olsun; sanayi, eğitim, sağlık, turizm vb. sektör ayırt etmeksizin işverenlerin veya işveren vekillerinin görevleri çalıştırdıkları kişilerin iş tatminlerini gözlemek ve bunun sonucu performanslarını ve süreçleri izlemek olmalıdır (Özaydın ve Özdemir, 2014; Öztürk, 2006).

Bu meta analiz çalışması yapılırken daha önce yapılmış olan araştırmalarda iş tatmini ve iş performansı arasında pozitif ve doğru orantılı bir ilişkinin olduğu gözlenmiştir. Çalışanların hangi sektörde olduğu veya hangi işi yaptığı değişmemekle birlikte, çalışanın bedensel ve fiziksel sağlığı, bireysel insani ve ruhsal duygularının gözlenmesi gerekliliği belirtilmiştir (Pehlivan, 2008; Özen, 2011; Ertürk, 2011).

İş tatmini ile iş performansının birbirlerini etkileyen durumlar olduğu birçok çalışmada gözlenmiştir (Bozer ve Yanık, 2020; Yorulmaz ve Karabacak, 2020; Tekin ve Deniz, 2019; Pelenk, 2018). Her iki konunun da çalışıldığı birçok farklı sektör bulunmakla birlikte Türkiye’de de bu iki konuyla alakalı birçok araştırma yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir. İşte bu yüzden, yapılmış olan çalışmaları tek bir çatı altında istatistiksel olarak değerlendirilmesi amacıyla bu çalışma oluşturulmuştur. Çalışmanın amacı, iş tatmini ve iş performansı konulu çalışmaların tek bir çatı altında istatistiksel olarak incelenmesi ve literatüre istatistiksel bir derleme olarak katkı sağlanmasıdır.

1. YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de iş tatmini ile iş performansı arasındaki ilişkilerin meta-analitik açıdan incelenmesidir. İlgili konuları meta-analitik bir yaklaşımla Türkiye ekseninde ele alan çalışma sayısı az olmasından dolayı, mevcut literatüre katkı sunma noktasında bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Çalışmanın amacına uygun olarak hazırlanmış hipotezler aşağıdaki gibidir:

H₁: İş tatmini ile iş performansı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde bir ilişki vardır.

H₂: İş tatmini ile iş performansı çalışmalarının sektörlerine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık vardır.

Çalışmada, analiz yöntemi olarak sistematik inceleme yöntemlerinden biri olan meta analiz yöntemi kullanılmıştır. Meta analiz, belirlenmiş bir konu ya da çalışmalarla ilgili benzer araştırmaların

belirli kriterlerle sınıflandırıp bu çalışmalarla ilgili nicel bulguların toplanarak değerlendirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Özetle meta analiz, analizlerin analizi şeklinde bilinmektedir (Dinçer, 2020). Meta analiz çalışmalarında, korelasyon çalışmaları sürekli olarak kullanılmakta ve korelasyon ile ilgili verileri bir araya getirerek ortalama etkinin büyüklüğü ve homojenlik durumu tespit edilmektedir.

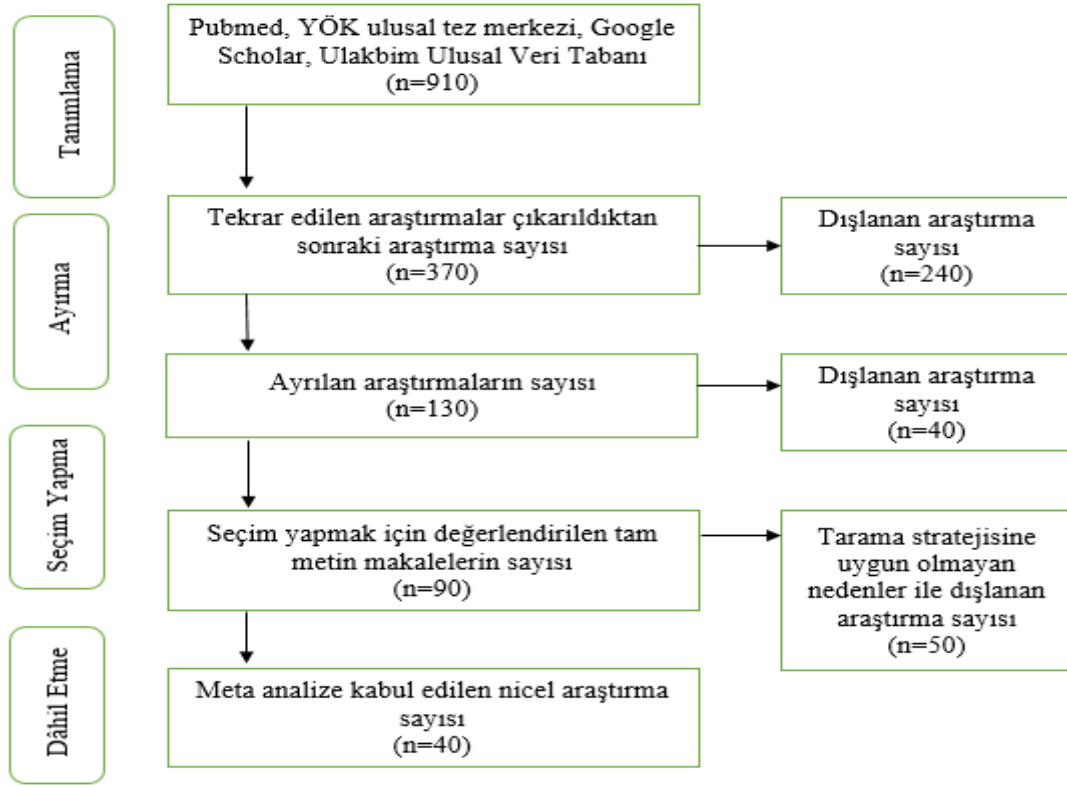
Tablo 1. Araştırma, Literatür Tarama Stratejisi

Literatür Tarama	Dâhil Etme Kriterleri	Dışlama Kriterleri
Dil	İngilizce ve Türkçe Tam Metin Araştırmalar	Dili Türkçe ve İngilizce olmayan özet ve tam metin araştırmalar.
Yayın Türü	Makale ve Tez	Diğer yayın türleri.
Veri Kaynakları	Pubmed, YÖK Ulusal Tez Merkezi, Google Scholar ve Ulakbim Ulusal Veri Tabanı	Kaynaklarda tespit edilemeyen araştırmalar.
Anahtar Kelimeler	İş Tatmini, İş Doyumu, İş Performansı ve Performans	
İstatistik Veri	Meta-analiz için gerekli olan korelasyon ve örneklem verilerine sahip olmak.	Niceliksel ve istenilen verilere sahip olunmaması.

Çalışmanın amacına göre, Türkiye’de iş tatmini ve iş performansı ilişkisini ele alan araştırmalar analiz etmek için değerlendirilmiştir. Konu ile ilgili araştırmaların belirlenmesi sürecinde, ilişkili literatürün taranması ve çalışmanın amacına uygun sonuçlar elde edebilmek için Tablo 1’de belirtilen dışlama ve dâhil etme kriter stratejileri geliştirilmiştir. Konu ile ilgili yapılmış çalışmaların belirlenmesi sürecinde; Pubmed, YÖK Ulusal Tez Merkezi, Google Scholar ve Ulakbim Ulusal Veri Tabanından yararlanılmıştır. Çalışmada verilere ulaşmak için, 01.01.2005-31.12.2020 tarihleri arasında Türkçe ve İngilizce olarak “İş Tatmini”, “İş Doyumu”, “İş Performansı” ve “Performans” anahtar kelimeleri kullanılmıştır.

Çalışmanın konusuyla ilgili bulunan bütün bireysel çalışmalar detaylı bir şekilde incelenip analizde kullanabilmek için uygun görülenlerin özet kısımları okunmuştur. Çalışmanın ilk bölümünde, literatür inceleme stratejisine uygun olarak 910 adet bireysel çalışma belirlenmiştir. Yapılan derin incelemenin sonucunda 910 çalışmanın 540 âdetinin aynı yayınların farklı platformlarında tekrar edilen araştırmalardan oluştuğu görülmüş ve dışlanmıştır. Kalan 370 çalışmanın özetleri incelenmiş, dışlama ve dâhil etme kriterlerine göre 240 çalışma daha araştırma kapsamından dışlanmıştır. Kalan 130 çalışmada da uygun veriler ve çalışma kriterlerine tam olarak uymamasından dolayı çıkarılarak 90 çalışma daha çıkarılıp 40 çalışma ile analizlerin yapılması uygun görülmüştür. Son aşamada ise belirlenen kriterlere uygun olarak iş tatmini ve iş performansı yazarlar tarafından hazırlanan kodlama formuna aktarılmıştır. Literatür tarama stratejisine uygun sonuçlar Şekil 1’de Moher vd. (2009) tarafından geliştirilen PRISMA (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta- Analyses) akış diyagramında sunulmuştur.

Şekil 1. Literatür Taraması ve Erişilen Bireysel Çalışmaların Meta Analize Dâhil Edilme Sürecini Gösteren PRISMA Akış Diyagramı

İş tatmini ile iş performansı arasındaki ilişkiyi incelemiş olan bireysel çalışmaların genel etki büyüklüğünün belirlenmesinde yapılacak analizler için Comprehensive Meta Analysis v3 (CMA) paket programı kullanılmıştır. Elde edilen etki büyüklüğünün değerlendirilmesinde Cohen vd. (2017) korelasyon kat sayılarıyla ilgili önerdiği etki büyüklüğü eşik değerleri rehber olarak alınmıştır. Bu eşik değerler;

0,00 < çok zayıf seviyede etki < 0,10;

0,11 < zayıf seviyede etki < 0,30;

0,31 < orta seviyede etki < 0,50;

0,51 < güçlü seviyede etki < 0,80;

0,81 ve üzeri çok güçlü seviyede etki olarak değerlendirilmiştir.

Çalışmaya alınan 40 adet bireysel çalışmanın korelasyon katsayıları ve örneklem büyüklükleri, iş tatmini ve iş performansı arasındaki ilişkide genel etki büyüklüğünü hesaplamak için kullanılmıştır. Bireysel çalışmaların analizinde ilk olarak homojenlik-heterojenlik analizleri yapılarak testin sonuçlarının kritik değeri aşp aşmadığına bakılmıştır. Bu analizin sonuçlarına göre uygun etki büyüklüğü modeli sabit etki veya rastgele etki modellerinden biri seçilmiştir. Elde edilen bulgular, ilişkiyi ele alan toplam çalışma sayısı (k), örneklem büyüklüğü (N), etki büyüklüğü, alt ve üst limitler, Q değeri, Fisher's z değeri, serbestlik derecesi (sd) ile p değerine bakılarak değerlendirilip yorumlanmıştır.

Bu çalışmada heterojenliği test etmek için rastgele etki modeli kullanılmıştır. Bu kapsamda Cochran Q istatistiği ve I^2 testleri yapılmıştır. Heterojenlik ölçüsünde I^2 değerleri %0 ile %100 değerleri arasında olabilmekte ve yüzde değeri arttıkça heterojenlik de artmaktadır. I^2 değeri %25 düşük, %50 orta ve %75 ve üstü yüksek heterojenliği ifade etmektedir.

Meta analize alınmış olan 40 adet bireysel çalışmada, bir yayın yanlılığının olup olmadığını incelemek için ilk olarak huni grafiğindeki saçılımlar incelenerek değerlendirilmiş, ardından da Egger's doğrusal regresyon analizi ve Begg ve Mazumdar sıra korelasyonları testi uygulanarak, Kendall Tau

katsayısında ulaşılan sonuçların istatistiksel olarak anlamlı olmaması halinde yayın yanlılığının olmadığı belirtilmektedir.

2. BULGULAR

Tablo 2. Meta Analize Dâhil Edilen Çalışmaların Betimsel Analizi

Çalışmaların Özellikleri		İş Tatmini ve İş Performansı Çalışmaları	
		n	%
Çalışma Sayısı		40	100
Toplam Örneklem Sayısı		14.074	100
Yayın türü	Makale	36	90
	Tez	4	10
Sektör	Eğitim	6	15
	Hizmet*	19	47,5
	Sağlık	4	10
	Turizm	5	12,5
	Sanayi	6	15

*gıda, taşımacılık, perakendecilik vb.

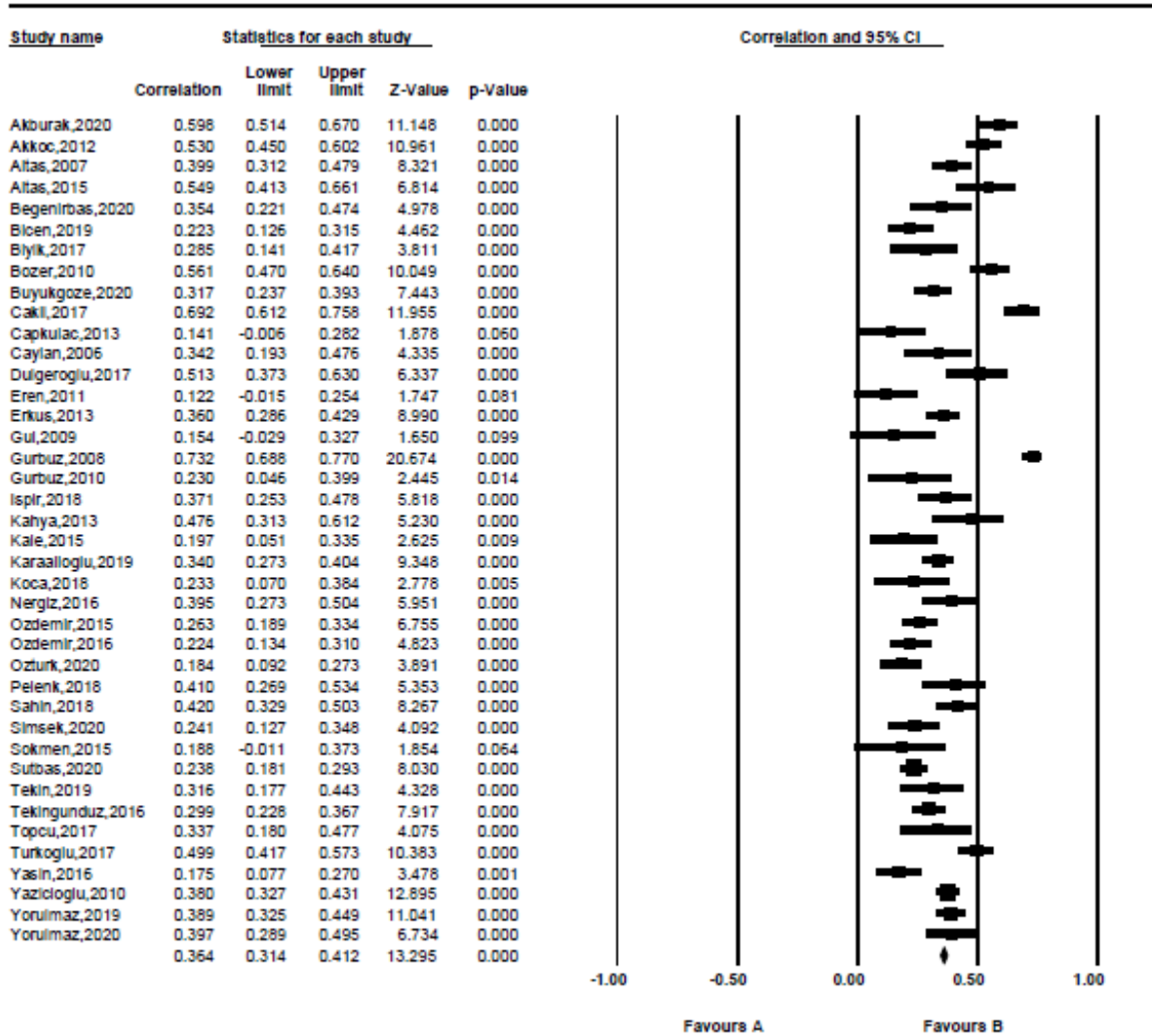
Tablo 2’de çalışmaya dâhil edilen bireysel çalışmaların tanımlayıcı özelliklerini gösterilmektedir; 40 bireysel çalışma, 14.074 örneklem, çoğunluğu makale (n= 36) ve en fazla araştırmanın yapıldığı sektörler ise sırasıyla hizmet (n= 19), eğitim (n= 6), sanayi (n= 6), turizm (n= 5) ve sağlık (n= 4) olduğu görülmektedir.

Tablo 3. İş Tatmini ve İş Performansı Arasındaki Korelasyona İlişkin Heterojenlik Testi

Model	Etki Büyüklüğünün %95 Güven Aralığı				Heterojenlik Testi				
	Çalışma Sayısı	Etki Büyüklüğü (r)	Alt sınır	Üst sınır	Q değeri (x ²)	.05 Güven Düzeyi (x ²)	Serbestlik Değeri (df)	p	I ²
Sabit	40	0,359	0,344	0,373	413,761	55,758	39	0,000	90,574
Rastgele	40	0,364	0,314	0,412					

Meta analiz yapılan bireysel çalışmaların ilk olarak homojenlik-heterojenlik testleri yapılmaktadır. Analiz sonucuna göre kritik değerin üzerinde olup olmaması ile anlamlılık değerinin 0,05’ten küçük olup olmamasına göre sabit veya rastgele etki modeli seçilmektedir. Çalışmalar homojen dağılıyorsa sabit etki modeli kullanılırken heterojen olarak dağılıyorsa rastgele etki büyüklüğü modeli kullanılmalıdır. Buna ek olarak Field ve Gillett (2010)’in sosyal bilimlerde verilerin yapısından rastgele etki modelinin kullanılmasının gerekliliği belirtmişlerdir.

Tablo 3’te iş tatmini ve iş performansı arasındaki ilişkiye ait heterojenlik testi sonuçları görülmektedir. Heterojenlik test sonuçlarına göre p değerinin 0,000 olmasından dolayı 0,05’ten küçük bulunmuş ve Q değerinin serbestlik değerine karşılık gelen değerden büyük olmasından dolayı meta analize alınan çalışmaların heterojen olduğu görülmektedir (Dinçer, 2020). Heterojenliğin düzeyini belirlemek için kullanılan I² istatistik değeri 90,574 olarak belirlenmiştir. Bu sonuçlar ışığında, araştırmada etki büyüklüğünü belirlemek için rastgele etkiler modeli kullanılacaktır.

Tablo 4. İş Tatmini ve İş Performansı Arasındaki Korelasyonun Ortalama Etki Büyüklüğü Orman Grafiği (Forest Plot)

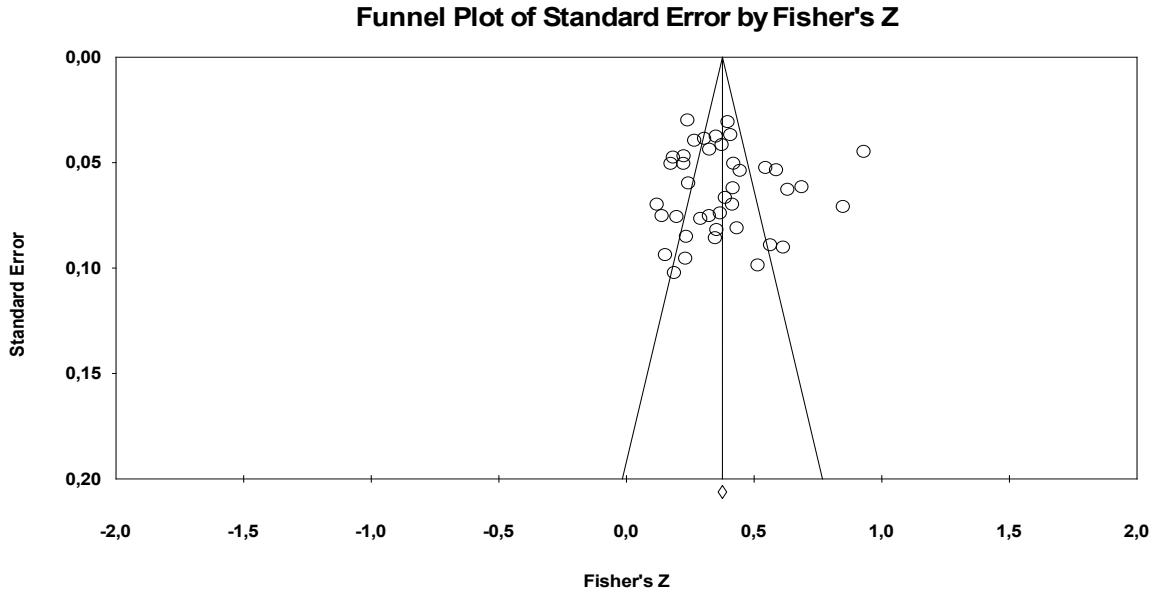
İş tatmini ile iş performansı arasındaki ilişkinin etki büyüklüğünün hesaplanmasında korelasyon katsayısı kullanılmış olup, rastgele etki modeline göre hesaplanan etki büyüklüğü değeri, %95 güven aralığı değerleri ve Fisher's z değerleri Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4'te gösterilen bulgulara bakıldığında, meta analiz çalışmasına alınan 40 bireysel çalışmanın rastgele etki büyüklüğü incelendiğinde iş tatmini ile iş performansı arasındaki ilişki düzeyini gösteren etki büyüklüğü değerinin (0,364) olduğu görülmektedir. İlgili çalışmaların %95 güven aralığındaki etki büyüklükleri için alt sınır (0,314) ile üst sınır (0,412) değerleri arasındadır. Ayrıca, meta analize alınan 40 bireysel çalışma için yapılan Z testi (13,295) sonucu ile genel etki büyüklüğünün sonucunun anlamlı ($p=0,000<0,005$) olduğu da görülmektedir. Meta analize dâhil edilen bütün bireysel çalışmaların güven aralığı ile tahmin edilen sonuçları görmek için orman grafiğine (Forest Plot) bakıldığında; en sağ tarafta Gül (2009)'ün makalesi ile en sol tarafta Gürbüz (2008)'ün makalesinin etki büyüklükleri olduğu görülmektedir. Bu bulgular ışığında, iş tatmini ile iş performansı arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğuna dair kurulan H1 hipotezi kabul edilmiştir. Elde edilen etki büyüklüğü değeri (0,364), Cohen vd. (2017) göre orta düzeyde bir ilişkiye sahiptir.

Meta analiz çalışmalarında, yayın yanlılığının incelenmesi ve değerlendirilmesinde en fazla kullanılan yöntemlerin başında huni grafiği (Funnel Plot) gelmektedir. Meta analizine alınan

araştırmaların yayın yanlılığı durumunu gösteren huni grafiği sonuçları Şekil 2’de gösterilmektedir. Huni grafiğinde, y eksenini bireysel çalışmalara ait standart hata değerini verirken, x eksenini ise bu çalışmaların etki büyüklüklerini göstermektedir. Standart hata değeri yüksek olan çalışmalar huni grafiğinin alt kısmına doğru, standart hata değeri düşük olan çalışmalar ise ortalama etki büyüklüğünün yakınında ve grafiğin üst kısmında bulunmaktadır. Meta analiz çalışmalarında bireysel çalışmaları gösteren yuvarlakların etki büyüklüğünü gösteren ortadaki dikey çizginin etrafında simetrik olarak yayılmaları yapılan meta analiz çalışmasında yayın yanlılığının olmadığını göstermektedir (Rothstein vd., 2005).

Şekil 2. İş Tatmini ve İş Performansı Arasındaki İlişkilere Ait Huni Grafiği (Funnel Plot)

Meta analiz çalışmalarında yayın yanlılığının değerlendirilmesi amacıyla kullanılan yöntemlerden birisi de Egger’s linear regression testidir. Yapılan bu meta analiz çalışmasında Egger’s linear regression testinin sonucu Intercept=0,678; t=0,426; p=0,672 olarak belirlenmiştir. Meta analiz çalışmalarında yayın yanlılığının belirlenmesinde kullanılan bir diğer yöntemse Begg ve Mazumdar sıra korelasyonları istatistiğidir. Bu yöntemle göre Kendall’s tau b katsayısının 1’e yakın olması ve p değerinin de 0,05’ten daha büyük olması istenmektedir. Bu çalışma için Kendall’s Tau =0,42; p=0,700 olarak belirlenmiş olup meta analize alınan çalışmalarda yayın yanlılığının olmadığını göstermektedir. Yayın yanlılığı için bakılan bir diğer yöntemlerden biri de Classic fail-safe N istatistiğidir. Classic fail-safe N istatistiği p değerinin alfa değerinden daha büyük olabilmesi için meta analiz çalışmasına alınması gereken çalışma sayısını göstermektedir (Dinçer, 2020). İş tatmini ve iş performansının p değerinin 0,05’ten büyük olması için gerekli olan çalışma sayısı ise 8058 adettir. Türkiye’de iş tatmini ve iş performansını inceleyen 8058 adet çalışmaya ulaşılması olanaklı olmadığından elde edilen bu sonuç yayın yanlılığı olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak, meta analiz çalışmasında yayın yanlılığının olmadığını söyleyebilir.

Tablo 5. İş Tatmini ve İş Performansı Arasındaki Alt Grup Meta-Analiz Bulguları

Değişken	k	N	Etki Büyüklüğü	%95 Güven Aralığı		sd	.05 Güven Düzeyi X ²	Gruplar Arası Homojenlik Değeri (Q _B)	p	
				Alt Sınır	Üst Sınır					
Sektör	Eğitim	6	2.323	0,417	0,321	0,505	4	9,488	15,411	0,004
	Hizmet	19	7.216	0,399	0,313	0,478				
	Sağlık	4	1.998	0,255	0,214	0,296				
	Turizm	5	1.640	0,297	0,129	0,449				
	Sanayi	6	1.487	0,320	0,208	0,423				
Toplam	40	14.074	0,364	0,314	0,412					

Tablo 5’te iş tatmini ve iş performansını çalışmaları örneklerinin alındığı sektörlerine göre yapılan alt grup analizi sonuçları görülmektedir. Bu analiz sonucuna göre etki büyüklüğü değerleri

sırasıyla, eğitim sektörü için 0,417, hizmet sektörü için 0,399, sağlık sektörü için 0,255, turizm sektörü için 0,297 ve sanayi sektörü için 0,320 olarak belirlenmiştir. Araştırmanın yapıldığı sektörlerin tamamı için etki büyüklüğü değeri ise 0,364 olarak bulunmuştur. Etki büyüklükleri arasında anlamlı fark olup olmadığını belirlemek için yapılan homojenlik testi sonucuna göre, araştırmanın yapıldığı sektör grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğu tespit edilmiştir (QB=15,411, p=0,004<0,05).

Yapılan alt grup analizinde meta analize dâhil edilen araştırmalarda iş tatmininin iş performansına olan etki büyüklüğü; eğitim sektörü için en yüksek değer iken sağlık sektörü için en düşük değer olarak tespit edilmiştir. Bu bağlamda ileri sürülen H2 hipotezi kabul edilmiştir.

SONUÇ

Ücret, çalışma süresi, çalışma ergonomisi, iş garantisi, sektör gibi iş performansını etkileyen bileşenlerden biri de iş tatminidir. Bu kapsamda meta analiz araştırması için değerlendirme kriterlerini karşılayan 40 çalışmanın olduğu gözlemlenmiştir.

Çalışmaya konu olan 40 bireysel araştırma analiz edilerek etki büyüklükleri hesaplanmış ve en düşük etki büyüklüğü 0,314 iken en yüksek etki büyüklüğünün 0,412 olduğu görülmüştür. Çalışmanın ortalama etki büyüklüğü ise 0,364 olarak tespit edilmiştir. Elde edilen değer orta düzeyde etki büyüklüğü olarak ifade edilmektedir. Tespit edilen bu etki büyüklüğünün sonucunda, iş tatmini ile iş performansı arasındaki etkinin araştırıldığı bu çalışmanın ilk hipotezi kabul edilmiştir.

Literatür incelendiğinde Gürbüz ve Yüksel (2008)'in çalışmasında iş tatmini ve iş performansı arasındaki ilişki pozitif yönlü güçlü düzeyde bulunurken Çapkulaç (2013)'in çalışmasında ise söz konusu ilişkinin pozitif yönlü fakat çok zayıf düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Bozer ve Yanık (2020), Akkoç vd. (2012) ve Akburak vd. (2020)'nin çalışmalarında da araştırmamıza benzer bir şekilde pozitif yönlü orta düzeyde ilişki ölçülmüştür.

Analizlere dâhil olan çalışmaların örneklemelerinin alındıkları sektörler arasındaki farklılık analizine göre istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu saptanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre etki büyüklüğü referans alındığında eğitim sektörü en yüksek (0,417) iken sağlık sektörü en düşük (0,255) değere sahip olduğu görülmüştür.

Yapılan bu meta analiz çalışmasında gerçekleştirdiğimiz ölçümlere göre sağlık ve turizm sektörlerinde iş tatmini ve iş performansı ilişkisi zayıf düzeyde iken; sanayi, eğitim ve hizmet sektörlerinde orta düzeyde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Konu ile ilgili literatür incelendiğinde ise Altaş ve Çekmecelioğlu (2015), Kahya (2013) ve Büyükgöze ve Özdemir (2017) çalışmalarında eğitim sektörü için iş tatmini ve iş performansı arasında orta düzeyde bir ilişki bulunmuş fakat Şimşek vd. (2020) çalışmasında düşük düzeyde bir ilişki tespit edilmiştir. Bu çalışmalarda da yapılan bu çalışmayla paralellik göstererek iş tatmini ve iş performansı arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirlemişlerdir.

Sağlık işletmeleri ile yapılan çalışmalara bakıldığında Koca ve Yıldız (2018), Sökmen ve Mete (2015), Celepli Sütbaş ve Atilla (2020) ve Tekingündüz vd. (2016) çalışmalarında pozitif fakat zayıf düzeyde bir ilişki tespit edilmiştir. Aynı durum sanayi sektörü içinde geçerlidir çünkü Türkoğlu ve Yurdakul'un (2017) çalışmasında orta düzeyde bir ilişki varken Eren ve Hayatoğlu'un (2011) çalışmasında oldukça düşük bir ilişki tespit edilmiştir.

Turizm sektörü için literatür incelendiğinde ise Biçen ve Koç (2019) ve Kale (2015) çalışmalarında pozitif fakat oldukça düşük bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Son olarak hizmet sektörü olarak belirttiğimiz (gıda, taşımacılık, perakendecilik gibi) sektörler için literatüre bakıldığında çalışmaların genelinde orta düzeyde pozitif bir ilişki gösterdiği tespit edilmiştir (Beğenirbaş ve Yalçın, 2020; Nergiz ve Yılmaz, 2016; Şahin ve Çankır, 2018).

Eğitim sektöründe tespit edilen orta düzeyde pozitif ilişki, eğitim sektörü çalışanlarının iş tatminlerinin yüksekliğinin iş performansını da kayda değer biçimde arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu da sektör için yapılacak performans arttırmaları için önemli bir kriterin tespiti için gereklidir. Eğitim sektörünü hizmet sektörü takip etmektedir ve yine iş tatmini sağlanarak performansın kayda değer derecede yükseleceğini göstermektedir. Bunların aksine sağlık ve turizm sektörlerinde ise düşük

düzye pozitif ilişki bulunmuştur. Bu da iş performansını arttırmak için yalnızca iş tatmin düzeyinin artırılmasının yeterli olamayabileceği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu iki sektör için iş performansını arttırmak amacıyla farklı kriterlerin de iş performansının artırılması sürecine dâhil edilmesinin gerekliliğini göstermektedir.

Sonuç olarak, yapılan bu çalışmada iş tatmini ile iş performansı arasında orta düzeyde bir etki/ilişki bulunmuştur. Bu çalışma, Türkiye’de yapılmış olan çalışmaları kapsamakla birlikte, iş tatmininin iş performansını arttıracığı sonucuna ulaşılmıştır. Gelecekte yapılacak çalışmalar için bu değişkenlere hem yenilerinin eklenmesiyle hem de çalışma alanının genişletilmesiyle daha genellenebilir sonuçlara ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada etik beyanı gerektirecek herhangi bir uygulama kullanılmamıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %100’dür.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: A permission from an ethics committee is not needed for this study. In case of detection of a contrary situation, Beykent University Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s) of the study.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate is 100%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Akburak, Ş., İlhan, İ. ve Özkoç, A. G. (2020). The effect of perceived ethical climate on job satisfaction and job performance in special accomodation facilities: A research in Nevsehir province. *Journal Of Organizational Psychology And Behavior*, 2(1), 79-96.
- Akkoç, İ., Çalışkan, A. ve Turunç, Ö. (2012). Örgütlerde gelişim kültürü ve algılanan örgütsel desteğin iş tatmini ve iş performansına etkisi: Güvenin aracılık rolü. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1), 105-135.
- Altaş, S. S. ve Çekmecelioğlu, H. G. (2007). İş tatmini, örgütsel bağlılık ve örgütsel vatandaşlık davranışının iş performansı üzerindeki etkileri: Bir araştırma. *Öneri Dergisi*, 7(28), 47-57.
- Altaş, S. S. ve Çekmecelioğlu, H. G. (2015). Örgütsel adalet algısının iş tatmini, örgütsel bağlılık ve iş performansı üzerindeki etkileri: Okul öncesi öğretmenleri üzerinde bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(3), 421-439.
- Badrianto, Y. ve Ekhsan, M. (2020). Effect of work environment and job satisfaction on employee performance in pt. nesinak industries. *Journal of Business Management and Accounting*, 2(1), 85-91.
- Begenirbaş, M. ve Yalçın, R. C. (2020). Hizmet çalışanlarının iş tatmini ve performansı liderlik algılamalarından etkilenir mi? Hizmetkâr liderlik örneği. *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 30(1), 25-49.
- Bıyık, Y., Şimşek, T. ve Erden, P. (2017). Etik liderliğin çalışanların iş performansı ve iş tatminine etkisi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(1), 59-70.
- Biçen, G. ve Koç, H. (2019). İşgören mutluluk düzeylerinin iş tatmini ve iş performansı üzerine etkileri: Konaklama işletmelerinde bir inceleme. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 1450-1468.
- Bozer, A. ve Yanık, A. (2020). Üniversite çalışanlarının örgütsel vatandaşlık davranışı, iş tatmini ve iş performansı arasındaki ilişki. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 125-143.
- Büyüköze, H. ve Özdemir, M. (2017). Examining job satisfaction and teacher performance within affective events theory. *Inonu University Journal of the Faculty of Education*, 18(1), 311-325.
- Celepli Sütbaş, M. ve Atilla, G. (2020). Hizmetkâr liderlik ve iş performansı arasındaki ilişkide iş tatmininin aracılık rolü: Antalya ili örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(3), 237-255.
- Ceylan, A. ve Ulutürk, Y. H. (2011). Rol belirsizliği, rol çatışması, iş tatmini ve performans arasındaki ilişkiler. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 7(1), 48-58.
- Cohen, L., Manion, L. ve Morrison, K. (2017). *Research methods in education* (8th Edition). New York: Routledge.
- Çakıl, R. ve Güney, S. (2019). İşletmelerde performans değerlendirmenin çalışanların iş tatminine etkisi ve bir uygulama. *Anadolu Bil. Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 14(53), 45-60.
- Çapkulaç, O. (2013). *Yöneticilerin duygusal zekâ düzeylerinin iş tatmini ve iş performans algısı üzerine etkisi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Akdeniz Üniversitesi.
- Dinçer, S. (2020). *Eğitim bilimlerinde uygulamalı meta-analiz* (2. Baskı). Pegem Atif İndeksi, 2014(1), 1-141.
- Dursun, B., Duran, C. ve Uğurlu, E. (2021). Örgütsel bağlılığın iş performansına etkisi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 345-355.
- Dülgeroğlu, İ. ve Başol, O. (2017). İş stresi ve çalışma yaşamı kalitesi algısının yansımaları: Satış temsilcileri üzerine bir araştırma. *Business and Economics Research Journal*, 8(2), 293-304.

- Eren, S. S. ve Hayatoğlu, Ö. (2011). Etik iklimin satış elemanlarının iş tutumlarına ve iş performanslarına etkisi: İlaç sektöründe bir uygulama. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 7(14), 109-128.
- Erkuş, A. ve Fındıklı, M. A. (2013). Psikolojik sermayenin iş tatmini, iş performansı ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisine yönelik bir araştırma. *Istanbul University Journal of the School of Business Administration*, 42(2), 302-318.
- Ertürk, K. Ö. ve Kiyak, C. M. (2011). Müşteri memnuniyetini artırma aracı olarak halkla ilişkilere Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi penceresinden bakmak. *Journal of Communication Theory ve Research/İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 32, 127-151.
- Field, A. P. ve Gillett, R. (2010). How to do a meta-analysis. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 63(3), 665-694.
- Gürbüz, S. Erkuş, A. ve Sığırı, Ü. (2010). İş tatmini ve iş performansının yeni öncülü: Temel benlik değerlendirmesi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2(1), 69-76.
- Gürbüz, S. ve Yüksel, M. (2008). Çalışma ortamında duygusal zekâ: İş performansı, iş tatmini, örgütsel vatandaşlık davranışı ve bazı demografik özelliklerle ilişkisi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 9(2), 174-190.
- Gül, H. ve Oktay, E. (2009). Ücret, kariyer, iş tatmini ve performans arasındaki ilişkiler: Karaman valiliğinde bir uygulama. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 223-238.
- İspir, İ. (2018). Çalışanların iş tatmini ile yenilikçi davranışının bireysel performansa etkisi. *İnönü University International Journal of Social Sciences (INIJOSS)*, 7(2), 120-135.
- Kahya, C. (2013). Örgütsel sinizm, iş performansını etkiler mi? İş tatminin aracılık etkisi. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 2(3), 34-46.
- Kale, E. (2015). Lider desteği ve iş arkadaşları desteğinin iş performansı üzerine etkileri: İş tatmini ve yaşam tatmininin aracı rolü. *International Journal of Economic ve Administrative Studies*, 7(14), 103-120.
- Karaalioğlu, Z. F. (2019). *Algılanan örgütsel destek ile iş performansı ilişkisinde örgütsel özdeşleşme, iş tatmini ve örgütsel vatandaşlık davranışının aracı rolü* [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Ticaret Üniversitesi.
- Koca, S. ve Yıldız, S. M. (2018). Futbol hakemlerini strese iten faktörler, iş tatmini ve iş performansı ilişkisinin incelenmesi. *Spor Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 195-207.
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J. ve Altman, D. G. (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta analyses: The PRISMA statement. *Annals of Internal Medicine*, 151(4), 264-269.
- Nergiz, E. ve Yılmaz, F. (2016). Çalışanların iş tatmininin performanslarına etkisi: Atatürk havalimanı gümrüksüz satış işletmesi örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 50-79.
- Özaydın, M. M. ve Özdemir, Ö. (2014). Çalışanların bireysel özelliklerinin iş tatmini üzerindeki etkileri: Bir kamu bankası örneği. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 251-281.
- Özdemir, E. (2015). *İçsel iş çevresi, kişilik özellikleri ve sektör algısının iş tatmini ve iş performansı üzerindeki etkisi: Alanya konaklama işletmeleri örneği* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Akdeniz Üniversitesi.
- Özdemir, L., Erdem, H. ve Kalkın, G. (2016). Kamu çalışanlarının güvenlik iklimi algılarının iş tatmini ve iş performansı üzerine etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 7(15), 59-69.
- Özen, P. (2011). *Performans eğitim ilişkisinin irdelenmesi ve çalışan performansının araştırılmasında eğitimin rolünün belirlenmesine yönelik bir araştırma* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Çukurova Üniversitesi.

- Öztürk, A. T. ve Okçu, İ. K. (2020). İş tatmini ve işgören performansı arasındaki ilişki üzerinde iş stresinin aracılık rolünün belirlenmesi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 6(3), 210-234.
- Öztürk, Ü. (2006). *Organizasyonlarda performans yönetimi*. İstanbul Sistem Yayıncılık
- Pehlivan, B. (2008). İnsan kaynakları yönetiminde performans değerlendirmesi ve maliye bakanlığı çalışanlarına yönelik bir uygulama. *Maliye Dergisi*, 154, 171-187.
- Pelenk, S. (2018). Psikolojik sermayenin ve iş tatmininin performans üzerindeki etkisi: Teknoloji sektöründe bir araştırma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(5), 357-370.
- Rothstein, H. R. Sutton, A. J., ve Borenstein, M. (2005). Publication bias in meta-analysis. *Publication bias in meta-analysis: Prevention, assessment and adjustments*, 1-7.
- Sökmen, A. ve Mete, E. S. (2016). Bezdininin iş performansı, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi: Ankara'da bir araştırma. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 271-295.
- Şahin, S. ve Çankır, B. (2018). İş tatmininin iş performansına etkisinde çalışmaya tutkunluğun aracı rolü: Satış ve pazarlama sektöründe bir araştırma. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (17. UİK Özel Sayısı), 389-402.
- Şimşek, A., Ömürbek, N. ve Akçakanat, T. (2020). İş tatmininin örgütsel bağlılık ile işgören performansı arasındaki ilişkide aracılık rolü. *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 90-129.
- Tekin, B. ve Deniz, B. (2019). Muhasebe meslek mensuplarının iş stresi, iş performansı ve iş tatmini düzeyleri üzerinde kontrol odağı etkili bir faktör mü? *Journal of Accounting ve Finance*, 84, 65-94.
- Tekingündüz, S., Mehmet, T. ve Seçkin, M. (2015). İş tatmini, performans, iş stresi ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkilerin incelenmesi: Hastane örneği. *Verimlilik Dergisi*, 4, 39-64.
- Tekingündüz, S., Seçkin, M., Yaman, K., Türk, I. ve Aslan, S. (2016). Performans, iş tatmini ve iş-aile yaşam çatışması arasındaki ilişkiler. *Journal of International Social Research*, 9(42), 1672-1679.
- Topcu, M. K., Beğenirbaş, M., ve Turgut, E. (2017). Örgütsel sinizm, zorunlu örgütsel vatandaşlık davranışları ve iş tatmininin bireysel iş performansına etkilerinin belirlenmesine yönelik imalat sanayide bir uygulama. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 505-522.
- Türkoğlu, T. ve Yurdakul, Ü. (2017). Mobilya endüstrisinde çalışanların iş doyumunu ile iş performansı arasındaki ilişkinin araştırılması. *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 18(1), 88-97.
- Yaşın, T. (2016). *Kişilik özellikleri ve psikolojik sermayenin psikolojik iyi oluş, akış deneyimi, iş tatmini ve çalışan performansına etkisi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Başkent Üniversitesi.
- Yazıcıoğlu, İ. (2010). Örgütlerde iş tatmini ve işgören performansı ilişkisi: Türkiye ve Kazakistan karşılaştırması. *Bilig*, 55(1), 243-264.
- Yıldız, S., Savcı, G. ve Kapu, H. (2014). Motive edici faktörlerin çalışanların iş performansına ve işten ayrılma niyetine etkisi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 233-249.
- Yorulmaz, M. (2019). Deniz ulaştırma sektörü çalışanlarında örgütsel tutum ve davranışların bireysel iş performansına etkisi. *Journal of Eta Maritime Science*, 7(1), 79-96.
- Yorulmaz, M. ve Karabacak, A. (2020). Liman çalışanlarında örgütsel güven ile iş performansı arasındaki ilişki: İş tatmini ve örgütsel bağlılığın rolü. *Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences*, 6(2), 121-130.

Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2022, 15(1), 58-71
Beykent University Journal of Social Sciences 2022, 15(1), 58-71
<https://doi.org/10.18221/bujss.1059045>

Makale Türü: Araştırma Makalesi Geliş tarihi/Received: 17.01.2022
Paper Type: Research Paper Kabul tarihi/Accepted: 18.02.2022

SPIRİTÜEL LİDERLİĞİN KURUMSAL İTİBARA ETKİSİNİN İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF THE EFFECT OF SPIRITUAL LEADERSHIP ON CORPORATE REPUTATION

Muhammet Fatih ŞENGÜLLENDİ¹, Yasin ŞEHİTOĞLU²

Öz

Son yıllarda, araştırmacılar tarafından kurumsal itibar çalışmalarına olan ilgi artmıştır. Bu ilgiye rağmen kavramın öncüllerine yönelik yapılan araştırmaların olgunlaşmadığı görülmektedir. Bu doğrultuda araştırmada, beyaz yakalı çalışanların yöneticilerinden algıladıkları spiritüel liderlik davranışlarının kurumsal itibar algılarına etkisinin test edilmesi amaçlanmıştır. Nicel araştırma metodu kullanılarak 386 katılımcıdan elde edilen veriler SPSS 22 paket programında analiz edilmiştir. Bu bağlamda, ilk olarak katılımcıların demografik özelliklerinin dağılımları incelenmiş, araştırma kapsamında kullanılan ölçeklerin geçerliliklerinin test edilmesi için açıklayıcı faktör analizi, güvenilirliklerinin test edilmesi için ise güvenilirlik analizi yapılmıştır. Araştırma değişkenleri olan spiritüel liderlik ve kurumsal itibar arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak incelenmesi için Pearson Korelasyon Analizi yapılmıştır. Son olarak ise araştırma hipotezinin test edilmesi adına araştırmanın bağımsız değişkeni olan spiritüel liderliğin bağımlı değişken olan kurumsal itibara etkisini test etmek adına doğrusal regresyon uygulanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, beyaz yakalı çalışanların algıladıkları spiritüel liderlik davranışları ile çalıştıkları kurumları adına algıladıkları kurumsal itibar arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Ayrıca beyaz yakalı çalışanların algıladıkları spiritüel liderlik davranışları, kurumlarını daha itibarlı olarak algılamalarını sağlamaktadır. Araştırmanın sonuç kısmında, araştırma değişkenleri olan spiritüel liderlik ve kurumsal itibar kavramlarına yönelik gelecekte yapılabilecek çalışmalar hakkında öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Spiritüel Liderlik, Kurumsal İtibar, Beyaz Yakalı Çalışan.

Abstract

In recent years, researchers' interest in corporate reputation studies has increased. Despite this interest, it is seen that the researches on the antecedents of the concept are not mature. In the research, it is aimed to test the effect of the spiritual leadership behaviors perceived by white-collar employees from their managers on their perceptions of corporate reputation. The data obtained from 386 participants using the quantitative research method were analyzed in the SPSS 22 package program. In this context, firstly, the distribution of the demographic characteristics of the participants was examined; explanatory factor analysis was performed to test the validity of the scales used in the research, and reliability analysis was performed to test scale's reliability. Pearson correlation analysis was conducted to examine the relationship between the research variables, spiritual leadership, and corporate reputation. Finally, in order to test the research hypothesis, linear regression was applied to test the effect of spiritual leadership, which is the independent variable of the research, on the dependent variable, corporate reputation. According to the results of the research, there is a significant and positive relationship between the perceived spiritual leadership behaviors and the perceived corporate reputation of white-collar employees. In addition, the perceived spiritual leadership behaviors of white-collar employees enable them to perceive their institutions as more reputable. In the conclusion part of the research, suggestions about future studies on the concepts of spiritual leadership and corporate reputation are presented.

Keywords: Spiritual Leadership, Corporate Reputation, White-collar Employees.

¹ Arş. Gör. Dr., Beykent Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, fatih.sengullendi@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6807-6947

² Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ysehit@yildiz.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0074-6446

Extended Abstract

Interest in the concept of corporate reputation has been increasing for the last 20 years. In relation to this situation, the concept of corporate reputation has been the subject of various studies by researchers in strategic management, marketing, organizational behavior, and finance. Due to the increasing interest and being a subject that is researched in different disciplines, it is recommended to examine corporate reputation studies by distinguishing between internal and external stakeholders. As a result of the relevant literature, it is seen that corporate reputation is mostly studied in the field of marketing and in the context of external stakeholders (customers, investors, etc.). In this context, it has been seen that firms with a good corporate reputation gain competitive advantage, show high performance and have a positive effect on consumer behavior.

In this context, the aim of the research is to test the effect of spiritual leadership on the perception of corporate reputation. The research deals with the claim to test this effect in the context of social learning theory. According to social learning theory, as leaders interact with employees, their values, attitudes, and behaviors affect the perception, attitude, and behaviour of employees. Therefore, in line with the spiritual leadership model, it is claimed that reaching spiritual well-being through spiritual leaders calling and membership will ensure that the company is perceived as more reputable by the employees by satisfying the employees in the firm.

The sample of the research is white-collar employees. Some studies in the management have shown that blue-collar employees feel more committed to their jobs and firms for different reasons than white-collar employees. These findings differ due to the ways in which employees perceive compliance and experience sacrifice, the diversity of possible job alternatives in their respective employment situations, and the diversity in their socioeconomic backgrounds. For these reasons, it has been determined as the research sample, considering that white-collar employees will be more objective when evaluating their managers and firms. In this direction, data were collected from a total of 401 white-collar employees using the random sampling technique, and 386 of these data were included in the study, as they were considered to be used within the scope of the research.

The scale developed by Fry (2003) was used as the spiritual leadership scale, which is the independent variable of the research. There are 5 dimensions and 21 items in total in the scale. The perception of corporate reputation was developed by Mael and Ashforth (1992); the scale consisting of 7 items and one dimension was used. In this context, firstly, the distribution of the demographic characteristics of the participants was examined, explanatory factor analysis was carried out to test the validity of the scales used in the research, and reliability analysis was performed to test scales' reliability. Pearson correlation analysis was conducted to statistically test the relationship between the research variables, spiritual leadership, and corporate reputation. Finally, in order to test the research hypothesis, linear regression was applied to test the effect of spiritual leadership, which is the independent variable of the research, on the dependent variable, corporate reputation.

As a result of the tests carried out for the purpose of the research, the perceived spiritual leadership behaviors of white-collar employees were positively related to their perceptions of corporate reputation. At the same time, according to the regression analysis, spiritual leadership behaviors enable white-collar employees to perceive their firms as more reputable. The findings of the research show parallelism to the previous results that value-oriented leadership behaviors affect corporate reputation positively. It is suggested that this research be carried out on a larger sample and in the context of each sectors. Especially testing the mediating role of organizational typologies stated by Harrison et al., (2009: 233) on the relationship between spiritual leadership and corporate reputation is suggested.

GİRİŞ

Kurumsal itibar, işletmelerin maddi olmayan en önemli kaynaklarından biridir (Abimbola ve Vallaster, 2007). Bu yönüyle kurumsal itibar, özellikle son 20 yılda araştırmacıların ilgi odağı haline gelmiştir (Şengüllendi ve Şehitoğlu, 2021). İlgi odağı haline gelen kavram, doğal olarak farklı araştırma alanlarında incelenmiştir. Kurumsal itibarın, finans araştırmacıları tarafından finansal performans (Fryxell ve Wang, 1994), pazarlama alanındaki araştırmacılar tarafından kurumsal kimlik, imaj ve iletişim (Gray ve Balmer, 1998), örgütsel davranış alanındaki araştırmacılar tarafından ise örgütsel kimlik (Whetten ve Godfrey, 1998) ile olan ilişkileri üzerinde durulmuştur.

İyi bir kurumsal itibarın firmalara sürdürülebilir rekabet avantajı sağladığını (Roberts ve Dowling 2002), firma performansını artırdığını ve tüketici davranışları üzerinde pozitif etkili olduğunu (Yoon vd., 1993; Caruana ve Ewing, 2010; Bartikowski vd., 2011) belirten araştırmalar bulunmaktadır.

Kurumsal itibar kavramı, firmanın iç ve dış paydaşlarının firmayı ne ölçüde iyi veya kötü olarak gördüklerini yansıtan bir kavram olarak tanımlanmıştır (Dowling, 2004). Başka bir tanımda ise kurumsal itibar, paydaşların firma hakkındaki duygusal tepkileri olarak açıklanmıştır (Fombrun, 1996). Dolayısıyla kurumsal itibar; firma çalışanları ve yöneticiler bağlamında ve müşteri, tedarikçi, diğer işletmeler gibi aktörler tarafından oluşturulan algıdır. İlgili literatür incelendiğinde kurumsal itibarın ağırlıklı olarak dış paydaşlar (müşteri, tedarikçi, yatırımcı) bağlamında incelendiği görülmektedir. Kavramın çalışanlar algısı üzerinden incelenmesine dair çalışmalar literatürde kısıtlı sayıda bulunmaktadır. Fakat kurumsal itibarın çalışanlar tarafından algılanış şekli, firma için var oluşu kadar önemlidir (Ali vd., 2013). Aynı zamanda firma çalışanlarının (iç paydaş), dış paydaşların kurumsal itibar algıları üzerinde de etkisi bulunmaktadır (Kennedy, 1977). Bununla birlikte Kadıbeşgil (2006), çalışanların örgüt kültürü ve kimliğine sahip çıktıkları ölçüde firmanın dış paydaşlar tarafından daha itibarlı şekilde algılanacağını belirtmiştir. Özgöz (2011), olumlu bir kurumsal itibara sahip olan firmaların daha nitelikli çalışanları kendisine çektiğini; firmayı daha itibarlı olarak algılayan çalışanların ise daha yüksek motivasyonla çalıştığını belirtmiştir.

Literatürde, kısıtlı sayıda bulunan iç paydaşlar kapsamında yapılmış kurumsal itibar çalışmalarının sonuçları incelendiğinde, olumlu bir kurumsal itibara sahip firma çalışanlarının; yenilikçi iş performansları (Frare ve Beuren, 2021), örgütsel bağlılıkları (Esenyel, 2019), iş tatminleri (Babić-Hodović ve Arslanagić-Kalajdžić, 2019), örgütsel vatandaşlık davranışlarının sıklığı (Mehtap ve Kokalan, 2013) ve örgütsel üyelikten duydukları gurur (Helm, 2011), kurumlarını itibarlı olarak algılamayan çalışanlara göre yüksektir. Ayrıca olumlu bir kurumsal itibara sahip olan firma çalışanlarının işten ayrılma niyetlerinin düşük düzeyde oldukları belirtilmektedir (Deniz, 2020). Literatürde, çalışanlar kapsamında yapılmış kurumsal itibar çalışmalarının bahsedilen sonuçlarının yanında, Onakoya vd. (2018)'nin yapmış olduğu araştırmada etik liderlik davranışlarının çalışanlar gözünden kurumsal itibarı artırdığı, Naktiyok (2019)'un araştırmasında stratejik liderlik davranışlarının kurumsal itibara etkisinde kurumsal sosyal sorumluluk davranışlarının aracı role sahip olduğu, ayrıca örgütsel iklim ve kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerinin (Seman ve Zulhamri, 2012; Kwatubana, 2014; Abedtalas vd., 2019) ve çalışan motivasyonunun (Hanaysha ve Hussain, 2018) aynı şekilde çalışanlar gözünden firmanın daha itibarlı algılanmasını sağladığı belirtilmektedir.

Yukarıda bahsedilen ve kurumsal itibarın öncüllerine ilişkin sıralanan (Seman ve Zulhamri, 2012; Kwatubana, 2014; Onakoya vd., 2018; Hanaysha ve Hussain, 2018; Naktiyok, 2019; Abedtalas vd., 2019) bazı araştırmalarda, liderlik davranışlarının etkisine ilişkin bulgular sıralanmaktadır. Fakat çalışanların kurumsal itibar algılarında liderlik davranışlarının rolüne yönelik çalışmalar halen istenilen sayıda ve nitelikte değildir. Değer odaklı liderlik tarzları olan etik liderlik, dönüşümcü liderlik ve otantik liderlik davranışlarının kurumsal itibar algısına ilişkin etkileri literatürde yer almaktadır. Bu liderlik tarzlarının içerisinde barındırdığı 'değerler', spiritüel liderlik tarzı ile benzerlik göstermektedir (Brown vd., 2005). Etik liderlik bazı araştırmalara göre başlı başına bir teoriden ziyade liderlik tarzlarının bir boyutu olarak değerlendirilmektedir. Fakat spiritüel liderlik, liderin 'değerler'i ve davranışlarından kaynaklanan ve sonuçlarının takipçileri motive ettiği topyekûn bir teoridir (Fry, 2003; Fry ve Slocum, 2008; Fry ve Cohen, 2009). Otantik ve spiritüel liderlik teorileri arasındaki örtüşme alanları, 'bütünlük, güven, cesaret, umut ve sebat' üzerine odaklanmalarıdır (Avolio ve Gardner, 2005). Dönüşümcü liderliğin 'ilham verme' (inspiration) özelliği bakımından spiritüel liderlik ile benzeştiği

vurgulanmaktadır. Ayrıca, spiritüel liderler ilham verici ve vizyoner olarak kabul edilmektedir (Fry, 2003; Fry ve Cohen, 2009).

Spiritüel liderlik teorisi, bir taraftan duygusal, ahlâki ve öznel değerlere vurgu yaparken diğer yandan da çalışanların işleriyle hayatın anlamlarını bulma arayışına göndermede bulunmaktadır (Fairholm, 1996). Spiritüel liderliğin işletmelerde, örgütsel performansı artırma (Lloyd, 1990), çalışanların iş tatminini ve katılımını sağlama (Fry, 2003), yüksek çalışan performansına erişme ve müşteri hizmetleri kalitesinde iyileşme (Duchon ve Plowman, 2005), daha kısa sürede ve yüksek seviyede yatırımların karşılığını alma (Jurkiewicz ve Giacalone, 2004), çalışanların daha pozitif davranışlar sergilemesine katkıda bulunma (Bass ve Steidlmeier, 1999) gibi rolleri bulunmaktadır.

Bu bilgiler ışığında araştırmanın amacı, spiritüel liderlik davranışlarının çalışanlar gözünden kurumsal itibarı etkileyip etkilemediğini test etmektir. Zira, Fry (2003)'ın spiritüel liderlik modeli doğrultusunda spiritüel liderlerin çağrı (calling) ve üyelik (membership) yoluyla manevi refaha ulaşmak için, işletmedeki diğer çalışanları manevi açıdan tatmin ederek işletmenin çalışanların gözünden daha itibarlı olarak algılanmasını sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırma, spiritüel liderliğin çalışanlar gözünden kurumsal itibarı artıracığı iddiasını ise sosyal öğrenme teorisi bağlamında ele almaktadır. Bu teoriye göre liderlerin değer, tutum ve davranışları, liderler çalışanlarla etkileşimde kaldıkça çalışanların algı, tutum ve davranışlarını etkilemektedir (Bandura ve Walters, 1977).

İlgili literatür incelendiğinde spiritüel liderlik ve kurumsal itibar ilişkisinin doğrudan araştırıldığı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Araştırma, bu açıdan Corley ve Gioia (2011)'nin bilimsel araştırmaların katkısı hususunda belirttiği üzere, özgünlük ve faydalılık bağlamlarında katkı sunmaktadır. Bunlar; çalışmanın spiritüel liderlik ile kurumsal itibar arasındaki ilişkinin incelendiği ilk görgül çalışma olması yönüyle özgün, ilgililere ve uygulayıcılara pratik bilgi sağlaması açısından ise faydalı olmasıdır.

1. TEORİK KAPSAM

1.1. Spiritüel Liderlik ve Kurumsal İtibar

Bu başlıkta, araştırma değişkenleri olan spiritüel liderlik ve kurumsal itibar kavramları arasındaki ilişkinin açıklanabilmesi ve araştırma hipotezlerinin geliştirilebilmesi için spiritüel liderlik ve kurumsal itibar kavramları açıklanmıştır. *Spiritüel Liderlik*, liderin kendini ve takipçilerini içsel olarak motive etmesi için gerekli olan değerlerden, tutumlardan ve davranışlardan oluşmaktadır. Bu değer, tutum ve davranışlar spiritüel liderlerin çağrı ve üyelik yoluyla takipçileri maddi ve manevi refaha ulaştırıp nihayetinde takipçilerden yüksek düzeyde bağlılık ve üretkenlik elde etmelerini sağlamaktadır (Fry, 2003). Spiritüel liderlik yaklaşımı, insan olmanın ne anlama geldiği hem firmaları hem de bir bütün olarak toplumu geliştirmek için hangi değerlere ve güç dağılımlarına ihtiyaç duyulduğu hakkında temelde farklı sorular sormaktadır. Spiritüel liderlik, liderden insan olmanın ve özgün olmanın ne anlama geldiğini gösterebilen kişi olmasını ister; bu durum, firmalar için manevi benlik ve çalışanların manevi yaşamları hakkında daha derin kavrayışlar kazanmak için önemli bir unsurdur (Singh-Sengupta, 2007). *Kurumsal itibar* ise, işletmenin rakipleriyle karşılaştırıldığında işletmeyi rakiplerine göre daha çekici kılan geçmiş eylemlerinin ve gelecekteki beklentilerinin algısal bir temsilidir (Fombrun, 1996: 72). Çalışan algıları kapsamında güçlü bir itibara sahip olan işletme çalışanlarının örgütsel bağlılıkları artmakta (Fombrun, 1996), iş yeri memnuniyetleri yükselmekte (Dowling, 2001) ve çalışanlar daha yüksek seviyede motivasyonla çalışmaktadırlar (Hanaysha ve Hussain, 2018).

1.2. Spiritüel Liderlik ve Kurumsal İtibar İlişkisi

Yukl vd. (2009), liderliği çalışanları etkileme süreci olarak tanımlamaktadır. Dowling (2004)'e göre, liderlerin yetkinliği ve kalitesi paydaşların kurumsal itibar algıları üzerinde etkiye sahiptir. Çalışanların, “vizyon sahibi bir lider tarafından yönetiliyoruz” algısı iç ve dış paydaşların nazarında işletmenin itibarını arttırmaktadır (Brady, 2005) Men ve Stacks (2013), kolayda örnekleme yoluyla Fortune 500 sıralamasında yer alan bir firmanın çalışanları üzerinde yaptıkları araştırmada dönüşümcü liderliğin, çalışanların kurumsal itibar algılarını pozitif yönde etkilediği sonucuna varmışlardır. Başka bir çalışmada ise çalışanların, liderlerini yetkin ve nitelikli şekilde algılamalarının kurumsal itibar algılarını olumlu yönde etkilediği belirtilmiştir (Men, 2012). Men (2014)'in yaptığı bir diğer araştırmada ise, otantik liderliğin çalışanların kurumsal itibar algılarını olumlu yönde etkilediği ve şeffaf örgütsel iletişimin ise bu ilişkide aracı role sahip olduğu sonucuna varılmıştır. Zhu (2014)'nin üst kademeler

teorisi kapsamında ele aldığı ve Çin'deki 209 imalat işletmesi kapsamında yaptığı araştırmada, etik liderliğin çalışanların kurumsal itibar algısını etkilediği ve yönetsel becerilerin ise etik liderlik ile kurumsal itibar ilişkisinde aracı etkiye sahip olduğu sonucuna varılmıştır.

Yönetim literatüründe spiritüel liderlik tarzı ile kurumsal itibar ilişkisini doğrudan inceleyen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Fakat spiritüel liderler etik liderler gibi “değer” odaklı olma (Gardner vd., 2011), ahlaki birer rol model olma (Avolio, 1999), bencillikten ziyade fedakârlığa vurgu yapma (Howell ve Avolio, 1992), takipçilerin onurlarını destekleme (Kanungo ve Mendonca, 1996), otantik liderler gibi takipçilerine ‘bütünlük, güven, cesaret, umut ve sebat’ aşılama, dönüşümcü liderler gibi takipçilerine ‘ilham’ verme gibi özelliklere sahiptir. Bahsedilen değer odaklı liderlik tarzlarının çalışanların kurumsal itibar algılarını pozitif yönde arttırması, spiritüel liderlik davranışlarının da çalışanların kurumsal itibar algılarını pozitif yönde etkileyeceği düşüncesiyle;

H₁: Spiritüel liderlik davranışları, çalışanların kurumsal itibar algılarını pozitif ve anlamlı şekilde etkilemektedir.

hipotezi türetilmiştir.

2. METODOLOJİ

Nicel araştırma yöntemi ve tesadüfi örnekleme metodu kullanılan araştırmanın deseni, tarama desendir. Tarama deseni, bireylerin birtakım koşullar altındaki tutum, inanç, görüş, davranış ve beklentilerini ölçek ve/veya anket formları yardımı ile tespit etmeyi amaçlamaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2016) Bu çalışmada, ölçeklerin etiğe aykırı olmadığına dair rapor Yıldız Teknik Üniversitesi Etik Kurulundan 16/09/2021 tarihli ve 202107 nolu toplantı kararı ile alınmıştır. Bu kapsamda, katılımcılardan toplanan anket formu yüz yüze ve online oluşturulan anket bağlantısı yoluyla toplanmıştır. Toplanan veriler istatistiksel olarak SPSS 22 paket programı vasıtasıyla analize tabi tutulmuştur. Kullanılan ölçeklerin yapı geçerliliklerinin test edilmesi adına açıklayıcı faktör analizi; güvenilirliklerinin sınanması amacıyla güvenilirlik analizi; araştırmanın bağımsız ve bağımlı değişkeni arasındaki ilişkinin yönünü ve şiddetini saptamak amacıyla Pearson Korelasyon Analizi; son olarak araştırmanın hipotezini test etmek amacıyla doğrusal regresyon analizi yapılmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2016).

2.1. Ölçüm Araçları ve Örneklem

Araştırmanın evreni, Türkiye genelindeki yükseköğretim mezunu beyaz yakalı çalışanlardır. Yönetim ve organizasyon alanında yapılmış araştırmalar, mavi yakalı çalışanların farklı nedenlerden dolayı işlerine ve örgütlerine beyaz yakalılardan daha bağlı hissettiklerini göstermiştir. Bu durum; çalışanların uyumu algılama ve fedakârlık deneyimleme biçimleri, ilgili istihdam durumlarındaki olası iş alternatiflerinin çeşitliliği ve sosyoekonomik geçmişlerindeki çeşitlilikler etkisiyle farklılık göstermektedir (Ellis, 2016; Hu vd., 2010; Iverson ve Roy, 1994). Bu nedenlerden dolayı beyaz yakalıların yöneticilerini ve kurumlarını değerlendirirken daha objektif olacakları düşünülerek araştırma evreni olarak beyaz yakalıları belirlenmiştir.

Araştırmada, sağlanması gereken örneklem sayısını belirlemek adına Türkiye'deki beyaz yakalı çalışan sayısı araştırılmış fakat net sayıya ulaşılamamıştır. Örneklem sayısını belirlemek üzere Kotrlık ve Higgins (2011)'in çalışmasındaki formülden faydalanılmıştır. Hesaplamalara göre, evrendeki net sayının bilinmediği durumlarda araştırma örnekleminin en az 384 olması gerekmektedir. Bu doğrultuda, tesadüfi örnekleme tekniğiyle toplam 401 beyaz yakalı çalışandan veri toplanmış, bu verilerin 386 tanesi araştırma kapsamında kullanılacak nitelikte olduğu görülerek çalışmaya dâhil edilmiştir.

Araştırmanın bağımsız değişkeni olan spiritüel liderlik ölçeği olarak Fry (2003)'ın geliştirdiği ve Gündüz (2014) tarafından Türkçeye uyarlanan ölçek kullanılmıştır. Ölçekte, toplam 5 boyut ve 21 madde bulunmaktadır. Kurumsal itibar algısı ise Mael ve Ashforth (1992) tarafından geliştirilen ve Yeşiltaş vd. (2011) tarafından Türkçeye uyarlanan, 7 madde ve tek boyuttan oluşan ölçek ile ölçülmüştür.

2.2. Katılımcıların Demografik Özelliklerinin Dağılımı

Katılımcıların demografik özelliklerinin dağılımları Tablo 1’de verilmiştir. Toplam 386 katılımcının demografik özelliklerinin dağılımları incelendiğinde katılımcıların %59,8’inin erkek, %35,2’sinin 26-33 yaş aralığında, %55,4’ünün lisans mezunu, %51,8’inin şu an çalıştığı kurumda 5 yıl ve altı tecrübeye sahip olduğu ve %52,8’inin toplam 10 yıl ve altı iş tecrübesine sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özelliklerinin Dağılımı

Demografik Özellik	N	%
Cinsiyet		
Kadın	155	40,2
Erkek	231	59,8
Yaş		
18-25 Yaş	39	10,1
26-33 Yaş	136	35,2
34-41 Yaş	100	25,9
42-49 Yaş	47	12,2
50 Yaş ve Üstü	64	16,6
Eğitim Seviyesi		
Yüksekokul	35	9,1
Lisans	214	55,4
Lisansüstü	137	35,5
Çalışılan Kurumdaki Tecrübe (Yıl)		
5 Yıl ve Altı	200	51,8
6 Yıl ve Üstü	186	48,2
Toplam İş Tecrübesi (Yıl)		
10 Yıl ve Altı	204	52,8
11 Yıl ve Üstü	182	47,2
Toplam	386	100

2.3 Spiritüel Liderlik ve Kurumsal İtibar Ölçeklerinin Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizleri

Araştırmada kullanılan spiritüel liderlik ve kurumsal itibar ölçeklerinin teorik olarak öngörülen faktör bileşenlerine ayrılıp ayrılmadığının incelenmesi adına, Varimax Rotasyonu ve Temel Bileşenler Analizi kullanılarak keşifsel faktör analizi uygulanmıştır (Hair vd., 2010).

Spiritüel liderlik ölçeğinin faktör analizine uygunluğunun sınanması adına Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterliliği testi ve Bartlett küresellik testi uygulanmıştır. Yapılan analizler neticesinde, spiritüel liderlik ölçeğinin KMO değerinin 0,951 ile yeterli ve Bartlett Testinin kuyruk olasılığı da 0.001 derecesinde anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, her bir maddenin faktör yükleri incelenmiş, tüm faktör yüklerinin 0,50’in üzerinde olduğu görülmüştür. Bu koşullar altında spiritüel liderlik ölçeğinin faktör analizine uygunluğu teyit edilmiştir (Field, 2009).

Tablo 2. Spiritüel Liderlik Ölçeği Açıklayıcı Faktör Analizi

Faktörler	Faktör		Faktör Yükleri			
	Maddeleri	Diğergamlık	Umut	Çağrı	Üyelik	Vizyon
Diğergamlık	Diğergamlık4	0,827				
	Diğergamlık2	0,821				
	Diğergamlık1	0,808				
	Diğergamlık3	0,754				
	Diğergamlık5	0,746				
Umut	Umut3		0,799			
	Umut2		0,794			
	Umut4		0,738			
	Umut1		0,737			

Çağrı	Çağrı2	0,855
	Çağrı3	0,821
	Çağrı4	0,753
	Çağrı1	0,702
Üyelik	Üyelik3	0,766
	Üyelik4	0,757
	Üyelik1	0,735
	Üyelik2	0,706
Vizyon	Vizyon3	0,828
	Vizyon4	0,652
	Vizyon2	0,617
	Vizyon1	0,534

Notlar: (i) Varimax Rotasyonlu Temel Bileşenler Analizi

(ii) KMO =0,9351, Bartlett Testi; $p < 0.001$ (iii) Toplam Varyans= 83,511

Spiritüel liderlik ölçeğini oluşturan tüm maddelerin faktör yükleri Hair vd. (2010)'nin belirttiği üzere sınır değer olan 0,50'nin üzerindedir. Her bir madde ise teorik olarak öngörüldüğü şekliyle ilgili faktör altında toplanmış ve 5 boyuta ayrılmıştır. Ölçekte bulunan tüm maddelerin toplam açıklanan varyansı ise istenen en düşük değer olan %50'nin üzerindedir (%83,511) (Hair vd., 2010; Field, 2009).

Araştırmanın bağımlı değişkeni olan kurumsal itibar ölçeği için de spiritüel liderlik ölçeğine uygulanan prosedürler uygulanmıştır. Yapılan analizler sonucunda, KMO değeri 0,784, Bartlett Testinin kuyruk olasılığı 0,001 derecesinde anlamlı ve her bir maddenin faktör yükü 0,50'nin üzerindedir. Ayrıca ölçeğin toplam açıklanan varyans değeri %50,778 ile istenen değer olan %50'nin üzerindedir. Dolayısıyla kurumsal itibar ölçeğinin faktör analizine uygunluğu teyit edilmiştir (Field, 2009).

Tablo 3. Kurumsal İtibar Ölçeği Açıklayıcı Faktör Analizi

Ölçek Maddeleri	Madde Yükleri
	Kurumsal İtibar
İtibar2	0,821
İtibar1	0,810
İtibar3	0,772
İtibar4	0,767
İtibar5	0,595
İtibar6	0,589
İtibar7	0,582

Notlar: (i) KMO =0,784, Bartlett Testi; $p < 0.001$ (ii) Toplam Varyans= 50,778

Ölçeklerin içsel tutarlılıklarının, yani güvenilirlik değerlerinin hesaplanmasında Cronbach's Alpha katsayısından yararlanılmıştır. Cronbach's Alpha değeri faktör altındaki maddelerin toplamdaki güvenilirlik seviyelerini göstermektedir (Field, 2009).

Tablo 4. Spiritüel Liderlik ve Kurumsal İtibar Ölçeklerinin Güvenilirlik Analizi

Ölçek	Toplam Madde Sayısı	Cronbach's Alpha (Tüm Ölçek)	Faktör	Madde Sayısı	Cronbach's Alpha (Faktör)
	21	0,967	Vizyon	4	0,877

Spiritüel Liderlik	Umut	4	0,936
	Diğergamlık	5	0,957
	Üyelik	4	0,948
	Çağrı	4	0,921
Kurumsal İtibar	7	0,826	-

Tablo 4'te Spiritüel Liderlik ve Kurumsal İtibar ölçeklerinin güvenilirlik analizi yapılmış ve Cronbach's Alpha değerleri verilmiştir. Bu değerler asgari olarak 0,70'in üzerinde olması beklenmektedir (Hair vd., 2010). Tablo 4'te görüldüğü üzere spiritüel liderlik ölçeğinin tümünün, boyutlarının ve kurumsal itibar ölçeğinin Cronbach's Alpha değerleri 0,70'in üzerindedir. Dolayısıyla ölçekler güvenilirlerdir.

2.4. Korelasyon Analizi

Araştırma değişkenleri olan spiritüel liderlik alt boyutları, spiritüel liderlik ve kurumsal itibar arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak test edilmesi açısından önce veriler üzerinde normallik testi yapılmıştır. Verilerin normal dağılıma uygunluğunu test etmek için ise çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Çarpıklık ve basıklık değerlerinin -3 ile +3 arasında dağıldığı gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda, verilerin normal dağılıma uyduğu varsayımıyla değişkenler arasındaki istatistiksel ilişkinin test edilmesi adına (Kalaycı, 2008'den akt. Kanten, 2012) Pearson korelasyon analizi kullanılmıştır. Korelasyon analizi değerleri -1 ile +1 arasında değişmektedir ve değişkenler arasındaki ilişki -1 ile +1'e yakınlığı oranında kuvvetlidir (Hair vd., 2010). İlgili değişkenler arasındaki ilişkilerin korelasyon katsayıları Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Korelasyon Analizi

	1	2	3	4	5	6	7
Vizyon (1)	1						
Umut (2)	0,741**	1					
Diğergamlık(3)	0,661**	0,647**	1				
Çağrı (4)	0,637**	0,713**	0,564**	1			
Üyelik (5)	0,637**	0,628**	0,791**	0,652**	1		
Spiritüel Liderlik (6)	0,856**	0,865**	0,868**	0,818**	0,874**	1	
Kurumsal İtibar (7)	0,410**	0,437**	0,384**	0,458**	0,376**	0,479**	1

** Korelasyon 0,01 seviyesinde anlamlıdır.

Korelasyon analizi neticesinde, araştırma değişkenleri olan spiritüel liderlik ve kurumsal itibar arasında yeterli düzeyde ilişkinin bulunduğu ve bu ilişkilerin istatistiksel açıdan yorumlanabilir olduğu gözlemlenmiştir. Korelasyon tablosundan da anlaşılacağı üzere, spiritüel liderlik ile kurumsal itibar arasında ($r=0,479^{**}$, $p<0,001$) pozitif yönlü bir ilişki saptanmıştır (Hair vd., 2010).

2.5. Hipotez Testi

Araştırma hipotezinin test edilmesi için, tekli regresyon analizi kullanılarak faktör analizinde oluşan faktör yapılarında bulunan ölçek maddelerinin aritmetik ortalamaları alınarak madde parselleme yöntemiyle yeni değişkenler oluşturulmuştur. Spiritüel liderliğin kurumsal itibara etkisi bu değişkenler kapsamında doğrusal regresyon analizi yapılarak ortaya konulmuştur (Hair vd., 2010).

Tablo 6. Regresyon Analizi

Hipotez	Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	Std. β	t	p
H1	Spiritüel Liderlik	Kurumsal İtibar	0,479**	10,688	0,000
			$R^2 = 0,229$ F=114,223 p<0,001		
Spiritüel Liderlik Boyutları	Vizyon	Kurumsal İtibar	0,090	1,250	0,212
			$R^2 = 0,242$ F=24,902 p<0,001		
	Umut	Kurumsal İtibar	0,122	1,588	0,113
			$R^2 = 0,242$ F=24,902 p<0,001		
Diğergamlık	Kurumsal İtibar	0,109	1,386	0,167	

		R ² =0,242 F=24,902 p<0,001		
Çağrı	Kurumsal İtibar	0,262**	3,772	0,000
		R ² =0,242 F=24,902 p<0,001		
Üyelik	Kurumsal İtibar	-0,015	-0,185	0,853
		R ² =0,242 F=24,902 p<0,001		

Yapılan doğrusal regresyon analizine göre, beyaz yakalı çalışanların spiritüel liderlik davranışı algıları çalıştıkları kurumları daha itibarlı algılamalarını sağlamaktadır ($\beta = 0,479$, $p < 0,001$). Dolayısıyla araştırma hipotezi H1 desteklenmiştir. Bununla birlikte spiritüel liderliğin boyutları olan vizyon, umut, diğergamlık, çağrı ve üyelik boyutlarının kurumsal itibara etkileri çoklu regresyon yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Yapılan analizler sonucunda spiritüel liderliğin boyutlarından yalnızca çağrı boyutunun kurumsal itibar algısı üzerinde istatistiksel olarak pozitif ve anlamlı yönde etkisi bulunmaktadır ($\beta = 0,262$, $p < 0,001$).

SONUÇ

Kurumsal itibar çalışmaları, son yıllarda artarak birçok araştırmacının odağı haline gelmiştir (Şengüllendi ve Şehitoğlu, 2021). Bu durum, kurumsal itibar kavramının farklı disiplinlerde araştırılmasını sağlamıştır. Kavram; pazarlama, stratejik yönetim, örgütsel davranış, finans gibi alanlarda çokça çalışılmıştır (Chun, 2005). Fombrun ve Shanley (1990: 255) kurumsal itibar çalışmalarının iç ve dış paydaş ayrımı gözetilerek yapılmasını tavsiye etmiştir. Kurumsal itibar literatürü incelendiğinde kavram hakkında yapılmış olan görgül çalışmaların çoğunun dış paydaş algıları (Müşteri, yatırımcı vb.) kapsamında yapıldığı görülmüştür. Kowalczyk ve Pawlish (2002), çalışmalarında kurumsal itibar çalışmalarının çalışanlar kapsamında yapılmasının önemini vurgulamalarına rağmen literatür günümüze kadar bu yönde ilerlememiştir.

Bu çalışmada, beyaz yakalı çalışanların firmaları adına algıladıkları itibara, spiritüel liderlik davranışlarının etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Literatürde bulunan, çalışanlar kapsamında yapılmış kurumsal itibar çalışmalarında kavramın öncülerini belirlemeye yönelik çalışma sayısının oldukça kısıtlı olduğu görülmüştür. Bu kapsamda; etik liderlik, dönüşümcü liderlik ve otantik liderlik tarzlarının kurumsal itibar algısını pozitif yönde etkilediğine dair sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bahsedilen liderlik tarzlarının ve spiritüel liderlik tarzının ortak noktası, “değer odaklı” liderlik tarzları olmalarıdır. Parry ve Bryman (2006), Crossman (2010) ve Fairholm (2011) gibi araştırmacılar, değer odaklı liderlik tarzları çalışmalarının bir sonucu olarak spiritüel liderlik teorisinin geliştiğini belirtmektedirler. Ayrıca spiritüel liderlik tarzının diğer liderlik tarzlarından daha kapsamlı ve sağlam (değer odaklılık yönü) bir teoriye sahip olduğu belirtilmektedir (Fry ve Cohen, 2009).

Araştırmanın amacına istinaden yapılan testler neticesinde, beyaz yakalı çalışanların algıladıkları spiritüel liderlik davranışları kurumsal itibar algıları ile pozitif yönde ilişkili çıkmıştır. Aynı zamanda, yapılan regresyon analizine göre spiritüel liderlik davranışları beyaz yakalı çalışanların kurumlarını daha itibarlı olarak algılamalarını sağlamaktadır. Elde edilen araştırma bulguları daha önce yapılmış, değer odaklı liderlik davranışlarının kurumsal itibarı pozitif yönde etkilediği sonuçları ile paralellik göstermektedir.

Corley ve Gioia (2011), bilimsel bir araştırmanın katkısının kendini iki düzlemde göstereceğini belirtmişlerdir. Bu düzlemler geliştiricilik-ortaya çıkarıcılık düzlemindeki özgünlük ve pratik-teorik düzlemdeki faydalılıktır. Bu araştırma, spiritüel liderlik ve kurumsal itibar arasındaki ilişkiyi ortaya koyan birincil araştırma olması açısından özgün nitelik taşıırken konuya ilgi duyan araştırmacı ve uygulayıcılara projeksiyon niteliği taşıması açısından faydalıdır.

Özellikle çalışanlar tarafından algılanan kurumsal itibar çalışmalarının çok sınırlı olduğu literatüre, kavramın öncülerinden birisinin de spiritüel liderlik davranışları olduğunu ortaya koyan bu araştırma beyaz yakalı çalışanlar kapsamında yapılmıştır. Yaklaşık iki yıldır dünyayı etkisi altına almış olan küresel salgın ve beyaz yakalı çalışanların yoğun iş tempoları nedeniyle bu araştırmaya yoğun bir katılım sağlanamamış ve zaman kısıtı nedeniyle araştırma mevcut katılımcılar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın daha geniş bir örneklem üzerinden ve sektörler bağlamında, özellikle de Harrison vd. (2009) 'nin çalışmalarında belirttiği örgütsel tipolojilerin, spiritüel liderlik ve kurumsal itibar ilişkisi üzerindeki aracı rolünün test edilmesi bağlamında yapılması önerilmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada kullanılan anket yöntemi için Yıldız Teknik Üniversitesi Etik Kurulundan 16/09/2021 tarihli ve 2021/07 nolu izin alınmıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar (lar) ına aittir.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %50, 2. Yazarın katkı oranı ise %50'dir.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: Permission for this study was obtained from the Ethics Committee of Yıldız Technical University with the meeting dated 16/09/2021 and numbered 2021/07 of the relevant board. In case of detection of a contrary situation, Beykent University Journal Of Social Sciences has no responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate 50%, 2nd author's contribution rate 50%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Abedtalas, M. G., Ahmet, K., Abdul Nasser, J. A., Dawoud, A. ve Cumail, K. (2019). The social responsibilities of universities and its impact on building organizational reputation: The case of Mardin Artuklu University. *Journal of Economics and Administrative Researches*, 2(2), 143-163.
- Abimbola, T. ve Vallaster, C. (2007). Brand, organisational identity and reputation in SMEs: An overview. *Qualitative Market Research*, 10(4), 341-348. <https://doi.org/10.1108/13522750710819685>
- Ali, I., Khan, S. U. R. ve Rehman, I. U. (2013). How corporate social responsibility and corporate reputation influence employee engagement? *Transformations in Business & Economics*, 12, 354-364.
- Avolio, B. J. (1999). *Full leadership development: Building the vital forces in organizations*. Sage Publications.
- Avolio, B. J. ve Gardner, W. L. (2005). Authentic leadership development: Getting to the root of positive forms of leadership. *The Leadership Quarterly*, 16(3), 315-338. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2005.03.001>
- Babić-Hodović, V. ve Arslanagić-Kalajdžić, M. (2019). Perceived corporate reputation and pride as drivers of frontline employees' reputation impact awareness: Mediating role of job satisfaction. *Market-Tržište*, 31(2), 171-185.
- Bandura, A. ve Walters, R. H. (1977). *Social learning theory (Vol. 1)*. Prentice Hall: Englewood cliffs.
- Bartikowski, B., Walsh, G. ve Beatty, S. E. (2011). Culture and age as moderators in the corporate reputation and loyalty relationship. *Journal of Business Research*, 64(9), 966-972. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2010.11.019>
- Bass, B. M. ve Steidlmeier, P. (1999). Ethics, character, and authentic transformational leadership behavior. *The Leadership Quarterly*, 10(2), 181-217. [https://doi.org/10.1016/S1048-9843\(99\)00016-8](https://doi.org/10.1016/S1048-9843(99)00016-8)
- Brady, A. (2005). The seven elements of reputation management. *Corporate Responsibility Management*, 1(5), 05.
- Brown, M. E., Treviño, L. K. ve Harrison, D. A. (2005). Ethical leadership: A social learning perspective for construct development and testing. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 97(2), 117-134. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2005.03.002>
- Caruana, A. ve Ewing, M. T. (2010). How corporate reputation, quality and value influence online loyalty. *Journal of Business Research*, 63(9-10), 1103-1110. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2009.04.030>
- Chun, R. (2005). Corporate reputation: Meaning and measurement. *International Journal of Management Reviews*, 7(2), 91-109. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2005.00109.x>
- Corley, K. G. ve Gioia, D. A. (2011). Building theory about theory building: What constitutes a theoretical contribution? *Academy of Management Review*, 36(1), 12-32. <https://doi.org/10.5465/amr.2009.0486>
- Crossman, J. (2010). Conceptualising spiritual leadership in secular organizational contexts and its relation to transformational, servant and environmental leadership. *Leadership & Organization Development Journal*, 57(7), 596-608. <https://doi.org/10.1108/01437731011079646>
- Deniz, S. (2020). The relationship between perception of corporate reputation and turnover intention: Results from Turkey. *Journal of Health Management*, 22(1), 103-113. <https://doi.org/10.1177/0972063420909200>
- Dowling, G. R. (2001). *Creating corporate reputations*. Oxford University Press, Oxford, UK.

- Dowling, G.R. (2004). Journalists' evaluation of corporate reputations. *Corporate Reputation Review*, 7(2), 196-205. <https://doi.org/10.1057/palgrave.crr.1540220>
- Duchon, D. ve Plowman, D. A. (2005). Nurturing the spirit at work: Impact on work unit performance. *The Leadership Quarterly*, 16(5), 807-833. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2005.07.008>
- Ellis, J. B. (2016). Psychological contracts. *Management Communication Quarterly*, 20(4), 335-362. <https://doi.org/10.1177/0893318906298929>
- Esenyel, V. (2019). The influence of corporate reputation on affective organizational commitment: The role of value congruence as mediator. *International Journal of Organizational Leadership*, 8(3), 60-70. <https://doi.org/10.33844/ijol.2020.60482>
- Fairholm, G. W. (1996). Spiritual leadership: Fulfilling whole-self needs at work. *Leadership & Organization Development Journal*, 17(5), 11-17. <https://doi.org/10.1108/01437739610127469>
- Fairholm, G.W. (2011). *Real leadership: How spiritual values give leadership meaning*. Santa Barbara, California: Praeger.
- Field, A. (2009). *Discovering statistics using SPSS*. Sage Publications.
- Fombrun, C. J. (1996). *Reputation: Realizing value from the corporate image*. Boston-Massachusetts. Harvard Business School Press.
- Fombrun, C. ve Shanley, M. (1990). What's in a name? Reputation building and corporate strategy. *Academy of Management Journal*, 33(2), 233-258. <https://doi.org/10.2307/256324>
- Frare, A. B. ve Beuren, I. M. (2021). Effects of corporate reputation and social identity on innovative job performance. *European Journal of Innovation Management*. <https://doi.org/10.1108/EJIM-02-2021-0071>
- Fry, L. W. (2003). Toward a theory of spiritual leadership. *The Leadership Quarterly*, 14(6), 693-727. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2003.09.001>
- Fry, L. W. ve Cohen, M. P. (2009). Spiritual leadership as a paradigm for organizational transformation and recovery from extended work hours cultures. *Journal of Business Ethics*, 84(2), 265-278. <https://doi.org/10.1007/s10551-008-9695-2>
- Fry, L. W. ve Slocum Jr, J. W. (2008). Maximizing the triple bottom line through spiritual leadership. *Organizational Dynamics*, 37(1), 86-96. <https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2007.11.004>
- Fryxell, G. E. ve Wang, J. (1994). The fortune corporate reputation index: Reputation for what? *Journal of Management*, 20(1), 1-14. <https://doi.org/10.1177/014920639402000101>
- Gardner, W. L., Cogliser, C. C., Davis, K. M. ve Dickens, M. P. (2011). Authentic leadership: A review of the literature and research agenda. *Leadership Quarterly*, 22(6), 1120-1145. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2011.09.007>
- Gray, E. R. ve Balmer, J. T. (1998). Managing corporate image and corporate reputation. *Long Range Planning*, 31(5), 695-702. [https://doi.org/10.1016/S0024-6301\(98\)00074-0](https://doi.org/10.1016/S0024-6301(98)00074-0)
- Gündüz, Ş. (2014). *Ruhsal liderlik ile örgütsel sinizm arasındaki ilişki: Duygusal zekânın aracı etkisi*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2016). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hair Jr, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis a global perspective*. New Jersey: Person Education.
- Hanaysha, J. R. ve Hussain, S. (2018). An examination of the factors affecting employee motivation in the higher education sector. *Asia-Pacific Journal of Management Research and Innovation*, 14(1-2), 22-31. <https://doi.org/10.1177/2319510X18810626>
- Harrison, S. H., Ashforth, B. E. ve Corley, K. G. (2009). Organizational sacralization and sacrilege. *Research in Organizational Behavior*, 29, 225-254. <https://doi.org/10.1016/j.riob.2009.06.002>

- Helm, S. (2011). Corporate reputation: An introduction to a complex construct. In *Reputation Management*. Ed. Sabrina Helm, Kerstin Liehr-Gobbers, Christopher Storck. Springer Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-19266-1_1
- Howell, J. M. ve Avolio, B. J. (1992). The ethics of charismatic leadership: Submission or liberation. *Academy of Management Executive*, 6(2), 43-54. <https://doi.org/10.5465/ame.1992.4274395>
- Hu, X., Kaplan, S. ve Dalal, R. S. (2010). An examination of blue-versus white-collar workers' conceptualizations of job satisfaction facets. *Journal of Vocational Behavior*, 76(2), 317-325. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2009.10.014>
- Iverson, R. D. ve Roy, P. (1994). A causal model of behavioral commitment: Evidence from a study of Australian blue-collar employees. *Journal of Management*, 20(1), 15-41. <https://doi.org/10.1177/014920639402000102>
- Jurkiewicz, C. L. ve Giacalone, R. A. (2004). A values framework for measuring the impact of workplace spirituality on organizational performance. *Journal of Business Ethics*, 49(2), 129-142. <https://doi.org/10.1023/B:BUSI.0000015843.22195.b9>
- Kadıbeşgil, S. (2006). *İtibar yönetimi*. İstanbul: Mediacat.
- Kalaycı, Ş. (2008). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri, 3. Baskı*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Kanten, S. (2012). Kariyer uyum yetenekleri ölçeği: Geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16), 191-205.
- Kanungo, R. ve Mendonca, M. (1996). *Ethical dimensions of leadership*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Kennedy, S. H. (1977). Nurturing corporate images: Total communication or ego trip? *European Journal of Marketing*, 11(3), 120-164. <https://doi.org/10.1108/EUM0000000005007>
- Kowalczyk, S. J. ve Pawlish, M. J. (2002). Corporate branding through external perception of organizational culture. *Corporate Reputation Review*, 5(2/3), 159. <https://doi.org/10.1057/palgrave.crr.1540172>
- Kotrlik, J. W. K. J. W. ve Higgins, C. C. H. C. C. (2001). Organizational research: Determining appropriate sample size in survey research appropriate sample size in survey research. *Information Technology, Learning, and Performance Journal*, 19(1), 43.
- Kwatubana, S. (2014). Stakeholder perceptions of the determinants of reputation in South African public schools. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(20), 1439-1447.
- Lloyd, T. (1990). *The nice company*. London: Bloomsbury.
- Mael, F. ve Ashforth, B. E. (1992). Alumni and their alma mater: A partial test of the reformulated model of organizational identification. *Journal of Organizational Behavior*, 13(2), 103-123. <https://doi.org/10.1002/job.4030130202>
- Mehtap, O. ve Kokalan, O. (2013). The relationship between corporate reputation and organizational citizenship behavior: A comparative study on TV companies and banks. *Quality & Quantity*, 47(6), 3609-3619. <https://doi.org/10.1007/s11135-012-9743-y>
- Men, L. R. (2012). CEO credibility, perceived organizational reputation, and employee engagement. *Public Relations Review*, 38(1), 171-173. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2011.12.011>
- Men, L. R. (2014). Internal reputation management: The impact of authentic leadership and transparent communication. *Corporate Reputation Review*, 17(4), 254-272. <https://doi.org/10.1057/crr.2014.14>
- Men, L. R. ve Stacks, D. W. (2013). The impact of leadership style and employee empowerment on perceived organizational reputation. *Journal of Communication Management*, 17(2), 171-192. <https://doi.org/10.1108/13632541311318765>

- Naktiyok, A. (2019). The role of corporate social responsibility in the effect of strategical leadership on corporate reputation perception. *Istanbul Business Research*, 48(1), 64-83.
- Onakoya, O. A., Moses, C. L., Iyiola, O. O., Salau, O. P. ve Ayoade, E. O. (2018). Dataset on ethical leadership and corporate reputation - Nigerian deposit Money Banks' perspective. *Data in Brief*, 19, 847-852. <https://doi.org/10.1016/j.dib.2018.05.094>
- Özgöz, A. (2011). *Tüketici algısı açısından kurumsal itibar ile marka değeri ilişkisi*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Parry, K. ve Bryman, A. (2006). Leadership in organizations. *The SAGE Handbook of Organization Studies*, 5(3), 447-465. <https://doi.org/10.4135/9781848608030.n15>
- Roberts, P. W. ve Dowling, G. R. (2002). Corporate reputation and sustained superior financial performance. *Strategic Management Journal*, 23(12), 1077-1093. <https://doi.org/10.1002/smj.274>
- Seman, R. A. A. ve Zulhamri, A. (2012). Managing organisation's Internal Reputation: A comparative study of two branches of ABC College. In *ASEAN Entrepreneurship Conference*, 386.
- Singh-Sengupta, S. (2007). Integrating spirituality and organizational leadership: Towards an integrative human framework for organizations. *Integrating Spirituality and Organizational Leadership*, 3-21.
- Şengüllendi, M. F. ve Şehitoğlu, Y. (2021). *Kurumsal itibar kavramının bibliyometrik yöntemle incelenmesi*. 7th International Management and Social Research Conference. İstanbul, 87-88.
- Whetten, D. A. ve Godfrey, P. C. (1998). *Identity in organizations: Building theory through conversations*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Yeşiltaş, M., Türkmen, F. ve Ayaz, N. (2011). Otel işletmelerinde algılanan örgütsel prestijin örgütsel vatandaşlık davranışları üzerindeki etkileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 12(2), 171-189.
- Yoon, E., Guffey, H. J. ve Kijewski, V. (1993). The effects of information and company reputation on intentions to buy a business service. *Journal of Business Research*, 27(3), 215-228. [https://doi.org/10.1016/0148-2963\(93\)90027-M](https://doi.org/10.1016/0148-2963(93)90027-M)
- Yukl, G., O'Donnell, M. ve Taber, T. (2009). Influence of leader behaviors on the leader - member exchange relationship. *Journal of Managerial Psychology*, 24(4), 289-299. <https://doi.org/10.1108/02683940910952697>
- Zhu, Y. (2014). The mediating effects of managerial skills on the relationship between managerial values, ethical leadership, and organizational reputation. *Journal of Asia-Pacific Business*, 15(4), 335-359. <https://doi.org/10.1080/10599231.2014.965965>

TÜRKİYE KİTLE FONLAMASI PLATFORMLARININ ANALİZİ ANALYSIS OF CROWDFUNDING PLATFORMS IN TURKEY

Assylbek ZHOLDYULY¹

Öz

Girişimci olmak isteyen bir insanın aklına belirli bir fikir ya da proje gelebilir. İlk önce fikrini veya projesini gerçekleştirmek için, onun önüne finansal kaynağı nereden ve nasıl bulacağına ilişkin sorunlar çıkacağı bellidir. Bu sorunları çözmeye yolunda yeni finansman yöntemi olarak kitle fonlaması ortaya çıkmıştır. Teknolojinin gelişimi ile birlikte, kitle fonlaması dünyaya tanınmaya başlamıştır. İşleyişi internet platformları üzerinden yürütülmekte olan kitle fonlamasına, bugünlerde pek çok ülke ilgi duymaktadır. Girişimcilere dünyanın dört köşesinden finansal kaynak bulma fırsatını sunan kitle fonlamasını desteklemek sayesinde birçok sorunlar çözülebilir. Bundan dolayı gelişmiş ülkeler bu yeni bir modele kapsamlı bir şekilde destek vermeyi uygun bulmaktadır. Kitle fonlaması yönteminin güvenilirliğini, ilgili mevzuat düzenlemelerini, bu yöntem sayesinde başarılı olarak gerçekleşen projelerin devlet ve topluma yararlı olup olmadığını incelemekte fayda vardır. Bugüne kadar kitle fonlaması ile ilgili çalışmalar genellikle teorik çalışma olarak yayınlanmıştır. Bu çalışmada, Türkiye'nin ödül ve hisse bazlı kitle fonlaması platformları mukayese edilerek içerik analizi yöntemi ile incelenmiştir. Türkiye'de bulunan ödül, bağış ve hisse bazlı kitle fonlaması modellerini kullanan platformlara ait veriler verilmiştir. Kitle fonlaması Türkiye'de yeni bir yöntemdir. Bu yöntemle ilgili bilgiler insanlar arasında henüz yaygınlaşmamıştır. Gelişmiş ülkelerde hızlı bir şekilde büyüyen fonlama yönteminin Türkiye'de de gelişmesini sağlamak gerekmektedir.

Anahtar Kelime: Kitle Fonlaması, Kitle Fonlaması Platformları, Türkiye.

Abstract

A person who wants to be an entrepreneur may have an idea or project in mind. At first there may be some obstacles regarding where and how to find the financial resource in order to realize the idea or project. Crowdfunding has emerged as a new financing method to solve these problems. With the development of technology, crowdfunding has started to be known to the world. Nowadays, many countries are interested in crowdfunding, the operation of which is carried out through internet platforms. Many problems can be solved by supporting crowdfunding, which offers entrepreneurs the opportunity to raise funds from all over the world. Therefore, developed countries find it appropriate to give comprehensive support to this new model. It is useful to examine the reliability of the crowdfunding method, the relevant legislation, and whether the projects that have been successfully realized through this method are beneficial to the state and society. To date, studies on crowdfunding have generally been published as theoretical studies. In this study, Turkey's reward and equity based crowdfunding platforms were compared and examined by content analysis method. Data on platforms in Turkey that use reward, donation and equity based crowdfunding models are given. Crowdfunding is a new method in Turkey. Information about this method has not yet become widespread among people. It is necessary to ensure that the funding method, which is growing rapidly in developed countries, also develops in Turkey.

Keywords: Crowdfunding, Crowdfunding Platforms, Turkey.

¹Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Finans Enstitüsü, Finans Anabilim Dalı, Uluslararası Bankacılık ve Finans Tezli Yüksek Lisans Programı, asybek.zholdyuly@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3517-541X

Extended Abstract

The development of internet technologies, combined with the spread of social networks, has created new opportunities for small and medium sized businesses. The structural shift that has taken place in the field of their financing has provided access to online tools that make it possible to raise funds faster, easier, and more transparently compared to traditional lending. For any entrepreneur, start-up capital plays an important role. A certain person who wants to become an entrepreneur or develop his entrepreneurship may have difficulty in finding financial resources. Crowdfunding, which has emerged as a new method of financing, can be a solution to these problems. Crowdfunding is a new fundraising practice through which people, often living in different regions, contribute to the financing of a project in which they are interested. Historically, crowdfunding originates from a way of funding creative projects such as books, movies, games. The specificity of crowdfunding consists in the fact that it serves to finance specific projects, not the enterprise as a whole. Crowdfunding is aimed at solving specific problems related to the development, evaluation, and sale of a product or service through an open announcement on the internet. Unlike business angels, venture capital firms, banks, and other financial institutions that provide large amounts of funding, crowdfunding involves attracting small financial contributions from numerous private investors. Thus, crowdfunding is a collaboration of entrepreneurs who need to raise capital, investors who are its source, and intermediaries - crowdfunding platforms that provide a legal framework and carry out a preliminary selection of viable projects.

Recently, the mechanism of crowdfunding has been studied quite often in foreign literature. Crowdfunding is not yet very common in Turkey. The reason is not only in the issues of its regulation and standardization, but also in the lack of information support for this type of alternative financing – many enterprises, especially small and medium ones, do not even know about its existence. Crowdfunding is unique in that it cannot be replaced by lending in the traditional sense. As a multifunctional financial tool, crowdfunding enables growth-oriented companies to get support for innovative ideas even in the face of economic uncertainty.

In this study, it is aimed to compile the missing essential information in the literature on the subject by examining the number of supporters of the projects, the funding amounts of the projects, the number of projects, the most and least funded projects, the success percentages in the reward, and equity based crowdfunding platforms active in Turkey.

Out of a total of 1235 campaigns published on award and donation-based crowdfunding platforms in the country, 369 projects were successfully completed; 13,603,262 TL was collected, and the total number of supporters reached 33,136. "Arikovani" crowdfunding platform is more successful than other platforms in terms of total funding volume in Turkey. According to the total number of projects and the number of ongoing projects, "Fongogo" crowdfunding platform is ahead. Of the 763 projects launched on this platform, 305 were successful. In addition, project types such as awards, piggy banks, gogopazar are available on the "Fongogo" platform. In terms of such features, it has been determined that the "Fongogo" crowdfunding platform is actively working.

After the legislation regarding the equity based crowdfunding model was made in Turkey, the crowdfunding platform "Fonbulucu Invest" first received an operating license from the Capital Markets Board. According to the results of the analysis, 5 of the 9 projects published on the platform were successful while the remaining 4 projects continue to collect funds, and there are no unsuccessful projects. A total of 3,632,906 TL investments were received from 1848 investors in successful projects. This shows that the equity based crowdfunding model has great potential in the country. It is anticipated that informing people, especially entrepreneurs and investors in the country, about crowdfunding models, especially the equity based crowdfunding model, will contribute to the development of crowdfunding. It is thought that the determination of this situation in line with a questionnaire study will benefit the relevant literature.

GİRİŞ

Kurulmuş olan bir işletmenin başarısız olmasının nedenlerinin zayıf ürün sunumu, vizyon eksikliği veya zayıf bir iş modeli ile ilişkilendirilebileceği bir gerçektir; ancak gelişmekte olan bir işletmenin “ölümü” büyük ölçüde yetersiz bir finansman meselesidir. Yeni işletmelerin yatırımcılar tarafından sağlanacak finansmana büyük ihtiyacı vardır; fakat firmalar bu en önemli kaynağı sağlamakta zorluk çekmektedirler. Herhangi bir girişimci için başlangıç sermayesi önemli bir rol oynamaktadır. İşe başlamak veya iş kurmak için yeterli bir finansal kaynak bulmak kolay değildir. Bu alan, araştırmacıların ve ekonomistlerin çoğunun dikkatini çekmiştir. İş kurmanın ilk aşamasında, belirli bir iş henüz gerçekleşmeyen fikirdir. Bu aşama ürün veya hizmet geliştirme, pazar araştırmaları, gerekirse iş ortağı bulma ve diğer araştırmalar için kullanılan ilk sermaye ile karakterize edilmektedir. Bu aşamada şirketlerin karşılaştığı en büyük engel, iş fikrinin başarılı bir ticari girişime dönüştürülmesi için lazım olan sermaye ihtiyacıdır. Gereksinimleri giderebilmek ve girişimcilerin sermayeyi yükseltmelerine yardımcı olabilmek için, çok yeni bir kavram olarak tanımlanan kitle fonlaması ortaya çıkmıştır. Aslında kitle fonlaması yöntemi, 2008 krizi sonrasında, geleneksel finans kaynakları olarak kabul edilen bankaların ya da finans kuruluşlarının borç vermek ya da yüksek faizle borç almak istememesi nedeniyle sanatçılar, girişimciler ve yenilikçilerin erken aşama finansman sorunlarına karşı karşıya kalmasından ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada, Türkiye’de aktif olan ödül ve hisse bazlı kitle fonlaması platformlarındaki projelerin destekçi sayıları, projelerin fonlama miktarları, proje sayıları, en çok ve en az fonlanan projeler, başarı yüzdeleri incelenerek konu ile ilgili literatürde eksik olan esas bilgilerin derlenmesi amaçlanmaktadır.

1. KİTLE FONLAMASININ KAVRAMI VE TARİHİ

Kitle fonlaması; çeşitli yeni girişimlerin finanse edilmesine yönelik, kâr amaçlı, kültürel veya sosyal projelerin bireysel kurucularının, çoğu zaman gelecekteki ürünler karşılığında birçok kişiden finansman talep etmelerine izin veren yeni bir yöntemdir. Kitle fonlaması projeleri, geleneksel girişim sermayesi yatırıma alternatif olarak, küçük sanatsal projelerden yüz binlerce Dolar başlangıç sermayesi arayan girişimcilere kadar hem amaç hem de büyüklük açısından büyük ölçüde değişebilir. Kitle fonlaması, girişimleri desteklemek amacıyla bağış şeklinde veya bir tür ödül ve/veya oy hakkı karşılığında finansal kaynakların sağlanması için esasen internet yoluyla para toplamanın yeni bir yöntemi olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca kitle fonlaması, bir projenin veya bir girişimin bir grup birey tarafından finanse edilmesidir. Bireyler tasarruflarıyla dolaylı olarak girişimciliği, projeleri finanse etmektedir (Mollick, 2014). Basitçe ifade etmek gerekirse, kitle fonlaması profesyonel olmayan yatırımcıların ve girişimcilerin internet platformları aracılığıyla buluşmasıdır (Sharma ve Lertnuwat, 2016). Kitle fonlamasının sistemi, girişimcilerin veya yeni fikre sahip bireylerin yeni projelerini ya da iş fikirlerini gerçekleştirmek için gereken sermayenin internet üzerinde faaliyet gösteren platformlarla tanıtımı yapılarak projelerine ilgi gösteren fon sağlayıcılardan fon sağlama temeline dayanmaktadır. Özel olarak geleneksel finansman yöntemleri ile yeterli bir şekilde sermaye desteğini bulamayan işletme ve yeni fikir sahipleri, projelerini gerçekleştirmek için gerektiren fonu internet üzerinde faaliyet gösteren platformlar yoluyla bireylere açık çağrıda bulunarak temin etmektedir (Fettahoğlu ve Khusayan, 2017). Kitle fonlamasında üç esas taraf mevcuttur. Bunlar; internet platformları, proje sahipleri ve finansal destekçilerdir. Proje sahipleri, fikirlerine başlangıç ya da destek olarak sermaye bulmak, pazar araştırması yapmak ve ürünlerinin kitleye tanıtımını yapmak gibi temel ihtiyaçlarıyla kitle fonlamasını kullanmaktadır. Finansal destekçiler; sosyal çevreleri, toplumu desteklemek, avantajlı fiyata ürün almak, beğendikleri yenilikçi projeleri desteklemek ve para kazanmak gibi amaçlar ile bu yeni alternatif finansman yöntemine fon sağlayıcı olarak katılmaktadır. Platform işlemini yürütenler ise, proje başlatanlardan kendilerinin belirlediği belirli bir oranla komisyon geliri kazanmaktadır (Ekici vd., 2019). Kitle fonlaması platformlarında, girişimciler ya da yeni bir fikre sahipler tarafından yayınlanan projeler belirlendiği süreye kadar hedef tutara ulaşırsa başarılı sayılmaktadır. Platformlar da bu başarılı projeler için destekçiler tarafından toplanan tutardan %7 ve %15 aralığında komisyon almaktadır (Çubukçu, 2017).

Bu mikro finansmanın kökleri, bir zamanlar İrlanda Kredi Fonu olarak adlandırılan 1700'lere kadar uzanabilir. Jonathan Swift tarafından kurulan bu krediler, kırsal alanlardaki düşük gelirli ailelere verilmiştir. Bu krediler, popülerlik kazanmış ve tüm İrlandalı hanelerin %20'sinden fazlasının İrlanda Kredi Fonu tuttuğu 1800'lerde zirveye ulaşmıştır. Mikro finansman fikri İrlanda'da durmamıştır. Düşük

gelirli ailelere bankacılık fırsatları sağlayan bu fikri Dr. Muhammad Yunus 1976'da Bangladeş ve Hindistan'a getirmiştir. Kuruluşundan beş yıl sonra Dr. Yunus'un bankacılık programı, 42 üyeden 30.000'den fazla üyeye ulaşmıştır. 1983 yılında orijinal fikir, küçük programdan Grameen Bank olarak bilinen kuruluşa dönüşmüştür. Bu mikro finansman fikri 1700'lü yılların başlarında kaydedilmiş olsa da, bazı tarihsel noktalar bugünkü kitle fonlamasını oluşturmuştur. Kitle fonlaması yöntemini ilk olarak 1997'de İngiliz rock grubu Marillion kullanmıştır. Marillion, yeniden grup olarak birleşip konser turuna çıkmak için hayranlarının bağışlarıyla çevrimiçi olarak 60.000 dolar toplamıştır. Marillion'un başarısını ve bu tür bir finansmandan yararlanabilecek fırsatı gördükten sonra Boston müzisyeni ve bilgisayar programcısı Brian Camelio, 2000 yılında ArtistShare'e başlamıştır. Camelio, ArtistShare'i başlattığında kitle fonlaması ABD'de ilgi çekmiştir. Müzisyenlerin dijital kayıtlar yapmak için hayran kitlesinden bağış alabilecekleri bir internet sitesi olarak başlamış ve film/video ve fotoğraf projeleri ile müzik için bir bağış toplama platformuna dönüşmüştür. ArtistShare, sanatçıların yeni eserler oluşturmaları için kendi hayranlarından para toplamak fırsatını sunan ilk kitle fonlaması platformudur. ArtistShare'in ortaya çıkışından bu yana, diğer birçok kitle fonlaması platformu yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlamıştır (Bradley III, 2014). İlk kitle fonlaması platformunun ortaya çıkmasından dokuz yıl sonra, kitle fonlaması topluluğu için işler gelişmeye başlamıştır. "Fundable" kitle fonlaması platformu, kitle fonlaması gelirin 2009 yılında 530 milyon dolardan 2011 yılında 1.5 milyar dolara yükseldiğini ve dört yıl içinde hızlı büyümeye devam etmesinin bekleneceğini açıklamıştır (Fundable, 2021).

2. KİTLE FONLAMASININ MODELLERİ

Kitle fonlaması; ekonomik temel için finansman kaynaklarının, özellikle de başlangıç (start-up) projelerinin etkinleştirilmesine katkıda bulunan, internet çağındaki en önemli finansman kaynaklarından biridir. Kitle fonlaması, bir yandan esnekliği ve her ülkenin hedeflerine ve politikalarına uymak için çevresindeki çevresel değişikliklere uyum sağlama becerisi ve her ülkede geçerli olan girişimci proje modelleri ile nitelendirilmektedir. Genel olarak dört ana kitle fonlaması modeli vardır.

Tablo 1. Kitle Fonlamasının Modelleri

Bağış Bazlı Kitle Fonlaması	Genellikle Sivil Toplum Kuruluşları tarafından yönetilen, başta sosyal projeler olmak üzere belirli projeler için bağış çekmeyi amaçlamaktadır. Bağışçılar, bağışları karşılığında maddi varlıklar almazlar.
Ödül Bazlı Kitle Fonlaması	Katılımcılar, katkıları karşılığında finansal olmayan ödüller alırlar. Bir projeyi desteklemek için içsel veya sosyal motivasyonları kendine çekmeyi amaçlar.
Hisse Bazlı Kitle Fonlaması	Gelecekteki kârlarda pay sunan projeler için kullanılan bir modeldir. Yatırımcılar için ana motivasyon, diğer ödüller veya maddi varlıklarla birlikte yatırımlarının geri dönüşünü elde etmektir.
Borçlanma Bazlı Kitle Fonlaması	Yatırımcılar, proje başarılı olduğu zaman faiz karşılığında para vermeyi seçebilirler.

Kaynak: (Ramos ve Gonzalez, 2016).

Hisse ve borçlanma bazlı kitle fonlaması modelleri, finansal modeller; ödül ve bağış bazlı kitle fonlaması modelleri ise finansal olmayan modeller olarak tanımlanmaktadır.

2.1. Bağış Bazlı Kitle Fonlaması Modeli

Bağış bazlı kitle fonlaması modelinde, bireyler proje sahibinden herhangi bir finansal getiri veya komisyon beklemeden projeye bağış yapmaktadır. Bu model; aynı zamanda doğal afetler, sağlık vakaları, yoksulluk, çatışmalar ve diğer yardım alanları gibi insanlık amaçlı sadaka modeli olarak da bilinir (Abu Amuna, 2019). Geleneksel yardım kuruluşlarına kıyasla, bağış bazlı kitle fonlaması üç farklı özelliğe sahiptir (Liu vd., 2017):

- Hükümet veya devlete ait kâr amacı gütmeyen kuruluşlar yerine bireyler tarafından başlatılır,
- Özel ve sınırlı ölçüde yardım amaçlı projelere odaklanır,
- Başlatıcılar ve bağışçılar arasındaki etkileşimi kolaylaştırmak için, sosyal ağ internet sitelerini kullanır ve ayrıca bağış süreci hakkında güncel bilgiler sağlar.

Fon sağlayıcıların maddi bir gelir beklemeden hayır işlerini yapmak için tercih ettikleri bu model türünde toplumsal destek, yardım ve hayırseverlik önem kazanmaktadır (Çonkar ve Canbaz, 2018).

2.2. Ödül Bazlı Kitle Fonlaması Modeli

Kitle fonlamasının bu modeli, halen geliştirilmekte olan bir ürün veya projenin finansmanında yaygındır. Yatırımcı için bir tazminat şekli, ürünü ön sipariş verme veya bittiğinde ürünü alma hakkına sahip olmaktır (Abu Amuna, 2019). Ödül bazlı kitle fonlaması platformlarında, girişimciler sermaye bulma veya artırma hedeflerini belirtmekte ve karşılığında destekçilere katılım için bir ödül sunmaktadır. Çoğu durumda ödül, girişimci tarafından kampanya sırasında toplanan parayla üretilen üründür. Modelde fonlamanın iki mekanizması mevcuttur. “Ya Hep Ya Hiç” mekanizmasında, toplanan miktarın elde edilebilmesi için proje hedef tutara ulaşmış olmalıdır. “Hepsini Tut” mekanizmasında ise, projenin belirtilen hedef tutara ulaşıp ulaşılmadığına bakılmaksızın proje sunucu toplanan tutarın tamamını elinde tutabilmektedir (Cumming vd., 2020).

2.3. Hisse Bazlı Kitle Fonlaması Modeli

Hisse bazlı kitle fonlaması modeli, belirli bir girişim aşamasındaki projelere yatırım yapanların yatırımlarından finansal getiri beklemedikleri bir modeldir. Aynı zamanda kâr paylaşım modeli olarak da adlandırılmaktadır. Bu modelde girişimciler, projelerini fonlandırmak için insanları para yatırmaya teşvik etmektedir. Yatırımcılar, proje başarılı olduğu zaman girişimin gelecekteki kazançlarından pay alabilmektedir. Hisse bazlı kitle fonlaması, açık bir şekilde menkul kıymet satma alanına girdiğinden, hem aracı kitle fonlaması kuruluşları hem de yatırımcılar tarafından ticari ve yasal değerlendirme gerektirmektedir. Çoğu platformun büyük ölçüde ödül bazlı modelle ilgilenmesine rağmen, hisse bazlı model, ödül bazlı modelden daha fazla sermaye artırabilecek gibi görünmektedir (Hossain ve Oparaocha, 2017).

2.4. Borçlanma Bazlı Kitle Fonlaması Modeli

Fonların kredi olarak sunulduğu borçlanma bazlı kitle fonlaması modeli, dünyada en yaygın model olarak bilinmektedir. Fon sağlayıcılar, geri ödeme beklentisiyle sınırlı bir süre için projeyi fonlandırmaktadır. Bazı borçlanma bazlı kitle fonlama platformlarında, yatırımcılara faiz ödenirken diğer durumlarda yatırımcılar sadece ödünç verdikleri sermaye miktarını almaktadır (Demiray ve Burnaz, 2019). Hisse ve borç temelli kitle fonlaması arasında önemli bir fark vardır. Hisse bazlı kitle fonlamasında, tüm yatırımcılar aynı şartları ve aynı değerlemeyi almaktadır. Borçlanma bazlı kitle fonlamasında ise her yatırımcı kredi için bir miktar teklif verebilmekte ve bu tutarla ilişkili bir faiz oranı alabilmektedir. Bir kampanya başarılı bir şekilde finanse edildikten sonra, kabul edilen tüm tekliflerin ağırlıklı ortalaması, ortalama faiz oranı olarak belirlenmektedir. Daha düşük faiz oranlı tekliflerin kabul edilme şansı daha yüksektir, bu da sermaye maliyetini düşürerek ihraççıya fayda sağlamaktadır (Meyskens ve Bird, 2015).

3. TÜRKİYE’DEKİ KİTLE FONLAMASININ GELİŞİMİ

Türkiye’de gelişen bir sermaye piyasası bulunmamakta ve finansman genelde ağırlıklı olarak bankalar tarafından yapılmaktadır. Özellikle bankaların yeni bir işe başlayacak olan girişimcilere sıcak bakmamalarından, kuruluşunun ilk aşamasında olan girişimler başlangıç sermayesi bulmakta sıkıntı yaşamaktadır. Ayrıca ülkede risk yatırımcı şirketlerinin sayısı az ve KOSGEB, TÜBİTAK gibi kurumlar aracılığı ile sağlanan devlet sektörü teşvikleri, başka ülkelerle kıyaslandığında zayıftır. Bu nedenle kitle fonlaması, geleneksel girişim finansman yöntemleri ile girişimini finanse edemeyen proje sahipleri ve girişimciler için alternatif bir finansman yöntemidir (Şahinoğlu, 2019). Kitle fonlamasının yeni bir finansman yöntemi olması nedeniyle, Türkiye’de henüz gerektiği kadar bilinmemektedir. Ayrıca, kitle fonlaması yönteminin teknolojik ve yasal altyapısı gelişme aşamasındadır. Fakat dünyada ise kitle fonlamasının hızlı bir şekilde yükselmekte olduğu görülmektedir (Canbaz ve Çonkar, 2018).

Kitle fonlaması, yeni bir kavram olarak girişimcilerin sermayeye uygun bir şekilde erişmelerini sağlayan alternatif bir finansman yöntemi sunuyor. Türkiye’de, 2010 yılında bir mekanizma olarak başlatılan kitle fonlaması, ABD ve Avrupa’daki gelişmiş kitle fonlaması pazarlarına kıyasla henüz başlangıç aşamasındadır. Türkiye’de, kitle fonlaması konusunun finansal sistemleri düzenlemeye yetkili devlet kurumu olan Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) tarafından nitelendirilmediğinden, kitle fonlaması faaliyetleri sınırlı olmuştur. 2017 yılında, girişimcilik ekosistemine alternatif finansman olanakları sağlayan kitle fonlaması platformlarının yaygın olarak kullanılmasını teşvik etmek ve düzenleme ile ilgili süreci hızlandırmak amacıyla Türkiye Kitleselel Fonlama Derneği kurulmuştur. Kitleselel Fonlama

Derneğin desteğiyle 5 Aralık 2017 tarihinde Sermaye Piyasası Kanunu kapsamında “kitle fonlaması” yasal olarak kabul edilmiş ve kitle fonlaması platformları Türkiye’de, Sermaye Piyasası Kurulundan izin belgesi alarak kitle fonlaması faaliyetlerine aracılık etme hakkına sahip olmuştur. Diğer taraftan, bu düzenlemenin faaliyet alanı sınırlıydı çünkü sadece kitle fonlaması kavramının tanımı ve kitle fonlaması platformunun temel özellikleri verilmişti. Bu nedenle, kitle fonlaması ile ilgili kural ve prosedürleri açıklığa kavuşturmak için ikincil mevzuatın yayınlanması gerektiği ortaya çıkmıştı. Bu şartı yerine getirmek için, Sermaye Piyasası Kurulu tarafından 3 Ocak 2019 tarihinde Hisse Bazlı Kitle Fonlaması Tebliği Taslağı bir aylık kamuoyu ve inceleme dönemi için yayınlanmıştır. Hisse bazlı kitle fonlaması platformları, Taslak Tebliğ kapsamında düzenlenirken Türkiye’de borçlanmaya dayalı kitle fonlaması ve gayrimenkul kitlesel fonlaması kesinlikle yasaklanmıştır. Ancak, Taslak Tebliğ, bağış ve ödül temelli kitle fonlaması faaliyetleri ve platformlarına ilişkin kural ve prosedürler kabul etmez (Demiray ve Burnaz, 2019).

Kitle fonlaması şu anda Türkiye’de gelişmekte olan bir finansal yöntemdir. Teknolojinin gelişmesi ve sosyal medyanın da yaygınlaşması ile birlikte ortaya çıkan bu yöntem, girişimcilere sermaye gerekliliğini karşılayabilecektir. Özellikle, Türkiye’deki girişim sayısının az olduğunun nedenlerinden biri girişimcilerin sermaye bulma sıkıntısı olduğu için, kitle fonlamasının kapsamlı bir şekilde gelişmesi ekonominin büyümesine katkı sağlayabilir (Çağlar, 2019).

3.1. Mevzuat Düzenlemeleri

Türkiye’de, finansmanın yeni yöntemi olarak kabul edilen kitle fonlamasına bakıldığı zaman, en önemli sorun olarak yasal mevzuat yapısının olmaması ön plana çıkmıştır. Bu sebeple, Sermaye Piyasası Kanunu’nda değişikliğe sebep olan kitle fonlaması ile ilgili kanun tasarısı 26 Aralık 2016’da Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına sunulmuştur. Mevzuatın hazırlanması ve kitle fonlaması faaliyetlerinin gözetimi Sermaye Piyasası Kuruluna tabi olacağı belirlenmiştir. Kitle fonlamasının yasal olarak aktif hale getirilmesi girişimcilere başlamakta olup sermaye bulmada sıkıntı yaşayan girişimciler ve proje sahipleri için yarar sağlayacağı düşünülmüştür (Zengin vd., 2017). Kanun tasarısının meclise sunulmasından yaklaşık 1 yıl sonra, “6362 Sayılı Sermaye Piyasası Kanunu” dahil, birkaç kanunda değişim getirmiş olan “7061 Sayılı Bazı Vergi Kanunları ile Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” 5 Aralık 2017 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanmıştır (Demir, 2018). “Torba Kanun” diye adlandırılan bu kanunla, kitle fonlaması ile ilgili ilk düzenlemenin yapılması, bu konuda çok önemli bir gelişimdir (Cihangir, 2018).

Adı geçen kanunlarda, kitle fonlamasına dair düzenlemeler getirilmiş olup kitle fonlaması sisteminin Türkiye’de gelişmesi ve uygulanması için ilk adım atılmıştır. Kanunun yayımlanması ile birlikte, kitle fonlaması ülkede yasal olarak faaliyet göstermeye başlamıştır. Sermaye piyasası mevzuatı kapsamına alınan kitle fonlamasının yetkili kurumu olarak Sermaye Piyasası Kurulu tanınmıştır. Herhangi bir kitle fonlaması platformunun faaliyete başlaması ve mevcut kitle fonlaması platformlarının faaliyetlerini sürdürebilmeleri için Sermaye Piyasası Kurulundan izin almaları zorunlu hale getirilmiştir. Bundan başka, kitle fonlaması tanımlanırken, bu faaliyetlerin Sermaye Piyasası Kanununun yatırımcı tazmini ile ilgili şartlarına bağlı olmayacağı ve girişimci şirketlerin ortak sayısı beş yüzü aşsa bile halka arz edilmiş sayılmayacağı belirtilmiştir. Kitle fonlamasıyla para toplayanların “ihraççı” ve “halka açık ortaklık” tanımlarına tabi olmaması sağlanmıştır (Akçaoğlu, 2018). Fakat, Türkiye’de sadece ödül bazlı kitle fonlaması modeli kullanılmakta olup mevzuat yetersizliği yüzünden, hisse bazlı ve borçlanma bazlı kitle fonlaması uygulamalarının faaliyeti mümkün olmamıştır (Canbaz ve Çonkar, 2018).

Kanun içeriğine alınmış olan kitle fonlaması yöntemini ve yeni yöntem platformlarının faaliyetlerini düzenlemek üzere yetkili kılınan Sermaye Piyasası Kuruludur. Kurul, yetkisi sayesinde kitle fonlamasının ikincil düzenlemesi için, hisse bazlı kitle fonlaması ile ilgili esas ve usulleri düzenlemek amacıyla 03.01.2019 tarihli “Paya Dayalı Kitle Fonlaması Tebliğ Taslağı”nı (“Tebliğ Taslağı”) yayımlamıştır. Kamuoyu ve inceleme döneminden sonra Sermaye Piyasası Kurulu tarafından düzenlenen ‘Paya Dayalı Kitle Fonlaması Tebliği’ 3 Ekim 2019 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlanmıştır. Bu tebliğ, paya dayalı kitle fonlamasına, kitle fonlama platformlarının kurul listesine alınmalarına ve faaliyetlerine, paya dayalı kitle fonlaması yoluyla halktan para toplanmasına ve toplanan fonların ilan edilen amacına uygun olarak kullanıldığının kontrolü ve denetimine ilişkin usul ve esasları düzenlemiştir. Hisse bazlı kitle fonlaması modelinin yanı sıra, borçlanma bazlı kitle fonlaması

modelinin kanunlaşması için III-35/A.2 Sayılı Kitle Fonlaması Tebliğ Taslağı hazırlanmıştır. Hazırlanan Kitle Fonlaması Tebliğ Taslağıyla, III-35/A.1 Sayılı Paya Dayalı Kitle Fonlaması Tebliğinin yürürlükten kaldırılması öngörülmektedir (Sermaye Piyasası Kurulu, 2021).

4. TÜRKİYE KİTLE FONLAMASI PLATFORMLARININ ANALİZİ

Türkiye’de; Fongogo, Crowdfon, Arıkovanı, Fonbulucu, Ideanest ve Buluşum gibi finansal olmayan modelleri benimseyen aktif kitle fonlaması platformları mevcuttur. Hisse bazlı kitle fonlamasına ilişkin tebliğ yayınlandıktan sonra, Fongogo Pro ve Fonbulucu Invest gibi finansal modelleri benimseyen kitle fonlaması platformları ortaya çıkmıştır.

Tablo 2. Kitle Fonlaması Platformlarına İlişkin Veriler

Platformlar	Toplam Proje Sayısı	Başarılı Olan Proje Sayısı	Başarı Yüzdesi (%)	Toplanan Tutar (TL)	Destekçi Sayısı
Crowdfon	390	16	% 4,10	93.011	973
Fongogo	763	305	% 39,97	5.995.450	22.550
Ideanest	10	9	% 90,00	335.154	313
Arıkovanı	72	39	% 54,17	7.179.647	9.300
TOPLAM	1.235	369	% 29,88	13.603.262	33.136

Tablodaki içerikler yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tabloda, Türkiye’de bulunan, ödül ve bağış bazlı kitle fonlaması modellerini kullanan platformlara ait veriler yer almaktadır. Veriler, 03 Ekim 2021 tarihinde her platformun internet siteleri sırayla incelenerek toplanmıştır. “Arıkovanı” kitle fonlaması platformu Türkiye’deki toplam fonlama hacmi açısından diğer platformlara göre başarılıdır. Toplam proje sayısına göre “Fongogo” kitle fonlaması platformu aktif bir şekilde çalışmaktadır. “Fongogo” platformunda başlatılan 763 projenin 305’i başarılı olmuştur. İncelenen tüm platformlarda 03 Ekim 2021 tarihi itibarıyla toplam olarak 1235 kampanyadan 369 proje başarıyla tamamlanmış, 13.603.292 TL toplanmış, toplam destekçi sayısı 33.136 olmuştur.

Dünya genelinde 2020’ye göre, kitle fonlaması finansman yöntemi başarılı bir şekilde uygulandığı ülkeler ABD, Birleşik Krallık, Brezilya, İtalya, Hindistan, Fransa ve Almanya olarak sıralanmaktadır.

Tablo 3. Dünya Çapında Kitle Fonlaması Yoluyla Toplanan Fon Miktarları

Sıra	2018		Sıra	2020	
	Ülke	Fon Miktarı (milyon Dolar)		Ülke	Fon Miktarı (milyon Dolar)
1	Çin	215.396	1	ABD	73.620
2	ABD	61.134	2	Birleşik Krallık	12.643
3	Birleşik Krallık	10.368	3	Brezilya	5.320
4	Hollanda	1.806	4	İtalya	1.858
5	Endonezya	1.451	5	Hindistan	1.711
6	Almanya	1.276	6	Fransa	1.660
7	Avustralya	1.167	7	Almanya	1.482
8	Japonya	1.075	8	Endonezya	1.448
9	Fransa	933	9	Güney Kore	1.304
10	Kanada	909	10	Çin	1.161
11	Güney Kore	753	11	Avustralya	1.152
12	İsrail	726	12	Japonya	1.141
13	Brezilya	672	13	Singapur	963
14	Hindistan	547	14	Şili	804
15	İtalya	533	15	İspanya	674
16	Singapur	500	16	Hollanda	560
17	İspanya	419	17	Meksika	537
18	Finlandiya	379	18	Gana	528
19	Polonya	333	19	İsrail	496
20	İsveç	298	20	Hong Kong	419
21	Şili	289	21	Ukrayna	401
22	Yeni Zelanda	276	22	Finlandiya	390

23	Letonya	255	23	Polonya	390
24	Meksika	233	24	İsveç	364
25	Gürcistan	193	25	Kolombiya	342
26	Kolombiya	192	26	Kanada	310
27	Ermenistan	184	27	Zambiya	298
28	Estonya	160	28	Litvanya	247
29	Peru	158	29	Rusya	239
30	Danimarka	145	30	Letonya	238

Kaynak: (Schmidt, 2020; Statista, 2021).

Tablo 3’te, kitle fonlamasında 2018 ve 2020 yıllarında en büyük pazar payına sahip olan 30 ülke yer almaktadır. Amerika Birleşik Devletleri’ndeki kitle fonlaması platformları, 2020’de 73,6 milyar Dolar toplayarak, alternatif finans hacimlerinde açık ara dünyanın lider ülkesi haline gelmiştir. Birleşik Krallık’taki platformlar yaklaşık 12,6 milyar dolar, Brezilya’daki platformlar ise 5,3 milyar dolar toplamıştır (Statista, 2021). Gelecekte Türkiye’nin bu ilk 30 ülke arasından yer alması için yatırımcılar başta olmak üzere halka kitle fonlaması ile ilgili bilgilendirme yapılması gerekmektedir. Son zamanlarda Türkiye’de hisse bazlı kitle fonlaması modeline oldukça ilgi duyulmaktadır. Ayrıca borçlanma bazlı kitle fonlaması modeli kanunlaşmış ve tanıtımı yapıldıktan sonra kitle fonlamasının ülkedeki gelişimi hızlanacağı düşünülmektedir.

4.1. “Crowdfon” Kitle Fonlaması Platformu

Crowdfon kitle fonlaması platformu, kitle fonlama resmi olarak 2013 yılında piyasaya sürülmesine rağmen, 2010 yılında kurulan ve “Projemefon” adı verilen ve adını Crowdfon olarak değiştirdiği ilk kitle fonlaması platformunu satın aldığı için en eski platform olarak tanımlanmaktadır (Ünsal, 2017). Bu platform sanat, teknoloji, film ve video, fotoğraf, müzik, edebiyat, tasarım, diğer, çevre ve mobil gibi on proje kategorisine sahiptir. Ayrıca platformda ödül bazlı model ve “Ya Hep Ya Hiç” fonlama mekanizması kullanılmaktadır.

Tablo 4. “Crowdfon” Kitle Fonlaması Platformundaki Projelerle İlgili Veriler

Kategoriler	Toplam Proje Sayısı	Başarılı Olan Proje Sayısı	Devam Eden Proje Sayısı	Hedef Tutar (TL)	Toplanan Tutar (TL)	Destekçi Sayısı
Sanat	19	-	-	-	-	-
Teknoloji	98	2	-	2.050	2.129	21
Film ve Video	51	5	-	35.500	37.486	350
Fotoğraf	7	1	-	2.200	2.350	17
Müzik	18	1	-	6.000	6.625	53
Edebiyat	27	3	-	19.500	19.575	133
Tasarım	25	1	-	1.000	1.150	23
Çevre	44	2	-	14.500	15.066	354
Diğer	78	1	-	8.000	8.630	22
Mobil	23	-	-	-	-	-
TOPLAM	390	16	-	88.750	93.011	973

03 Ekim 2021 tarihi itibarıyla platformda yayınlanan toplam 390 projeden 16 proje başarıyla tamamlanmış, 93.011 TL toplanmış, toplam destekçi sayısı 973 olmuştur. Tablo 3’te görüldüğü gibi, “Crowdfon” kitle fonlaması platformundaki durum iyi değildir. Platformda çok sayıda kategori mevcuttur, ancak fonlamaya sunulan proje yoktur. Bu durum, “Crowdfon” kitle fonlaması platformunun popülerliğinin azaldığını göstermektedir. “Teknoloji” kategorisinde çok sayıda proje başlatılmış, ancak onunun yaklaşık %2’si başarılı olmuştur.

4.2. “Fongogo” Kitle Fonlaması Platformu

Bu platform 2013 yılında kurulmuş olup kitle fonlaması modelleri olarak hem ödül hem de bağış bazlı modelleri kullanmaktadır. “Ya Hep Ya Hiç” finansman mekanizmasına sahip ödül bazlı kitle fonlaması kampanyaları bireyler ve şirketler tarafından başlatılırken, “hepsini tut” finansman mekanizmasına sahip bağış bazlı kampanyalar kâr amacı gütmeyen bireyler veya kuruluşlar tarafından kullanılabilir. Bu platformda çevre, dans ve performans, eğitim, film ve fotoğraf, kültür ve sanat, gıda, müzik, sağlık ve güzellik, teknoloji, moda ve tasarım, spor, turizm ve diğer gibi kategoriler

bulunmaktadır. Ayrıca, “Fongogo” platformunda ödül, kumbara, gogopazar gibi proje tipleri mevcuttur. Projelerini başlatmak isteyenler, bunlardan birini seçerek destekçilere projelerini sunabilmektedir. Kumbara proje tipinin özelliği abonelik modelidir. Başlatılan projeye destekçiler abone olarak her ay destekte bulunabilmektedir. Destek iptal edilene dek abone olanların kartlarından ödül karşılığında aylık çekim yapılacaktır. Gogopazar proje tipinde ise, girişimci belirlenen tarihte hedeflediği fona ulaştıktan sonra, ürününü satarak destekçi kitlesini genişletmeye ve fon toplamaya devam edebilmektedir. Böylece “Fongogo” platformu girişimcilere satış çözümünü sunmaktadır.

Tablo 5. “Fongogo” Kitle Fonlaması Platformundaki Projelerle İlgili Veriler

Kategoriler	Toplam Proje Sayısı	Başarılı Olan Proje Sayısı	Devam Eden Proje Sayısı	Hedef Tutar (TL)	Toplanan Tutar (TL)	Destekçi Sayısı
Çevre	43	17	-	346.964	367.500	1.868
Dans ve Performans	7	2	-	11.000	12.990	82
Eğitim	135	56	-	956.663	1.032.488	3.274
Film ve Fotoğraf	225	139	8	2.284.300	2.583.770	8.979
Gıda ve İçme-Yeme	21	3	-	20.300	28.310	209
Kültür ve Sanat	112	32	1	652.750	755.380	2.541
Müzik	30	12	1	273.000	308.524	1.714
Diğer	76	19	1	269.645	305.320	1.452
Sağlık ve Güzellik	30	10	-	341.000	362.780	1.527
Spor	13	5	-	64.110	66.115	382
Moda ve Tasarım	9	2	-	38.000	38.780	149
Teknoloji	52	4	1	67.000	67.553	162
Turizm	5	2	-	28.000	29.640	93
Yayıncılık, Video ve Podcast	5	2	-	35.000	36.300	118
TOPLAM	763	305	12	5.387.732	5.995.450	22.550

03 Ekim 2021 tarihi itibarıyla platformda yayınlanan toplam 763 kampanyadan 305 proje başarıyla tamamlanmış, 5.995.450 TL toplanmış, toplam destekçi sayısı 22.550 olmuştur. 12 adet proje aktif olarak fon arayışını devam ettirmektedir. Platformda yapılan analiz sonuçlarına göre, film ve fotoğraf kategorisi, yayınlanan projelerin yaklaşık %29’unu oluşturan tüm kategoriler arasında en seçkin kategori olarak görülmektedir. Platformun film ve fotoğraf kategorisinde uzmanlık kazandığı ve bu kategorinin büyümesini teşvik ederek popülarlığını arttırdığı görülebilir. Aynı zamanda, “Fongogo” Türkiye’nin film endüstrisine önemli katkılar sağlamaktadır. “Fongogo” kitle fonlaması platformu, başlatılan kampanya sayısı ve destekçi sayısı açısından diğer mevcut platformlara göre en büyük platform olarak sayılmaktadır.

4.3. “Ideanest” Kitle Fonlaması Platformu

“Ideanest” kitle fonlaması platformu, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı tarafından yeni fikirlere yardım sağlamak amacıyla 2017 yılında kurulmuştur. Bu platformda, bağış bazlı model ve “hepsini tut” finansman mekanizmaları kullanılmaktadır. Bu platformda, teknoloji tabanlı ve topluma fayda sağlayacak projeler yer alması gerekmektedir. Ayrıca, bilimsel konular ve teknolojideki akademik araştırma ve çalışma projelerine bağış bazlı kitle fonlaması modeli yoluyla kaynak yaratmayı hedeflemektedir.

Tablo 6. “Ideanest” Kitle Fonlaması Platformundaki Projelerle İlgili Veriler

Kategoriler	Toplam Proje Sayısı	Başarılı Olan Proje Sayısı	Devam Eden Proje Sayısı	Hedef Tutar (TL)	Toplanan Tutar (TL)	Destekçi Sayısı
Teknoloji ve Sağlık	9	9	-	332.100	335.154	313
Diğer	1	-	-	-	-	-
TOPLAM	10	9	-	332.100	335.154	313

03 Ekim 2021 tarihi itibarıyla platformda yayınlanan toplam 10 projeden 9'u başarılı olmuş ve 313 destekçi tarafından toplam 335.154 TL toplanmıştır. Aktif olarak fon arayışını devam ettiren proje bulunmamaktadır.

4.4. “Arıkovanı” Kitle Fonlaması Platformu

“Arıkovanı” kitle fonlaması platformu, 2016 yılında Türkiye'nin telekomünikasyon şirketi Turkcell tarafından kurulmuştur. Bu platformda gerçekleştirilecek projelerin, prototipleri olan ve son kullanıcıları hedefleyen inovasyon ve teknoloji odaklı olmaları gerekmektedir. Arıkovanı, yerli teknoloji üretimini desteklemeyi ve insanlara da teknoloji üretimine destek olma fırsatını kazandırmayı amaçlamaktadır. Kitle fonlaması modeli olarak ödül bazlı model ve “Ya Hep Ya Hiç” fonlama mekanizması kullanılmaktadır. Ayrıca, platformun kendisine ait “Arıkovanı Mağaza” adlı mağazası vardır. Bu mağazada, girişimcilerin başarılı olan en iyi ürünleri yer almaktadır. Aynı zamanda mağaza, bu ürünlere avantajlı fiyatlar ile erkenden sipariş verme fırsatını sunmaktadır.

Tablo 7. “Arıkovanı” Kitle Fonlaması Platformundaki Projelerle İlgili Veriler

Kategoriler	Toplam Proje Sayısı	Başarılı Olan Proje Sayısı	Hazırlanmakta Olan Proje Sayısı	Toplanan Tutar (TL)	Destekçi Sayısı
Teknoloji	72	39	8	7.179.647	9.300
TOPLAM	72	39	8	7.179.647	9.300

03 Ekim 2021 tarihi itibarıyla platformda başlatılan 72 projenin 39'u başarılı olmuş ve 9.300 destekçi tarafından 7.179.647 TL para toplanmıştır. Bu kitle fonlaması platformu, Türkiye'deki toplam fonlama hacmi açısından diğer platformlara göre başarılıdır.

4.5. “Fonbulucu Invest” Kitle Fonlaması Platformu

Global Kitle Fonlama Platformu A.Ş.'nin markası olan “Fonbulucu Invest” kitle fonlaması platformu, Türkiye’de hisse bazlı kitle fonlamasını gerçekleştiren ilk platform olarak 8 Nisan 2021 tarihinde Sermaye Piyasası Kurulu tarafından yetkilendirilmiştir. Platformda; biyoteknoloji, biyomedikal, coğrafi bilgi sistemleri, denizcilik, diğer, eğitim, elektrik-elektronik, endüstriyel otomasyon, enerji, finans, bankacılık, geri dönüşüm, havacılık, iklimlendirme, iletişim, haberleşme, kozmetik, madencilik, makine, teçhizat, imalat, malzeme, metalurji, medya, eğlence, otomotiv, petrol, kimya, robotik, sağlık, tıbbi malzeme, savunma sanayii, tarım, gıda, tekstil, tıbbi bilişim, ulaştırma, yapay zekâ, yazılım, yenilenebilir enerji ve oyun gibi kategoriler mevcuttur.

Tablo 8. “Fonbulucu Invest” Kitle Fonlaması Platformundaki Projelerle İlgili Veriler

Projeler	Kategoriler	Durumu	Girişimin Aşaması	Hedeflenen Fonlama (TL)	Alınan Yatırım (TL)	Pay Alan Yatırımcı Sayısı
Bilge Tunga Dünyaya Açılıyor	Eğitim ve Medya, Eğlence	Başarılı	Pazara Giriş	280.000	306.558	256
Otonom Odyometre Projesi	Biyoteknoloji, Biyomedikal ve Sağlık, Tıbbi Malzeme	Fonlamaya Sunuldu	Prototip Geliştirme	690.000	632.706	477
Sensiball VR	Elektrik-Elektronik, Medya, Eğlence, Sağlık, Tıbbi Malzeme ve Yazılım	Başarılı	Doğrulanmış Prototip	800.000	1.127.450	384
Akıllı Bakteri Teknolojisi	Biyoteknoloji, Biyomedikal	Başarılı	Pazara Giriş	250.000	416.921	291
Auth Take User Authentication	Yapay Zekâ ve Yazılım	Fonlamaya Sunuldu	Büyüme	800.000	120.600	199
Fernvaille	Yapay Zekâ ve Yazılım	Başarılı	Prototip Geliştirme	430.000	932.181	544
Hamurla	Diğer, Tarım, Gıda ve Yazılım	Başarılı	Büyüme	600.000	849.796	373

Classest	Eğitim, Yapay Zekâ ve Yazılım	Fonlamaya Sunuldu	Büyüme	700.000	106.511	153
Türkiye'nin Online Kuyumcusu	Diğer	Fonlamaya Sunuldu	Pazara Giriş	1.250.000	72.751	36
TOPLAM				5.800.000	4.565.474	2.713

11 Ekim 2021 tarihi itibarıyla platformda yayınlanan toplam 9 projenin 5'i hedeflenen fonlamaya ulaşarak başarılı olup kalan 4 proje hâlihazırda fonlamaya sunulmuştur. Başarılı olan projelerde, 1848 yatırımcıdan toplam 3.632.906 TL yatırım alınmıştır. 544 yatırımcısı ile Fernvaille projesi en çok yatırımcı toplayan projedir.

SONUÇ

Yaratıcılığı, yenilikçiliği ve girişimciliği desteklemek için yeni bir fonlama yöntemi olarak kitle fonlaması, giderek daha popüler hale gelmektedir. Kitle fonlaması piyasası, dünya çapında gelişen yasal düzenlemeler nedeniyle genişlemiştir. Kitle fonlaması, bireylerin gerçekleştirmek istedikleri projelerini finanse etmek olanağını sağlayacak oldukça yeni bir yöntemdir. Bu yöntemin faydalarından biri ise, projelerin sadece fonlamaya değil, özgürlüğe de sahip olmalarıdır. Bağış ve ödül bazlı kitle fonlaması yoluyla gerçekleştirilecek projelerin çoğu, sosyal ya da kültürel projelerdir. Bu projeler, işletmeler için o kadar ilgi çekici olmasa bile toplum için son derece önemlidir. Hisse ve borçlanma bazlı kitle fonlaması modelleri ise, girişimci ve yatırımcılar için para kazanmaya çok büyük fırsat sunmaktadır. Ancak, yapılan analiz sonuçlarına göre, Türkiye'deki kitle fonlaması platformlarında başlatılan projelerde, başarılı olan projelerin sayısının az olduğu tespit edilmiştir.

Ülkedeki ödül ve bağış bazlı kitle fonlaması platformlarında yayınlanan toplam 1235 kampanyadan 369'u başarıyla tamamlanmış, 13.603.262 TL toplanmış, toplam destekçi sayısı 33.136 olmuştur. "Arıkovani" kitle fonlaması platformu, Türkiye'deki toplam fonlama hacmi açısından diğer platformlara göre başarılıdır. Toplam proje sayısına ve devam eden proje sayısına göre "Fongogo" kitle fonlaması platformu öndedir. Bu platformda başlatılan 763 projenin 305'i başarılı olmuştur. Ayrıca, "Fongogo" platformunda ödül, kumbara, gogopazar gibi proje tipleri mevcuttur. Bunun gibi özellikler açısından "Fongogo" kitle fonlaması platformunun aktif bir şekilde çalışmakta olduğu tespit edilmiştir.

Türkiye'de, hisse bazlı kitle fonlaması modeline ilişkin mevzuat düzenlemesi yapıldıktan sonra, ilk olarak "Fonbulucu Invest" kitle fonlaması platformu Sermaye Piyasası Kurulu'ndan faaliyet izni almıştır. Analiz sonuçlarına göre, platformda yayınlanan toplam 9 projenin 5'i başarılı olup kalan 4 proje ise fon toplamaya devam etmekte, başarısız proje bulunmamaktadır. Başarılı olan projelerde 1848 yatırımcıdan toplam 3.632.906 TL yatırım alınmıştır. Bu durum, ülkede hisse bazlı kitle fonlaması modelinin büyük bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, borçlanma bazlı kitle fonlaması modelinin kanunlaşması için "Kitle Fonlaması Tebliği Taslağı" hazırlanmıştır. Borçlanma bazlı kitle fonlaması modelinin kullanılmasını gerçekleştirecek yasal çalışmalar tamamlandıktan sonra, Türkiye'deki kitle fonlaması hacminin artacağı beklenmektedir. Ülkedeki girişimci ve yatırımcılar başta olmak üzere, insanların kitle fonlaması modelleri, özellikle hisse bazlı kitle fonlaması modeli ile ilgili bilgilendirilmesi kitle fonlamasının gelişimine katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Bu durumun bir anket çalışması doğrultusunda tespitinin ilgili alan yazına fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Etik Beyan: Bu çalışmada etik beyanı gerektirecek herhangi bir uygulama kullanılmamıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %100'dür.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: A permission from an ethics committee is not needed for this study. In case of detection of a contrary situation, Beykent University Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s) of the study.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate is 100%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Abu Amuna, Y. M. (2019). Entrepreneurship, crowdfunding platforms and sponsors interaction. *International Journal of Academic Management Science Research (IJAMSR)*, 3(1), 53-60.
- Akçaoğlu, V. D. (2018, Ocak). *Girişimciler için alternatif bir finansman yöntemi "kitle fonlaması" kanunlaştı.* ProCompliance. <https://www.procompliance.net/girisimciler-icin-alternatif-bir-finansman-yontemi-kitle-fonlamasi-kanunlasti/>
- Bradley III, D. B. ve Luong C. (2014). Crowdfunding: A new opportunity for small business and entrepreneurship. *Entrepreneurial Executive*, 19(1), 95-104.
- Canbaz, M. F. ve Çonkar, M. K. (2018). Girişimcilere faizle borçlanmaya alternatif İslami bir yöntem: Kitle fonlaması. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 10(18), 37-55. <https://doi.org/10.14784/marufacd.460651>
- Cihangir, Ç. K. (2018, Ekim). *Finansal piyasalar için bir yenilik türkiye için bir fırsat: kitlesel fonlama.* 5th International Congress on Accounting and Finance Research (ICAFR'18), Seferihisar – İzmir
- Cumming, D. J., Leboeuf, G. ve Schwienbacher, A. (2020). Crowdfunding models: Keep-it-all vs. all-or-nothing. *Journal of the Financial Management Association International*, 49(2), 331-360. <https://doi.org/10.1111/fima.12262>
- Çağlar, M. T. (2019). Yeni nesil alternatif finansman yöntemi olarak kitlesel fonlama: Dünya ve Türkiye uygulaması. *Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 18-34.
- Çonkar, M. K. ve Canbaz, M. F. (2018). Kitle fonlaması finansman yöntemi: Türkiye’de sistemin geliştirilmesine yönelik öneriler. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(2), 119-132.
- Çubukçu C. (2017). Kitlesel fonlama: Türkiye’deki kitlesel fonlama platformları üzerinden bir değerlendirme. *Girişimcilik ve İnovasyon Yönetimi Dergisi*, 6(2), 155-172.
- Demir, N. B. (2018, Ocak). *Türkiye’de kitle fonlaması.* Erdem & Erdem. <http://www.erdem-erdem.av.tr/yayinlar/hukuk-postasi/turkiyede-kitle-fonlamasi/>
- Demiray, M. ve Burnaz, S. (2019). Positioning of crowdfunding platforms: Turkey as an emerging market case. *Journal of Management Marketing and Logistics*, 6(2), 84-94.
- Ekici, O., Sırma, İ., ve Aytürk, Y. (2019). Alternatif finansman yöntemi olarak kitle fonlaması ve yenilikçilik ilişkisi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 13(2), 215-230.
- Fettahoğlu, S. ve Khusayan, S. (2017). Yeni finansman olanağı: Kitle fonlama. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(4), 497-521.
- Fundable. *The history of crowdfunding.* <https://www.fundable.com/crowdfunding101/history-of-crowdfunding>
- Hossain, M. ve Oparaocha, G. O. (2017). Crowdfunding: Motives, definitions, typology and ethical challenges. *Entrepreneurship Research Journal*, 7(2). <https://doi.org/10.1515/erj-2015-0045>
- Liu, L., Suh, A., ve Wagner, C. (2017, Ocak). *Donation behavior in online micro charities: An investigation of charitable crowdfunding projects.* 50th Hawaii International Conference on System Sciences, University of Hawaii (UH) at Manoa, Hawaii. Erişim adresi: <http://hdl.handle.net/10125/41251>
- Meyskens, M. ve Bird, L. (2015). Crowdfunding and value creation. *Entrepreneurship Research Journal*, 5(2), 155-166. <https://doi.org/10.1515/erj-2015-0007>
- Mollick, E. (2014). The dynamics of crowdfunding: An exploratory study. *Journal of Business Venturing*, 29(1), 1-16. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2013.06.005>
- Ramos, J. ve Gonzalez, B. (2016). Crowdfunding in Europe. In D. Brüntje, ve O. Gajda (Eds.), *Crowdfunding and employment: An analysis of the employment effects of crowdfunding in Spain* (pp. 97-114). FGF Studies in Small Business and Entrepreneurship. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-18017-5_7

- Schmidt, J. (2020, Mayıs). *Crowdfunding statistics worldwide: Market development, country volumes, and industry trends*. P2PMarketData. <https://p2pmarketdata.com/blog/crowdfunding-statistics-worldwide/>
- Sermaye Piyasası Kurulu. (2021, Ağustos). *Kitle fonlaması tebliğ taslağı*. <https://www.spk.gov.tr/Duyuru/Goster/20210826/0>
- Sharma, S. ve Lertnuwat, N. (2016). The financial crowdfunding with diverse business models. *Journal of Asian and African Social Science and Humanities*, 2(2), 74-89.
- Statista. *Volume of funds raised through crowdfunding in selected countries worldwide in 2020*. <https://www.statista.com/statistics/1078229/global-crowdfunding-volume-worldwide-by-country>
- Şahinoğlu, E. (2019). *Kitlese fonlamada başarı faktörleri: Türkiye’de ödül bazlı kitlese fonlama projelerinin durumu* [Yüksek lisans tezi, Kırklareli Üniversitesi]. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünsal, S. (2017). *Kitlese fonlama iş yapma yöntemini değiştirecek yeni sistem*. Ceres Yayınları.
- Zengin, S., Yüksel, S., ve Kartal, M. T. (2017). Kitle fonlaması sisteminin Türkiye’ye faydaları. *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 22-32.

EKONOMİK GEÇİŞ ÜLKELERİNDE “MODERN SU”DAN “YOZLAŞMIŞ SU”YA DOĞRU: BOSNA-HERSEK ÖRNEĞİ

FROM “MODERN WATER” TO “CORRUPT WATER” IN TRANSITION COUNTRIES: THE CASE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Özge Can DOĞMUŞ¹

Öz

Hidroelektrik üretimi, ekonomik geçiş ülkelerinde önemli bir sürdürülebilir kalkınma stratejisi olarak pazarlanmaktadır. Bu da, bu ülkelerin bazılarında planlanan hidroelektrik santral sayılarında hızlı bir artışa sebep olmuştur. Ancak, veriler gösteriyor ki, planlanan projelerin birçoğu hayata geçirilmemiştir. Bunun sebepleri arasında hatalı planlama, yolsuzluk ve fon yetersizlikleri gelmektedir. Bosna-Hersek de bahsi geçen bu ülkelerden biridir ve Doğu Avrupa ülkeleri arasında en yüksek sayıda hidroelektrik santral projesinin planlandığı ülkeler arasında yer alır. Literatürde hidroelektrik projelerinin tamamlanması halinde ortaya çıkabilecek olası ekolojik, sosyal ve ekonomik neticeleri derinlemesine incelenmişken planlanan bu projelerin inşa edilmemesi halinde ne gibi sonuçları olacağı ya da neden inşa edilmediği hususunda yeterli kaynak bulunmamaktadır. Bu makalede, Bosna-Hersek örneğinden yola çıkarak bu tip kâğıt üzerinde kalan projelerin sonuçlarına ışık tutmak amaçlanmaktadır. Çalışma kapsamında Bosna-Hersek'te farklı şehirlerde yapılan ve toplam altı ay süren saha araştırması boyunca nitel ve nicel veriler toplanmıştır. Çalışmanın veri analizi yapıldıktan sonra hidrososyal döngü kavramsallaştırması ışığında, kâğıt üzerinde kalan bu projelerin, suyun bir yolsuzluk aracına nasıl dönüştürüldüğü gösterilmiştir. Hidrososyal döngü, hidrolojik döngüden farklı olarak sadece teknik bir analiz değil, sosyal ve politik hususları da içerdiğinden metodolojik arka plana katkı sunmuştur. Bu çalışmada iddia edilen, ekonomik geçiş ülkelerinde, suyun manasının teknolojik ilerleme aracından bir yolsuzluk aracına, bir diğer ifadeyle, “modern su”dan “yozlaşmış su”ya dönüştüğüdür.

Anahtar Kelime: Hidrososyal Döngü, Hidroelektrik Santral Patlaması, Yolsuzluk, Sürdürülebilir Kalkınma

Abstract

Hydropower is promoted as one of the prominent sustainable development strategies in transition countries. In several of these countries, this has created a boom of hydropower project plans. Yet, emerging evidence suggests that the majority of projects are never realised. Main reasons are related to planning, corruption, and lack of funding opportunities. Bosnia and Herzegovina is one of these countries and has the largest share of the total potential of the Southeast European countries. The ecological, social, and economic results of the constructed hydropower plants were researched thoroughly, yet the results and the reasons behind the on-paper boom have been overlooked. We present empirical evidence of non-materialised hydropower plants in the country to shed light on some of their consequences. Qualitative and quantitative data were collected during the fieldwork which took place in six months. Through the conceptual lens of the hydrosocial cycle, it is analysed how the hydropower boom imbues water with a new meaning by making water the means of corruption when the hydropower projects are not carried out. Hydrosocial cycle conceptualisation, different from the hydrological one, does not only provide a technical lense but also a lense which is a mixture of social and political layers of water-society relations which makes it useful for this work. It is argued that hydrosocial relations are reshaped by the changing meaning of water from a means of technological advancement and economic development to a means of corruption, in other words, from “modern water” to “corrupt water” in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Hydrosocial Cycle, Hydropower Boom, Corruption, Sustainable Development

¹ Öğr. Gör., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, ozgecandogmus@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8318-8242

Extended Abstract

Hydropower is promoted as one of the prominent sustainable development strategies in transition and developing countries. It is due to hydropower being known as a clean, affordable, and also abundant energy resource, and hydropower projects have some notable expected advantages such as reducing carbon emissions, flood control, poverty eradication, and economic growth. Therefore, global development experts have put hydropower development at the top of the sustainable development agenda of many developing and transition countries with relatively high untapped technical hydropower potential. In addition, a large share of global sustainable development funds flow into hydropower projects. Therefore, in several of these countries, this has created a boom in the number of the hydropower project plans. The most recent global statistics show that there are almost 4,000 hydropower projects which have been awaiting to be constructed next to the existing ones. Yet, emerging evidence suggests that the majority of projects are actually never realised. In other words, only a small minority of those projects have been materialised.

One of the former Yugoslavian and a post-war countries, Bosnia and Herzegovina is also one of these countries where a large number of hydropower projects remain on-paper. The country is located in the South-East Europe and has the largest share of the total potential of the countries in the same region. There are over 300 hydropower projects in Bosnia and Herzegovina, and only an insignificant number of those have been materialised so far. In the existing literature, the ecological, social, and economic results of the constructed hydropower plants were researched thoroughly. The hydropower boom, in general, does not have a good reputation among ecologists due to having negative socio-ecological impacts as well as creating substantial socio-ecological problems for those who resettled. Some of those impacts are habitat deterioration, population displacement, loss of cultural heritage, loss of water resources and fish stock, reduction of access to livelihood opportunities, water grabbing, and increased public health vulnerability. However, the results and the reasons behind the on-paper boom have been overlooked in the literature although they make the most of the global hydropower boom in number.

In this paper, we present empirical evidence of non-materialised hydropower plants in Bosnia and Herzegovina to shed light on some of their consequences. Applying methods such as semi-structured interviews, questionnaires, informal talks, and participant observation, qualitative and quantitative data were collected during the fieldwork which took place at two stages and in total six months. Through the conceptual lens of the hydrosocial cycle, it is analysed how the hydropower boom imbues water with a new meaning by making water the means of corruption when the hydropower projects are not carried out. Hydrosocial cycle conceptualisation, different from the hydrological one, does not only provide a technical lens but also a lens which is a mixture of social and political layers of water-society relations which makes it useful for this work. It is argued that hydrosocial relations are reshaped by the changing meaning of water from a means of technological advancement and economic development to a means of corruption, in other words, from ‘modern water’ to ‘corrupt water’ in Bosnia and Herzegovina.

Thus, this work contributes to the literature not only on the impacts of hydropower plants but also on the social understanding of water. This work shows that global hydropower plans have a different meaning from sustainability in countries where corruption is prevalent. Therefore, the on-paper hydropower boom is recommended to be at the centre of the water-society literature as they still have impacts and have potential to have substantial consequences in the long-term. In sum, this work, while exploring the consequences of the hydropower boom, also shows how modern water turns into corrupt water.

GİRİŞ

Hidroelektrik üretimi, dünyadaki toplam üretilen yenilenebilir enerjinin %71'ini ve dünyadaki toplam üretilen enerjinin %15'ini oluşturmaktadır (IEA, 2016; World Energy Council, 2016). Hidroelektrik santraller, düşük inşaat ve işletme maliyetleri, görece az çevresel kirliliğe sebep olması (Cole vd., 2014) ve sel kontrolü, teknolojik ilerleme ile iş imkânı yaratması gibi sebeplerden tercih edilir olmuştur (IEA, 2000). Bu da hidroelektrik üretiminin birçok ülkenin sürdürülebilir kalkınma planlarında yerini almasına ve böylelikle de sayıca küresel bir “hidroelektrik santral patlaması”na (İng. hydropower boom) sebep olmuştur (Cole vd., 2014; Huber ve Joshi, 2015; Smits ve Middleton, 2014). Güncel istatistikler, çoğu, ekonomik geçiş ve gelişmekte olan ülkelerde olmak üzere küresel ölçekte toplam en az 3700 yeni hidroelektrik santral planı olduğunu göstermektedir (Zarfl vd., 2015). Bu ülkelerde, hidroelektrik üretimi, yenilenebilir olması ve ekonomik gelişmeyi, çevre koruma ve yoksullukla mücadeleyi de beraberinde getirmesi sebebiyle bir kazan-kazan durumu olarak görülmektedir (IEA, 2000).

Bosna-Hersek, hidroelektrik üretimin bir sürdürülebilir kalkınma planı olarak değerlendirildiği ekonomik geçiş ülkelerinden biridir (Karakosta vd., 2012; Lalic vd., 2011; Lekic, 2008; Maric, 2009; Scholl, 2009). Ülkenin hedeflenen yenilenebilir enerji oranı %40'tır (EU, 2009). Bu hedef, tüm güney Avrupa ülkeleri arasında en yükseğidir. Aynı oran, Makedonya için %28, Sırbistan için %27 ve İspanya için %20'dir (UNIDO ve ICSHP, 2016). 2020 yılı itibarıyla 139'u işletmede olan hidroelektrik santrale ek olarak 390 tanesi daha planlanmaktadır (EuroNatur, 2020). Ancak, bu projelerin büyük bir kısmı kâğıt üzerinde kalmıştır (UNIDO ve ICSHP, 2016). Örneğin, 2015-17 yılları arasında 165 plandan yalnızca 44'ü hayata geçirilebilmiş, ancak bu planlara 131 yenisi daha eklenmiştir (Riverwatch ve EuroNatur, 2018a).

Şimdiye kadar yapılan akademik çalışmaların birçoğu, hidroelektrik santrallerin habitat kaybı, yeniden yerleşme, kültürel mirasın kaybı, geçim kaynakları üzerine olumsuz etkisi gibi ekonomik, çevresel ve toplumsal etkilerine yer vermiştir (Baskaya vd., 2011; Cernea, 1997, 2004; Räsänen vd., 2012; Roberts, 1995; Siciliano ve Urban, 2017). Başka akademik çalışmalar ise hidroelektrik santraller ile tabandan demokratikleşme hareketleri (Huber ve Joshi, 2015), mavi su küresel ayak izi (Mekonnen ve Hoekstra, 2012), toplum sağlığı (Polimeni vd., 2014), hidropolitik (Bakker, 1999; Warner, 2012) ve su kullanım hakları (Franco vd., 2013; Islar, 2012; Matthews, 2012) arasındaki ilişkilerine yer vermiştir. Bunun yanında, planlanan ancak inşa edilmeyen hidroelektrik santraller üzerine yapılan çalışmaların sayısı literatürde sınırlıdır. Bazı kaynaklar, bu duruma sebep olarak yetersiz fon kaynakları (IHA, 2017; Oud, 2002), aşırı hırslı ve gerçekçi olmayan planlama (Lehner vd., 2005) ve finansal olarak yüksek riskli ihaleleri (Becker ve Fischer, 2013) göstermektedir. Özellikle de, ihaleye fesat karıştırma ve lisans/imtiyaz ticareti gibi yolsuzluk örnekleri, bu projelerin neden gerçekleştirilmediği hususunda sıralanan önemli nedenler arasında yer almaktadır (CIN, 2015; Hadzialic, 2016; Shandling ve Lock, 2008). Bosna-Hersek için bu duruma bir de gerekli izinlerin alınması ve fizibilite çalışmaları sırasında yaşanan bürokratik aksaklıklar eklenmektedir (Hadzialic, 2016; UNIDO ve ICSHP, 2016). Bu durumun sebepleri üzerine literatürde bazı kaynaklar yer alsa da bu durumun sonuçları üzerine pek çalışma bulunmamaktadır. Bu makale de literatürdeki bu açığı doldurmayı amaçlamaktadır.

Kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santrallerin neden olduğu sonuçlar, ekonomik, zamansal ve iş gücü kaybına, uluslararası ve ulusal ortakların ülkelerin gerçekleştirilebilir hidroelektrik potansiyelleri konusunda yanılmasına ve artan yolsuzluk oranlarına paralel olarak suyun anlamının dönüşmesine yol açmaktadır. Bu makale de, suyun değişen anlamı üzerinedir. Bu çalışmada, kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santrallerin, suyun anlamını ve temsilini, inşa edilen santrallere göre farklı şekillerde dönüştürdüğü iddia edilmektedir. Özellikle, Linton (2010; 2014)'ın suyun toplumsal ve ekolojik anlamının onun ekonomik gelişmeyle ilişkilendirilen anlamının altında ezilmesini açıkladığı “modern su” kavramı, bu çalışmanın temel teorik arka planını oluşturmaktadır. Bu kavramın açıklamasını biraz daha genişleterek, ekonomik geçiş ülkelerinde kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santrallerin, “modern suyu”, “yozlaşmış suya” dönüştürmesi bu makalenin temel argümanını oluşturmaktadır. Bunu yaparken suyun yönetimi ile planlamasının güçlü bir şekilde toplumsal ve siyasal ilişkilerden etkilendiği iddiasında bulunan “hidrososyal döngü” kavramı da yol gösterici olacaktır (Bakker, 1999, 2000, 2002; Banister, 2014; Boelens, 2014; Duarte-Abadía vd., 2015; Hommes vd., 2016; Linton, 2010; Linton ve Budds, 2014; Mauch ve Zeller, 2008; Schönach, 2017; Swyngedouw, 2004, 2005, 2013a, 2013b, 2015;

White, 1995). 2016 ve 2017 yıllarında arasında Bosna-Hersek’te gerçekleştirilen niteliksel saha çalışmasından toplanan veriler sayesinde bu ülkedeki ve benzeri birçok ülkede kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santral plan sayılarındaki patlamanın hidrososyal ilişkileri nasıl değiştirdiği ve böylelikle de “modern suyun”, “yozlaşmış suya” nasıl dönüştüğü örneklenecektir.

Bunun için öncelikle, teorik arka plan bölümünde “modern su” ve “hidrososyal döngü” kavramları açıklanmış, sonra Bosna-Hersek’in sosyo-politik ve sosyo-ekonomik yapısıyla birlikte modern su anlayışı detaylandırılmış, akabinde yapılan kalitatif saha araştırmasının yöntemi ve bulguları sunulmuş, en son olarak da tartışma ve sonuç kısımları ile makale sonlandırılmıştır.

1. “MODERN SU” VE HİDROSOSYAL DÖNGÜ

1850 yılı itibariyle Endüstriyel Devrim, Batı dünyası ve ondan etkilenmiş dünyada suya, “güç kaynağı ve üretim aracı” anlamını kazandırmıştır (Linton, 2010). Bu, suyun karmaşık sosyo-ekolojik melez doğasını H₂O kimyasal formülüne indirgenmesiyle olmuştur (Linton, 2010, 2014). Suyun bu yeni anlamı, “çok anlamlı” suyun, ‘tekil anlamı olan’ suya dönüşümüne yol açan kökten bir paradigma değişimine yol açmıştır (Hamlin, 2000). Böylelikle su, “zamansız, tabii ve insan tarihinin beklenmedik olaylarından etkilenmeyen” bir meta haline dönüşmüştür (Linton, 2010: 74). Linton (2014: 111)’a göre, suyun bu yeni anlamı, yani “modern su”, “suya dair tüm toplumsal, tarihi ve yerel koşullardan soyutlayan bir modern bilinç” aracılığıyla oluşmuştur. Dahası, “modern su” suyun “geçmiş hataları telafi etme, varsıllığı artırma, doğa ve diğerleri üzerinde tahakküm kurabilme hayallerini gerçekleştirme adına rağbet edilen hidrolik düzenin” gerçekleştirilmesinin de önünü açmıştır (Evenden, 2004: 1). Bu, özellikle de nehir akışlarını kontrol ederek, yöneterek ve yeniden yönlendirerek olmuştur (Armstrong vd., 2009; Erlewein, 2013; Evenden, 2004; Schönach, 2017; White, 1995).

Suyun çoklu anlamından tekil anlama indirgenen sürecine ilişkin araştırmaların önemli bir ortak noktası da bu değişimin toplumları nasıl dönüştürdüğüyle de ilgilidir (Banister, 2014). Zira su ve özellikle de nehirler, tarihsel özneler olarak toplumsal dönüştürücü güce sahiptir (Armstrong vd., 2009) ve sahip olduğu fiziksel ve tabii özellikler hasebiyle (White, 1995) aktif bir faildir (Mauch ve Zeller, 2008). Nehirler, kültürel, ekonomik ve siyasal olan materyal ve zihinsel gerçeklikleri hem birleştirir hem de birbirinden ayırır. Nehirlerle ilgili fiziksel ve idari değişiklikler yapmak, bu sebeple de toplumların kendilerine verdikleri anlamları ve suyla olan ilişkilerini de etkileyebilir (Schönach, 2017). Yaygın ve baskın olan modern su anlayışına rağmen, su, tabiatı gereği birbirine içkin ve birbirini tekrar tekrar üreten toplumsal, siyasal, iktisadi ve fiziksel olmak üzere birden fazla boyuta sahip olmaya devam ediyor (Bear ve Bull, 2011; Linton, 2010; Linton ve Budds, 2014).

Latour (1993)’un tabiriyle su, toplumsal ve kolektif olarak üretilen, diyalektik düşünce ile anlaşılacak olan bir “kısmi-nesne” (İng. quasi-object) olarak düşünülmelidir. Suyu, kısmi-nesne yapan, onun varoluşunu, etrafındaki nesnelere ilişki içinde gerçekleştirebilmesidir (Bakker, 2009; Boelens vd., 2016; Linton, 2010; Swyngedouw, 2011). Modern su anlayışının yaygınlaşmasına rağmen, özünde ‘saf tabii’ ya da ‘saf toplumsal’ su yoktur (Bakker, 2009; Swyngedouw, 2004). Su ve toplum arasındaki ilişki her daim birbirini yeniden üretmekte ve dönüştürmektedir (Linton, 2010; Linton ve Budds, 2014; Swyngedouw, 2009, 2015).

Suyun bu melez toplumsal, siyasal ve biyofiziksel yönü, en iyi şekilde “hidrososyal döngü” kavramı ile açıklanabilir (Boelens, 2014; Linton ve Budds, 2014; Swyngedouw, 2009, 2015). Bu kavram, literatürde su-toplum arasındaki ilişkilerin analizi ve kavramsallaştırılmasında sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır (Bakker, 2000, 2012; Boelens vd., 2016; Budds, 2009; Fernandez, 2014; Hommes vd., 2016; Linton, 2010; Linton ve Budds, 2014; McDonnell, 2014; Mollinga, 2014; Schmidt, 2014; Swyngedouw, 2009, 2015). Bu kavram suyun ilişkisel, melez ve siyasal doğasını tasvir etmek için idealdir. Zira bu sayede, hidroelektrik santrallerin de siyasal ekolojiyle ilişkisi de derinlikli bir şekilde kavranabilir (Swyngedouw, 2006, 2009). Örneğin, Boelens (2014), Ant Dağları’nda yaşayan yerli halk ile su kaynaklarının sahibi sayılan dağ ilahları arasındaki ilişkinin fiziksel boyutunun ardında yatan insan-su ilişkisini açıklamak ya da Fernandez (2014), su kaynaklarının tanımlanması, yeniden dizayn edilmesi ve idaresinin toplum-su ilişkisinin tarihini silerek Fransa’nın güneybatısındaki hidroelektrik santrallerin can suyu miktarının nasıl minimuma indirildiğini göstermek için hidrososyal döngü kavramsallaştırmasına başvurmuştur. Bu iki örnekte de görüleceği üzere su, toplumlar için salt bir fiziksel kaynak değil, aksine toplumlar tarafından içselleştirilmiş, onları dönüştüren ve onlar tarafından dönüştürülen bir materyaldir (Boelens, 2014; Budds, 2009; Linton, 2010; Linton ve Budds, 2014; Strang,

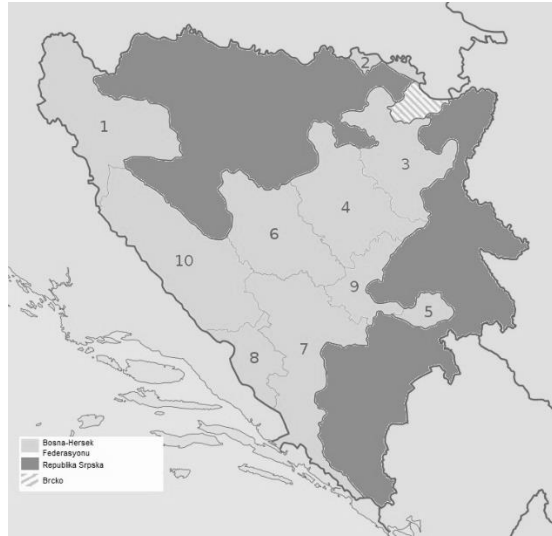
2004). Bu sebeple de, yalnızca işletmeye girmiş hidroelektrik santraller değil, onların planlamasında yer alan ya da almayan tüm sosyal ve siyasal süreçler de bu melez ilişkide role sahiptir.

Bu makalede, Bosna-Hersek'te planlanan ancak inşa edilmeyen hidroelektrik santral projelerinin sonuçlarını açıklamak için hidrososyal döngü kavramsallaştırılmasından istifade edilmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi bu kavram, toplumsal kalkınma ve su arasındaki döngüsel ilişkiyi yakalayabilmek adına özellikle önemlidir. Zira böylelikle, kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santrallerin salt bir sonuç değil, aynı zamanda yolsuzluk için bir araç olduğu da görülebilecektir. Bu sayede, Bosna-Hersek'te, Linton'un deyimıyla "üretken" ve rasyonel modern suyun nasıl "yozlaşmış suya" dönüştüğü görülebilecektir.

2. BOSNA-HERSEK'İN SOSYO-POLİTİK ve SOSYO-EKONOMİK PROFİLİ

Bosna-Hersek, sosyalizmden pazar ekonomisine ve savaştan barışa olmak üzere iki türlü geçişe şahit olmuştur (Belloni ve Strazzari, 2014; Ohanyan, 2002). Ülke, Sosyalist Federal Yugoslavya Cumhuriyeti (1945-1992; bundan sonra Yugoslavya)'nin altı cumhuriyetinden biriydi ve 1992-1995 yıllarında arasında sert bir iç savaşı deneyimledi. Bu savaş, hâlâ ülkede yer alan üç etnik grup arasında çıkmıştı: Boşnaklar, Hırvatlar ve Sırlar (Almond, 1994; Maass, 1996; Malcolm, 2002). 14 Aralık 1995'te Dayton Barış Antlaşması ile savaş sonlandırıldı. Bu antlaşma, Şekil 1'de de görüleceği üzere, ülkeyi iki adet yarı otonom bölgeye ayırdı: Boşnaklar ve Hırvatların yoğun olduğu Bosna-Hersek Federasyonu (BHF) ile Sırların yoğun olduğu Republika Srpska (RS). Bunlara ilaveten bir de, üç etnik grup tarafından kontrol edilen Brčko nahiyesi yer almaktadır. BHF, on adet yarı otonom kantona ayrılmıştır (Divjak ve Pugh, 2008). Devlet, üçlü başkanlık sistemiyle idare edilmekte ve devlet başkanlığı her üç baskın etnik grubun seçili temsilcileri tarafından dönüşümlü olarak yapılmaktadır (Papon ve Pejovnik, 2006).

Şekil 1. Bosna-Hersek'in İdari Bölümleri

Kaynak: (Şekil yazar tarafından oluşturulmuştur.)

İç savaşın sonunda, Bosna-Hersek'in gayri safi yurt içi hasılası yaklaşık %20 oranında düşmüş ve ülke uluslararası yardıma muhtaç bir hale gelmiştir (Pugh, 2002). 2016 yılında ülkenin toplam nüfusu 3,5 milyon, nüfus büyüme oranı %-0,5 ve nüfus yoğunluğu 68,7 kişi/km² idi (World Bank, 2016). 2015 yılında nüfusun neredeyse 5'te biri 1,9 ABD Doları olan yoksulluk sınırının altında gelire sahipti (World Bank, 2016). 2017 yılında işsizlik oranı %25,8'di (World Bank, 2017b). Bosna-Hersek'teki ekonomik eşitsizlik oranı, Kuzey Makedonya'dan sonra eski Yugoslav ülkeleri arasında ilk sıradadır (World Bank vd., 2015).

Bu ekonomik soruna çözüm olarak Dünya Bankası, 2002 yılında ülkenin kendi sürdürülebilir kalkınmasını kendisinin üretmesi gerektiğini (World Bank, 2002) ve bunun da pazar odaklı ekonomiye geçilerek yapılması gerektiğini açıklamıştır (Pugh, 2005; World Bank, 2001, 2017a). Akabinde, Bosna-Hersek hükümeti, geniş kapsamlı kanunlar ve kanun iyileştirmeleriyle kamu mallarının özelleştirilmesi sürecini başlatmıştır (Pugh, 2002; Tzifakis ve Tsardanidis, 2006). Özel yatırımcıyı teşvik için seçilen

sektörlerin en önemlilerinden biri hidroelektrik üretimin büyük rol oynaması planlanan enerji sektörüydü (BiH, 2011).

Pazar odaklı ekonomiye geçişte karşılaşılan en mühim sorun ise ülkenin idari yapısının çok katmanlı olmasıydı. Dayton Antlaşması, barış getirmenin yanında, bir de uygulamalar, düzenleyici kurumlar ve farklı idari katmanlar arasında sürekli uyumsuzlukların olduğu bir sistem yaratmıştı (Divjak ve Pugh, 2008; McMahon ve Western, 2009; Pugh, 2002). Bunun temel sebeplerinden biri de, Dayton Antlaşması ve onun on bir adet ekinin (biri de Bosna-Hersek’in anayasasıdır), yabancı kuvvetler tarafından hazırlanması ve bunun ülkedeki toplumsal gerçekliğe uyumlu olmamasıdır (Woodward, 2001). Sonuç olarak, Dayton Antlaşması’nın ardındaki güçlerin değerleri ve normlarını temsil eden (Pugh, 2002) “sürekli mücadele içinde olan ideolojiler ve pratiklerin kırkama işini” andıran bir siyasal ortam ortaya çıkmıştır (Guzina, 2007). Farklı müktedirlerin arasındaki doğal kaynakların dağılımı ve paylaşımı mücadelesi akabinde yüksek seviyede bir siyasi iktidarsızlık ve sosyo-ekonomik adaletsizliğe yol açarak düşük gelirli kesimin kendisini siyasal katılımın dışında hissetmesine neden olmuştur (Divjak ve Pugh, 2008; McMahon ve Western, 2009; Pugh, 2002). Dahası, kayırmacılık, gölge ekonomi ve diğer yolsuzluk türlerinin yaygınlaşmasına neden olmuştur Brkoviü, 90 Papon ve Pejovnik, 2006; Pugh, 2005; Transparency International, 2016).

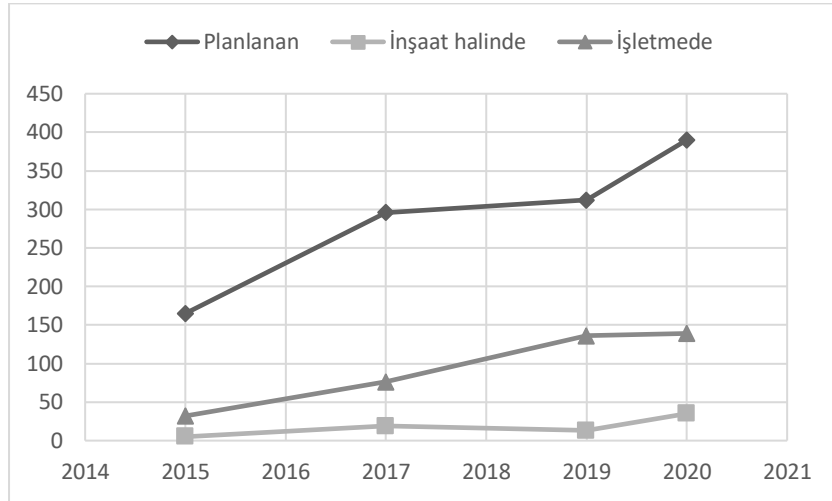
Bu coğrafi bölgede, yolsuzluk örnekleri uzun yıllardır yaygın şekilde görülüyor olsa da (Sajo, 1998), savaş ve sonrasında Dayton Antlaşması’yla resmiyete binen siyasal ayrışmalar yolsuzluk ortamının daha da derinleşmesine sebep olmuştur. Örneğin, siyasetçiler arasında ahbap çavuş ilişkisi, kayırma gibi pek çok yolsuzluk örneğine sıklıkla rastlanır (Devine ve Mathisen, 2005; OCCPR, 2014; UNODC, 2011). Bu nedenle, Avrupa Birliği, 2003 yılında Batı Balkan ülkelerinde yolsuzlukla mücadele için bir yol yordam geliştirdi. Ancak, bu planlar Bosna-Hersek’te başarıya ulaşamamıştır (Belloni ve Strazzari, 2014). Yozlaşmış uygulamalar, hâlâ birçok kamu kurumunda yaygındır (UNODC, 2011) ve 2014 yılında yaklaşık olarak bir milyar ABD Doları değerinde vergi gelirinin kaybına yol açmıştır (Devine ve Mathisen, 2005). 2011 yılında, BHF’nin devlete ait enerji kurumu, 5,1 milyon avroyu ahbap çavuş ilişkisi sebebiyle kaybetmiştir (Prelec, 2014).

2.1. Bosna-Hersek’te Suyun Modernleşmesi

Tito’nun Yugoslavya’sı, Batılı iktisadi modeli benimseyerek öncelikle Sovyet Rusya’dan siyasi bağımsızlığını elde edebilmek ve sonrasında modernleşmenin önündeki “köylü zihniyeti”ni yok edebilmek amacıyla endüstrileşme ve pazar sosyalizmini uygulamaya koymuştur (Zukin, 1975). Böylelikle enerji üretimi, teknolojik ilerleme ve ekonomik kalkınmanın önemli araçlarından biri haline gelmiştir (Suica, 1971).

Su zengin bir ülke olarak, hidroelektrik bu minvalde ekonomik kalkınmanın temel aracı olmuştur (Suica, 1971). 1968’de, üretilen toplam enerjinin yarısı hidroelektrik santrallerden elde edilmekteydi ve bu planlanan toplamın yalnızca beşte birine tekabül ediyordu (Antonshin, 1974). Yugoslavya’nın hedefi, ülke için yeterli enerjiyi üretmekle kalmayıp Doğu Bloku ülkelerine enerji ihraç edebilmek (Antonshin, 1974) ve onlarla iktisadi iş birlikleri kurabilmektir (Creţan ve Vesalon, 2017). Netice itibarıyla, nehirleri “evcilleştirerek” onları “Yugoslav halkının hizmetine sunma” fikri, Yugoslavya’nın temel iktisadi ve siyasal yol yordamıydı (Creţan ve Vesalon, 2017). Görülüyor ki, modern su anlayışı, Yugoslav topraklarında yaygındı.

Yugoslavya’nın dağılmasına rağmen hidroelektrik kalkınmanın önemi Balkan Yarımadası’nda, özellikle de başka kalkınma araçlarının pek yeterli olmadığı Bosna-Hersek, Kuzey Makedonya ve Arnavutluk gibi ülkelerde kaybolmamıştır (UNIDO ve ICSHP, 2016). Bosna-Hersek’te Karadeniz ve Adriyatik Denizi olmak üzere iki adet ana nehir havzası bulunur ve hidroelektrik potansiyel açısından bu iki havza ülkeyi zenginleştirir. Yugoslavya döneminde hidroelektrik yatırımlar kamu yatırımları olarak tasarlanmış olmasına rağmen, savaş sonrası Bosna-Hersek’te bu yatırımların çoğunlukla özel yatırımcılar tarafından yapılması hedeflenmektedir (Karakosta vd., 2012; Lalic vd., 2011; Lekic, 2008; Maric, 2009; Scholl, 2009). 400’e yakın hidroelektrik santral lisansı verilmiş (EuroNatur, 2020). Bunların içinde daha az karmaşık bürokratik süreçlere ve daha düşük bütçelere sahip olduğundan küçük hidroelektrik santraller daha fazla sayıdadır (IRENA, 2017).

Şekil 2. Bosna-Hersek'teki Hidroelektrik Santrallerin Sayısı (2015-2020)

Kaynak: (EURONATUR, 2021).

2.2. Bosna-Hersek'te Hidroelektrik Bürokrasisi

BHF'de, bir hidroelektrik santral yatırımı öncelikle olası yatırım bölgesinin bir özel yatırımcı ya da ilgili otoriteler tarafından belirlenmesiyle başlamaktadır. Daha sonrasında Enerji, Maden ve Endüstri Bakanlığı ihaleye katılacakları davet eder ve her katılımcı, bu ihalede bir fizibilite raporu sunmakla yükümlüdür. Eğer yer belirlemesi özel bir yatırımcı tarafından önceden yapılırsa diğer tüm prosedürler aynı kalmak koşuluyla ihale süreci es geçilebilir. Her iki durumda da süreç, gerekli izin ve belgelerin edinilmesiyle devam eder. Örneğin, bunlardan biri olan lisans, belirli bir yerde, belirli bir süre boyunca hidroelektrik enerji üretme yetkisinin tüzel bir kişiye verilmesini kapsar (PPPIRC, 2022). Gerekli izinleri almak ve lisans edinme süreci projenin yerine, büyüklüğüne ve türüne göre değişiklik gösterir. Örneğin, 1 Megawatt (MW) altında kurulu güce sahip hidroelektrik santral projeleri, projenin yer aldığı belediyelerin sorumluluğundayken 1-5 MW kurulu güce sahip projeler ise projenin yer aldığı kantonun sorumluluğundadır.

Yasal olarak bir hidroelektrik santral projesi birden fazla idari birimin sorumluluğundayken uygulamada yarattığı karmaşa sebebiyle bu durum böyle olmamaktadır. Bu karmaşanın sebebi, örneğin BHF'de 79 belediye, 30 kanton bakanlığı, 12 lisans komisyonu ve üç federal bakanlık tarafından yetkilerin paylaşılmasıdır. Buna ek olarak, iki su ajansı (Sava Nehri Su Ajansı ve Adriyatik Denizi Su Ajansı) da büyük nehir yataklarındaki projelerden sorumlu olan paydaşlardır (FBiH, 2012).

Ancak, ülkedeki su kurumları ve ajansları sorumluluklarını yerine getirmekte sorun yaşamaktadır (FBiH, 2012). Örneğin, belediyeler bağlı olduğu kantona, kantonlar federal bakanlıklara projelerle ilgili bilgi vermekle yükümlüken hem icraatta bu böyle olmamakta hem de üst birimin alt birimle bilgi paylaşımı zorunluluğu bulunmamaktadır. Bunun yanında, lisans ücretleri de belirli bir düzenlemeye tabi değildir (FBiH, 2012). Dahası, tek bir hidroelektrik santral projesi neredeyse 50 farklı idari birimden izin temin etmeyi gerektirir (FBiH, 2012; Muharemovic, 2016). 2016 yılında planlanan projelerin yalnızca %7'sinin gerçek bir ilerleme kat edebildiği görülmektedir (Muharemovic, 2016).

Şekil 3. Bosna-Hersek’teki Hidroelektrik Santrali Projelerinin Durumu (%)

Kaynak: (Muharemovic, 2016)

İdari ve bürokratik karmaşanın yanında, BHF’de bir de güncel mekânsal planlama eksikliği karşılaşılan sorunlardan biridir. 2002 yılında, Yugoslav mekân planının güncel bir nüshası Bosna-Hersek parlamentosuna sunulmuş olsa da süregelen çıkar çatışmaları sebebiyle bu öneri hâlâ değerlendirme aşamasındadır. Bu sebeple, Yugoslav mekân planlaması resmî kaynak olarak hâlâ kullanılmakta, alt idari birimler bu planlamada yaptıkları değişiklikleri ise yetkililerle paylaşmamaktadırlar (Muharemovic, 2016; Riverwatch ve EuroNatur, 2018a).

3. YÖNTEM

Bosna-Hersek’e bağlı Martin Brod köyü, ülkede kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santralleriyle ilgili veri toplarken başlangıç noktası olmuştur. Bu köyde iki adet hidroelektrik santral planı bulunmakta ancak uzun yıllardır ikisiyle ilgili herhangi bir somut ilerleme kat edilememiştir. Bu iki projeden yola çıkarak Bosna-Hersek’teki farklı idari ve bürokratik kurumların farklı görevleri ayırt edilmiştir.

Yarı-yapılandırılmış görüşmeler, resmî olmayan görüşmeler ve katılımcı gözlem dahil olmak üzere farklı niteliksel araştırma yöntemlerine başvurulmuştur. Martin Brod köyü, bağlı bulunduğu kanton, BHF ve RS otonom bölgelerinden idari ve bürokratik kurum ve diğer paydaş görüşmelerinin yanında sivil toplum kuruluşları, uluslararası yardım ve kalkınma kuruluşları, yatırımcılar, enerji kurumu, su ajansları ve hidroelektrik lisans komisyonları temsilcileri ile toplam 64 yarı-yapılandırılmış görüşme gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler, 30 dakika ile 120 dakika arasında sürmüştür. Bu görüşmeler sayısız resmî olmayan görüşme ile desteklenmiştir.

Saha çalışması, iki farklı tarih aralığında gerçekleştirilmiştir. Birinci aralık, Haziran-Ekim 2016 ve ikinci aralık Haziran-Ağustos 2017 dönemini içerir. Birkaç tanesi dışında görüşmelerin tamamı Boşnakça, Hırvatça ve Sırpça gerçekleştirilmiş ve iki çevirmen tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. Görüşmelerin neredeyse tamamı ses kayıt cihazı ile kaydedilmiş ve deşifresi tercümanlar tarafından yapılmıştır. Ses kaydı alınmayan görüşmeler sırasında ise görüşmelerin notu elle alınmıştır. Veriler, niteliksel veri analiz programı olan MAXQDA 2018 aracılığıyla kodlanmış ve analiz edilmiştir.

Niteliksel araştırmanın yanında ikincil veri de toplanmış ve analize dâhil edilmiştir. Bu veriler arasında, resmî istatistikler, teknik raporlar, hükümet dokümanları, sivil toplum raporları ve tarihî belgeler yer almaktadır. Bunlar da yine, MAXQDA 2018 ile kodlanmış ve analiz edilmiştir.

4. BULGULAR

Literatürde ‘hidroelektrik santral sayısının birden artışı’ olarak tasvir edilen durum, saha çalışması sırasında görüşmeciler tarafından “hidroelektrik tsunamisi” ya da “hidroelektrik savaşları” olarak nitelendirilmiştir. “Tsunami” ve “savaş” kelimeleriyle kastedilen, hem sayıca hızlı artış hem de yönetimsel ve idari karmaşıklıklar ile yüksek yolsuzluk oranlarıdır. Bu bölümde, Bosna-Hersek’te bu son iki durumun “yozlaşmış suyun” ortaya çıkışında nasıl rol oynadığıyla ilgili veriler sunulacaktır.

4.1. Yönetimsel ve İdari Karmaşıklıklar

Hidroelektrik bürokrasisinin karmaşıklığı görüşmecilerin şikâyet ettiği temel konulardandı. Bir kalkınma ve yardım ajansında çalışan görevli, durumu şöyle aktardı:

“BHF'nin kanunlarına göre, 5 MW kurulu güce sahip olan tüm hidroelektrik santraller Federasyon'un yetkisinde olmalı. Ancak, kantonlara ait yasalara baktığımızda, onlar da kendi sınırlarında olan tüm hidroelektrik santrallerin, kurulu gücü ne olursa olsun, kendi yetkilerinde olduğunu belirtiyorlar. Federasyon ve kantonların yetkilerinde belirgin bir çelişkili durum olduğu görülüyor.” (G62)

Örneğin, BHF'nin Enerji, Maden ve Endüstri Bakanlığı'ndan bir yetkiliye, Federasyon'da toplam kaç adet hidroelektrik santral planlandığı sorulduğunda, toplam sayıyı bilmediğini, bu sayıyı öğrenmek için kantonların tek tek aranması gerektiğini ve bunun da güç olduğunu ifade etti.

Bu karmaşıklık, kendi çabalarıyla hidroelektrik planlarıyla ilgili bilgi ve verileri derleyen bir sivil toplum kuruluşu ve kalkınma ajansı tarafından da ifade edildi. Bu çalışmayı, ileride hidroelektrik sektöründe yatırım yapmayı düşünen yatırımcıları bilgilendirmek için yaptıklarını dile getirdiler. Kalkınma Ajansı'ndan bir yetkili durumu şöyle ifade etti:

“Bu, aynı zamanda bir iletişim sorunu, kurumlar birbiriyle iletişime geçmiyor. Toplam sayıya ulaşabileceğiniz resmî bir yer yok.” (G60)

Dahası, iki farklı organizasyonun derlediği sayılarda da farklılıklar ve çelişkiler meydana çıkabiliyor. Bunun sebebi de resmî kaynaklardan alınan verilerin güvenilir olmaması olarak gösteriliyor.

Hidroelektrik santral planlarının sayılarına ulaşmanın zorluğu kadar yatırım sırasında izlenecek adımların ne olduğu hususunda da çelişkiler olduğu ifade edildi. Ülkedeki su ajansları, lisansı temin edilen projeler konusunda bilgilendirilmiyor. Sava Nehri Su Ajansı'ndan bir yetkili, kantona ait lisans komisyonlarının kendilerine hiçbir şekilde bilgilendirme yapmadığını dile getirdi. Kendisine ve diğer meslektaşlarına göre, işler tamamıyla 'doğaçlama' ilerliyor. Bunun sebebi ise, merkezi bir kontrolün olmaması ve tüm idari birimlerin bireysel hareket etmesi olarak gösteriliyor. Aynı ajanstan bir başka yetkili durumu şöyle aktardı:

“Bazıları su ajanslarını işin içine dâhil etmek istemiyor, bizi paydaş olarak görmüyorlar; çünkü böylelikle güncel su standartlarına uyum sağlamak zorunda kalmayacaklar.” (G63)

“Karmaşıklık” birçok görüşmecinin durumu anlatırken kullandığı kelimeler arasında ve bu durum lisans edinildikten sonra dahi devam ediyor. Bu genellikle, lisans edinildikten sonra anlaşmanın detaylarının taraflarca değiştirilmesinden kaynaklanıyor. Bu durum sebebiyle anlaşmaya uyumluluğun izlenmesi güçleşiyor ve anlaşmanın taraflarının dahi resmî olmayan yollarla değiştirildiği bile olabiliyor. Yetkililerden bir kısmı, anlaşmada yer almasına rağmen aslında projenin tamamlanması için kesin bir tarih olmadığını açığa vurdu. Bu sebeple de proje mühletleri sürekli uzatılabilir. Örneğin, Janj Nehri üzerinde 2005 yılında inşa edilmesi gereken proje, aradan geçen yaklaşık 15 yıla rağmen hâlâ kâğıt üzerinde kalmaya devam ediyor. Bu durumla ilişkili olarak, yetkililer de yatırımcının izni olmadan lisans anlaşmalarının feshedilmek istenmediğini ifade ettiler. Bunun için bir sebep öne sürülme de, söylediklerine göre bir anlaşmayı feshetmek için genel olarak bir sebep göremedikleriydi. Sivil toplum kuruluşları ise bunu yolsuzlukla ilişkilendiriyor. İddia ettiklerine göre, yatırımcılar yetkililere projenin geçerli bir sebep olmadan uzatılması için rüşvet veriyorlar.

4.2. Hidroelektrik Sektöründe Yaygın Yolsuzluk

Gerekli izinleri ve lisansı edinmeyle ilgili var olan karmaşık bürokrasiyle baş etme yollarından biri de bu süreçleri “kolaylaştırıcı” bir aracıyı bulmaktan geçiyor. Bu aracının “gerekli yerlerde” tanıdıkları olması, özellikle yabancı yatırımcılar için tercih sebebi olarak değerlendiriliyor. Bu aracının, yolsuzluğa bulaşmış olması da, görüşmecilerin bir kısmının ifadesine göre, “talihsiz” bir durum olsa da aslında tercih edilme sebeplerinden biri olarak gösteriliyor. Zira bu aracının görece kolay bir süreç sonunda gerekli izinlerin ve lisansın temin edileceği sözü; ancak rüşvet, adam kayırma ve ahbap çavuş ilişkileri olduğu sürece gerçekleştirilebilir olarak değerlendiriliyor.

Bosna-Hersek'teki hidroelektrik sektöründe yolsuzluk epey yaygın ve projelerin her aşamasında yer alıyor. Bir yerel yetkili durumu şöyle ifade etti:

“Hidroelektrik santraller kolay para ve fazladan kâr demek. Bu sektör büyük bir yolsuzluk alanı.” (G32)

Yaygın kanı, Bosna-Hersek’te herhangi bir şeyi elde etmek ya da başarmak için yolsuzluğa bulaşmanın tek çare olduğu yönünde. Bir başka yerel yetkili durumu şöyle dile getirdi:

“Birçok insan ceza almadan kamu mallarını çalabildiğini görüyor. Çalmak, çalışarak elde etmekten daha kolay.” (G28)

Hidroelektrik sektöründe yaygın iki yolsuzluk türü, ihaleye fesat karıştırma ve hukuksuz lisans ticaretidir. İkisi de, adam kayırmacılık, ahbap çavuş ilişkisi, rüşvet gibi yolsuzluk türlerini içeriyor. Örneğin, kendisinin aktardığına göre, zamanında kanton meclisinin üyesi olan bir görüşmeci, yabancı bir firma tarafından bir hidroelektrik yatırımı için aracı olarak görevlendirilmiştir. Görüşmecinin anlattığına göre, bu yabancı şirket, zamanın kanton başkanına üç hidroelektrik santral lisansı için 150 bin KM² teklif etmiş. Kanton başkanı, teklif kâğıdının üzerindeki KM birimini avroya çevirerek ancak bu şartla teklifi kabul edeceğini iletmesi için aracıya bilgi vermiş. Sonunda, yatırımcı değişikliği kabul etmiş ve herhangi bir ön araştırma, fizibilite çalışması ya da ihale süreci olmadan 150 bin avro rüşvet karşılığında üç tane hidroelektrik santral lisansı bu firmaya temin edilmiş. Bu tip yolsuzluk örnekleri, ‘normal’ karşılanıyor. Bir ihale uzmanı durumu şöyle anlattı:

“Ciddi bir iş insanı olmak, yani yolsuzluğa karışmamak burada büyük bir sorun demek. O zaman hiçbir ihaleyi kazanamaz ve hiç iş yapamazsın. Burada her şey çok karmaşık. Her şey kimin kimi tanıdığıyla ilgili. Yolsuzluk, Bosna-Hersek’te yasadışı değil.” (G52)

Hem BHF hem de RS’de yatırımcılar, yasadaki boşluklardan faydalanarak lisanslarını devredebilirler. Bu devir işlemi yasal olarak yapılabilirken bürokratik süreçleri es geçebilmek adına genellikle yasal olmayan yollardan yapılmaktadır. Özel anlaşmalarla yapılan bu devir ise yetkililere haber verilmemekle birlikte yine adam kayırma, ahbap çavuş ilişkisi ve rüşvet gibi yolsuzluk örneklerini içermektedir. Bu yolla yapılan devir işlemleri, hem yurt içi hem de yurt dışı yatırımlarında görüleceği gibi kalkınma projelerinde de bulunabilmektedir. Hidroelektrik sektöründeki yetkililer bu gibi durumlardan haberdar olsa da hukuki süreçler çok uzun sürdüğünden ve çoğu zaman sonuçsuz kaldığından konuyu herhangi bir şekilde hukuki düzleme çekmekten imtina ettiklerini dile getirdiler. Lisans devri genellikle iki sebepten yapılıyor. Birincisi, ‘tanıdıkları olan’ bir sözde yatırımcı, izin süreçlerini atlayarak birden fazla lisans ediniyor sonra bu lisansları el altından başkalarına pazarlamayı tercih edebiliyor. İkincisi ise, lisans sahibi tüzel kişi yatırımı finanse etmekte yetersiz kalıp başka bir yatırımcıya el altından lisans devrini yapmayı seçebiliyor. Bu gibi devirlerin çoğu, kayıt altında yapılmadığından proje sahipliğini takip etmek de yetkililer tarafından neredeyse imkânsız oluyor. Bu da resmî makamlarca yaptırımların uygulanacağı sorumlunun tayinini yapmayı güçleştiriyor.

Yolsuzluk; bunun yanında bir de ölçümler, hesaplamalar ile fizibilite ve çevresel değerlendirme öngörülerinin özel şirketler tarafından yapılıyor olması sebebiyle de artmaktadır. Bosna-Hersek’te genel olarak çevresel veriler konusunda hem savaş sebebiyle var olan verilerin kaybı hem de sonrasında gerekli çalışmaların eksik kalması sebebiyle sıkıntılar yaşanmaktadır. Bu da, özel şirketlere eğer eski veriler daha “işe yararsa” onları kullanma fırsatı yaratmaktadır. Bir diğer deyişle, bir proje alanına ait çevresel veriler yapılacak yatırımın izin sürecini ve giderleri minimumda tutacak şekilde eski ya da yeni veriler arasından tercih edilebilir. Avrupa Birliği Uyum Süreci doğrultusunda ilgili su ajanslarının konuyla ilgili bilgisine ve yetkisine danışma zorunluluğu olsa da, yatırımcıların anlaştığı çevre danışmanlık firmaları genelde bu yolu tercih etmeyip kendi verilerini kendileri “üretiyorlar”. Bir su ajansındaki yetkilinin söylediği gibi:

“Bosna-Hersek’te yapılması gereken ve yapılan tamamen iki farklı şeydir.” (G63)

Bu durum, bazen yatırımcının da aleyhine sonuçlanabiliyor. Örneğin, bir sivil toplum kuruluşunda aktarılanlara göre, bir yatırımcı özel bir şirket aracılığıyla fizibilite çalışması hazırlatıp hidroelektrik santral lisansı ediniyor. Ancak, sonradan proje alanındaki su kaynağının kurduğu görülüyor. Bu duruma sebep olan ise özel çevre danışmanlık firmaları tarafından ölçümlerin ya yapılmaması ya da doğru yapılmamasıdır.

² 1 KM ≈ 0,51 avro (Sabit kur değişim oranı)

Görülüyor ki, hidroelektrik sektöründeki planların sayısındaki hızlı artışın temel sebebi bu santrallerin inşa edilmesi yani ‘modern su’ anlayışından yola çıkarak suyun ekonomik bir kalkınma aracı olarak değerlendirilmesinden değil, bu yatırımlar aracılığıyla yolsuzluk değerini beslemektir. Bir görüşmecinin ifadesiyle,

“Öncelik, hidroelektrik santrallerin inşası değil, cepleri doldurmak” (G62).

5. “MODERN SU”DAN “YOZLAŞMIŞ SU”YA DOĞRU

Bosna-Hersek, Yugoslavya zamanından beri su kaynaklarınca zengin ve o zamandan beri hidroelektrik enerji üretiminin ana merkezlerinden biriydi (Antonshin, 1974). Yugoslav otoriteleri, ekonomik gelişmişlik ve teknolojik ilerleme için nehirlerini kontrol altına almayı bir amaç haline getirmişti (Evenden, 2004; Suica, 1971; UNIDO ve ICSHP, 2016). Bu da, Linton (2010)’ın deyişiyle, modern bir su anlayışının Yugoslavya zamanında var olduğunu gösteriyor. Bosna-Hersek, o zamandan kalma benzer hidroelektrik kalkınma planlarını hâlâ gündeminde tutuyor (Hadzialic, 2016; Karakosta vd., 2012). Yugoslavya’nın dağılmasının ve pazar odaklı ekonomiye geçişin ardından, Bosna-Hersek’te planlanan hidroelektrik santral projelerinin sayısı hızla arttı. Ancak, istatistikler gösteriyor ki, bu planların birçoğu ya iptal ediliyor ya da erteleniyor (Muharemovic, 2016); yani kâğıt üzerinde kalmaktan öteye geçemiyor. Bu sırada, daha fazla hidroelektrik santral projesine lisans verilmeye ise devam ediliyor (EuroNatur, 2020).

Literatüre göre, bu projelerin hayata geçememesinin temel sebeplerinden biri risk oranı yüksek ihale tekliflerinin olması (Becker ve Fischer, 2013) ve hidroelektrik potansiyelinin gerçekleştirilebilme oranının doğru hesaplanmamasıdır (Lehner vd., 2005). Bu durum da genellikle, ihaleye yolsuzluk karıştırma, resmî olmayan lisans ticareti ve diğer yolsuzluk örneklerini artırarak projelerin sonuçlanamamasına sebep olmaktadır. Bunun neticesinde de projelerin birçoğu kâğıt üzerinde kalmaktadır.

Bu durum, Muharemovic (2016)’in çalışmasında gösterilmiştir. Bu çalışmaya göre, 2016 yılında planlanan projelerin %60’tan fazlası kâğıt üzerinde kalmıştır. Buna karşın, yerel otoriteler, hidroelektrik projelerin sayılarını günden güne artırmaktadır. Bu artışın temel sebebi ise, bulgularda görüleceği üzere şahsi menfaat olduğundan Bosna-Hersek’in hidroelektrik sektöründe yolsuzluk normalleştirilmiştir. Bu durum, ülkedeki değişen sosyo-politik gerçekliğin değişmesinin bir sonucudur. Yolsuzluk, bölgede eski bir doğal hadise olsa da pazar odaklı ekonomiye geçiş, yolsuzluk olasılığını ve oranını artırmıştır. Örneğin, gerekli izinleri ve fizibilite çalışmalarını yapmadan birden fazla lisans temin edip sonra bunu başka yatırımcılara pazarlamak sık karşılaşılan yolsuzluk örneklerindedir.

Boelens (2014), çalışmasında hidrososyal döngü kavramsallaştırmasından yola çıkarak Toprak Ana ve dağ tanrıları arasındaki ilişkilerin, Ant Dağları yaylalarında suya yaklaşımı nasıl etkilediğini açıklamıştır. Bosna-Hersek’te insanların suya yaklaşımını Toprak Ana ya da herhangi bir dağ tanrısı etkilememekte, ancak ülkedeki hidroelektrik sektörün yoğun yolsuzluk oranları, suyun anlamının adam kayırma, ahbap çavuş ilişkileri ve rüşvet üzerinden yeniden şekillendiğini göstermektedir. Bosna-Hersek gibi ekonomik geçiş ülkelerindeki otoriteler, kâğıt üzerinde kalan hidroelektrik santral yatırımlarını yeni bir sektör haline dönüştürmüş ve bu da yolsuzluğun sıkça karşılaşıldığı sektörde bu tip davranışların “normalleşmesine”, haliyle de cezasız kalmasına sebep olmuştur. Özellikle Bosna-Hersek’te ülkenin hayli âdemimerkeziyetçi yapısı, bol su potansiyeli ile bir araya gelerek bu tip yolsuzluk örneklerinin iyiden iyiye artmasına ön ayak olmuştur. Bosna-Hersek’teki su-toplum ilişkileri bu sebeple de “yozlaşmış suyu” meydana getirmiştir.

Yozlaşmış suyun, fayda sağlanacak bir kaynak olmak gibi modern suya ait bazı özellikleri hâlâ taşıması onun bir yolsuzluk aracına dönüşmesinin de önünü açan özelliklerden biridir. Yozlaşmış su, ekonomik kalkınma ve teknolojik ilerlemeyle birlikte sürdürülebilir kalkınma söylemlerinin ardına gizlenmiştir. Yozlaşmış otoriteler, bu sayede planların sayısını diledikleri gibi artırmaktadırlar. İzin temini aşamasında ise, yozlaşmış su, suyun tekilleşmiş manasının ardına gizlenerek yalnızca bir hesaplama ve ölçüm nesnesi olarak değerlendirilir. Sonuç olarak, tekilleşmiş manasıyla modern su, bir sayısal metaya dönüşerek yozlaşmış suya dönüşümün önünü açmaktadır ve modern su, Bosna-Hersek’te yozlaşmış suya dönüşmüştür. Bir diğer ifadeyle, yozlaşmış su, hidroelektrik kalkınma söylemlerinden ve suyun manasını tekilleştiren yasal düzenlemelerden istifade eder ancak “hidrolik hayallerin”

gerçekleşmesiyle, yani modern su olarak, sonuca ulaşmaz (Even den, 2004). Bosna-Hersek örneğinde bu hayaller, “kişisel iktisadi beklentilerin gerçekleşme hayallerine” dönüşür.

Bu çalışmada, yozlaşmış suyun, modern sudan farklı bir tasarlama, temsil ve gerçekleşme haline dnşğ iddia edilmektedir. Tıpkı Yugoslavya zamanında suyun bir teknolojik ilerleme ve iktidar kurma aracı olması gibi, modern Bosna-Hersek’te su, yolsuzluk aracı olmuştur. Hidroelektrik santraller planlarının sayısının hızlı artışı, yetkililer, bürokratlar ve yatırımcıların suyla ve suya ilişkin başka meselelerle ilişkilerin değişmesine neden olmuştur. Bir başka deyişle modern su, Bosna-Hersek’te bu planların sayısının artmasına önayak olurken yozlaşmış su da, bu planların kğit üzerinde kalmasına sebep olmuştur.

Literatürde, kğit üzerinde kalmış hidroelektrik santrallerle ilgili çok az çalışma bulunmakla birlikte, var olanların çoğu da bu durumun tekil sebeplerine odaklanmışlardır. Ancak, sayıca inşa edilenlerden çok daha fazla olan kğit üzerinde kalmış projelere dikkat çekmek bir o kadar önemlidir. Yukarıda belirtildiği gibi bu durumun birden fazla sonucu bulunmaktadır ve bu makalede yalnızca birine değinilmiştir: Yüksek derecede yolsuzluğun olduğu su-toplum ilişkilerinin suyun anlamını dnştrmesi. Böyle bir çalışmayla, hidrososyal döngüye ilişkin gelecekte yapılacak çalışmaların da faydalanabileceği bir sonuç ortaya konmuştur. Buradan yola çıkarak, hidrososyal ilişkileri meydana getiren tüm parçaların önemli olduğu ve bu parçaların her birinin kendisini ve diğerlerini yeniden ve yeniden ürettiğinin altını çizmekte fayda bulunmaktadır.

SONUÇ

Bu makalede, Bosna-Hersek’te kğit üzerinde kalan hidroelektrik santrallerin, suya ilişkin farklı imgelemler, temsiller ve gerçeklikler oluşturduğu iddia edilmiştir. Bu iddiayı desteklemek için hidrososyal döngü kavramsallaştırmasından yararlanılmış, böylelikle de su-toplum arasındaki melez ilişkiye dikkat çekilmiştir. Ayrıca, suyun toplumsal ve ekolojik boyutlarından onu soyutlayarak onu salt bir ekonomik kalkınma ve teknolojik ilerleme nesnesine dönüşümünün altını çizen modern su kavramından da faydalanılmıştır. Su kaynakları bol olan ve hidroelektrik santral planlarının sayısında hızlı bir artışı deneyimleyen bir ülkede gerçekleştirilen saha çalışmasından yola çıkarak bu projelerin hayata geirilememesinin ülkedeki yüksek yolsuzluk oranlarıyla yakından ilgisi olduğu gösterilmiştir. Böylelikle, Bosna-Hersek’teki hidroelektrik santrallerin her türü ve projelerinin her aşamasında bir yolsuzluk örneğiyle karşılaşabileceği de gösterilmiştir. Bu çalışmanın temel savı, Bosna-Hersek’teki hidroelektrik santrallerin sayısının hızlı artışının temel sebebinin suyun bir ekonomik ve teknolojik ilerleme aracı olması değil, onun bir yolsuzluk aracı olmasıdır. Bu durumun sonuçlarını inceleyerek kğit üzerinde kalan hidroelektrik santral projelerinin bir yolsuzluk aracına dnşmesi sebebiyle suyun toplumsal manasını da değiştirdiği bu çalışmada gösterilmiştir. Böylelikle bu çalışma, hidroelektrik santrallerin sosyo-politik ve sosyo-ekolojik sonuçlarını konu edinen literatüre bir katkı sağlamakla birlikte suyun toplumsal manasını irdeleyen literatüre de bir katkı sağlamıştır. Bu çalışmanın sonuçları gösteriyor ki, küresel hidroelektrik santral planları incelenirken bu planların yer aldığı su kaynakları bol ve yolsuzluk oranı yüksek ekonomik geçiş ülkelerindeki durum da dikkate değerdir. Buna ilaveten, bahsi geçen durumlarda söz konusu olan modern su değil, yozlaşmış su olduğu iddiasını da bu çalışma literatüre eklemiştir. Özetle, bu çalışma hem kğit üzerinde kalan hidroelektrik santrallerin sonuçlarından birini incelemiş hem de bunun su-toplum ilişkilerini suyun manasını modern sudan yozlaşmış suya dnştrerek nasıl değiştirdiğini göstermiştir.

Etik Beyan: Bu çalışmada kullanılan yöntem için Humboldt Üniversitesi Global Land Programme Scientific Steering Committee’den 09/02/2015 tarihli karar ile etik kurul izni alınmıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar (lar) ına aittir.

Yazar Katkı Beyanı:1. Yazarın katkı oranı % 100’dr.

ıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar atışması yoktur.

Ethics Statement: Permission for this study was obtained from Global Land Programme Scientific Steering Committee of Humboldt University at the meeting dated 09/02/2015 of the relevant board. In case of detection of a contrary situation, Beykent University Journal Of Social Sciences has no responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate 100%

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Almond, M. (1994). *Europe's backyard war: The war in the Balkans*. London: Mandarin.
- Antonshin, N. N. (1974). Cooperation between the member nations of the COMECON and the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in the hydropower field. *Hydrotechnical Construction*, 8, 999-1007.
- Armstrong, C., Evenden, M. ve Nelles, H. V. (2009). *The River returns. An environmental history of the bow*. Quebec, Canada: McGill-Queen's University Press.
- Bakker, K. (1999). The politics of hydropower: Developing the Mekong. *Political Geography*, 18, 209-232. doi: [https://doi.org/10.1016/S0962-6298\(98\)00085-7](https://doi.org/10.1016/S0962-6298(98)00085-7)
- Bakker, K. (2000). Privatizing water, producing scarcity: The Yorkshire drought of 1995. *Economic Geography*, 76(1), 4-27.
- Bakker, K. (2002). From state to market?: Water mercantilization in Spain. *Environment and Planning A*, 34(5), 767-790.
- Bakker, K. (2009). Water. In N. Castree, D. Demeritt, D. Liverman ve B. Rhoads (Eds.), *A Companion to Environmental Geography* (515-532). Chichester, U.K. ; Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Bakker, K. (2012). Water: Political, biopolitical, material. *Social Studies of Science*, 42(4), 616-623. doi:10.1177/0306312712441396
- Banister, J. M. (2014). Are you Wittfogel or against him? Geophilosophy, hydro-sociality, and the state. *Geoforum*, 57, 205-214. doi:10.1016/j.geoforum.2013.03.004
- Baskaya, S., Baskaya, E. ve Sari, A. (2011). The principal negative environmental impacts of small hydropower plants in Turkey. *African Journal of Agricultural Research*, 6(14), 3284-3290. doi:10.5897/AJAR10.786
- Bear, C. ve Bull, J. (2011). Water matters: Agency, flows, and frictions. *Environment and Planning A*, 43(10), 2261-2266. doi:10.1068/a44498
- Becker, B. ve Fischer, D. (2013). Promoting renewable electricity generation in emerging economies. *Energy Policy*, 56, 446-455. doi:10.1016/j.enpol.2013.01.004
- Belloni, R. ve Strazzari, F. (2014). Corruption in post-conflict Bosnia-Herzegovina and Kosovo: A deal among friends. *Third World Quarterly*, 35(5), 855-871. doi:10.1080/01436597.2014.921434
- BiH. (2011). *Bosnia and Herzegovina: Energy sector*. Saraybosna: BiH Foreign Investment Promotion Agency.
- Boelens, R. (2014). Cultural politics and the hydrosocial cycle: Water, power and identity in the Andean highlands. *Geoforum*, 57, 234-247. doi:10.1016/j.geoforum.2013.02.008
- Boelens, R., Hoogesteger, J., Swyngedouw, E., Vos, J. ve Wester, P. (2016). Hydrosocial territories: A political ecology perspective. *Water International*, 41(1), 1-14. doi:10.1080/02508060.2016.1134898
- Brković, Č. (2015). Management of ambiguity: Favours and flexibility in Bosnia and Herzegovina. *Social Anthropology*, 23(3), 268-282. doi:10.1111/1469-8676.12211
- Budds, J. (2009). Contested H₂O: Science, policy and politics in water resources management in Chile. *Geoforum*, 40(3), 418-430. doi:10.1016/j.geoforum.2008.12.008
- Cernea, M. M. (1997). *Hydropower dams and social impacts: A sociological perspective*. The World Bank.
- Cernea, M. M. (2004). *Social impacts and social risks in hydropower programs: Preemptive planning and counter-risk measures*. Paper presented at the United Nations Symposium on Hydropower and Sustainable Development, Beijing, China.

- CIN. (2015). *Energy prospects in BiH*. <https://www.cin.ba/energopotencijal/en/energopotencijal.pdf>
- Cole, M. A., Elliott, R. J. R. ve Strobl, E. (2014). Climate change, hydro-dependency, and the African dam boom. *World Development*, 60, 84-98. doi:10.1016/j.worlddev.2014.03.016
- Creţan, R. ve Vesalon, L. (2017). The political economy of hydropower in the communist space: Iron gates revisited. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 108(5), 688-701. doi:10.1111/tesg.12247
- Devine, V. ve Mathisen, H. (2005). *Options for Swedish Development Cooperation (2006-2010): Corruption in Bosnia and Herzegovina - 2005*. Bergen, Norveç: CMI.
- Divjak, B. ve Pugh, M. (2008). The political economy of corruption in Bosnia and Herzegovina. *International Peacekeeping*, 15(3), 373-386. doi:10.1080/13533310802058927
- Duarte-Abadía, B., Boelens, R. ve Roa-Avendaño, T. (2015). Hydropower, encroachment and the re-patterning of hydrosocial territory: The case of Hidrosogamoso in Colombia. *Human Organization*, 74(3).
- Erlewein, A. (2013). Disappearing rivers - The limits of environmental assessment for hydropower in India. *Environmental Impact Assessment Review*, 43, 135-143. doi:10.1016/j.eiar.2013.07.002
- EU. (2009, Haziran 5). *Directive 2009/28/EC*. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32009L0028>
- EuroNatur, R. (2020). *Hydropower projects on the Balkan rivers – 2020 Update*. https://balkanrivers.net/uploads/files/3/Balkan_HPP_Update_2020.pdf
- Evenden, M. D. (2004). *Fish versus power: An environmental history of the Fraser river*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FBiH. (2012). **Water management strategy of FBiH**. Saraybosna: Consortium For Development Of The Water Management Strategy
- Fernandez, S. (2014). Much ado about minimum flows...Unpacking indicators to reveal water politics. *Geoforum*, 57, 258-271. doi:10.1016/j.geoforum.2013.04.017
- Franco, J., Mehta, L. ve Veldwisch, G. J. (2013). The global politics of water grabbing. *Third World Quarterly*, 34(9), 1651-1675. doi:10.1080/01436597.2013.843852
- Guzina, D. (2007). Dilemmas of nation-building and citizenship in Dayton Bosnia. *National Identities*, 9(3), 217-234. doi:10.1080/14608940701406195
- Hadzialic, A. (2016). *World small hydropower development report 2016: Bosnia and Herzegovina*. Saraybosna: UNIDO
- Hamlin, C. (2000). ‘Waters’ or ‘Water’?- Master narratives in water history and their implications for contemporary water policy. *Water Policy*, 2, 313-325.
- Mekonnen, M. M. ve Hoekstra, A. Y. (2012). The blue water footprint of electricity from hydropower. *Hydrology and Earth System Sciences*, 16(1), 179-187. doi:10.5194/hess-16-179-2012
- Mollinga, P. P. (2014). Canal irrigation and the hydrosocial cycle. *Geoforum*, 57, 192-204. doi:10.1016/j.geoforum.2013.05.011
- Muharemovic, A. (2016). Gap analysis for the sector of small hydropower plants in Bosnia and Herzegovina. In *RENEXPO Conference*. Sarajevo.
- OCCPR. (2014). BiH: More Than 30 people arrested in biggest crackdown on corruption. <https://www.occrp.org/en/daily/2488-bosnia-herzegovina-more-than-30-people-arrested-in-biggest-crackdown-on-corruption>
- Ohanyan, A. (2002). Post-conflict global governance: The case of microfinance enterprise networks in Bosnia and Herzegovina. *International Studies Perspectives*, 3(4), 396-416. doi:10.1111/1528-3577.t01-1-00106

- Ohanyan, A. (2002). Post–conflict global governance: The case of microfinance enterprise networks in Bosnia and Herzegovina. *International Studies Perspectives*, 3(4), 396-416. doi:10.1111/1528-3577.t01-1-00106
- Oud, E. (2002). The evolving context for hydropower development. *Energy Policy*, 30, 1215-1223. doi:https://doi.org/10.1016/S0301-4215(02)00082-4
- Papon, P. ve Pejovnik, S. (2006). *Guidelines for a science and research policy in Bosnia & Herzegovina*. Venice: UNESCO
- Polimeni, J. M., Iorgulescu, R. I. ve Chandrasekara, R. (2014). Trans-border public health vulnerability and hydroelectric projects: The case of Yali Falls Dam. *Ecological Economics*, 98, 81-89. doi:10.1016/j.ecolecon.2013.12.013
- PPPIRC. (2022, Mart 8). Concessions, build-operate-transfer (BOT) and design-build-operate (DBO) projects. *Public private partnership*. <https://ppp.worldbank.org/public-private-partnership/agreements/concessions-bots-dbos>
- Prelec, M. (2014). *Winners and losers: Who benefits from high-level corruption in the South East Europe energy sector*. <https://bankwatch.org/wp-content/uploads/2014/06/SEE-energy-corruption.pdf>
- Pugh, M. (2002). Postwar political economy in Bosnia and Herzegovina: The spoils of peace. *Global Governance*, 8(4), 467-482. www.jstor.org/stable/27800359.
- Pugh, M. (2005). Transformation in the political economy of Bosnia since Dayton. *International Peacekeeping*, 12(3), 448-462. doi:10.1080/13533310500074564
- Räsänen, T. A., Koponen, J., Lauri, H. ve Kumm, M. (2012). Downstream hydrological impacts of hydropower development in the upper Mekong Basin. *Water Resource Management*, 26, 3495–3513. doi:10.1007/s11269-012-0087-0
- Riverwatch & EuroNatur. (2018a). *Hydropower development in the Balkans-2017*. http://balkanrivers.net/sites/default/files/2_Bosnia_DataUpdate2017.pdf
- RiverWatch & EuroNatur. (2018b). *Map | Save the Blue Heart of Europe*. <http://balkanrivers.net/en/map>
- Roberts, T. R. (1995). Mekong mainstream hydropower dams: Run-of-the-river or ruin-of-the-river? *NAT. HIST. BULL. SIAM Soc.*, 43, 9-19.
- Sajo, A. (1998). Corruption, clientelism, and the future of the constitutional state in Eastern Europe. *E. Eur. Const. Rev.*, 7, 37.
- Schmidt, J. J. (2014). Historicising the hydrosocial cycle. *Water Alternatives*, 7(1), 220-234.
- Scholl, B. (2009). Electricity reform in Bosnia and Herzegovina. *Utilities Policy*, 17(1), 49-64. doi:10.1016/j.jup.2008.03.003
- Schönach, P. (2017). River histories: A thematic review. *Water History*, 9(3), 233-257. doi:10.1007/s12685-016-0188-4
- Shandling, K. ve Lock, R. (2008). Industry view: Public–private hydropower –minimising the corruption risks. In *Global Corruption Report 2008: Corruption in the water sector* (102-103). New York: Cambridge University Press.
- Siciliano, G. ve Urban, F. (2017). Equity-based natural resource allocation for infrastructure development: Evidence from large hydropower dams in Africa and Asia. *Ecological Economics*, 134, 130-139. doi:10.1016/j.ecolecon.2016.12.034
- Smits, M. ve Middleton, C. (2014). New arenas of engagement at the water governance-climate finance nexus: An analysis of the boom and bust of hydropower CDM projects in Vietnam. *Water Alternatives*, 7(3), 561-583.
- Strang, V. (2004). *The meaning of water*. Oxford, New York: Berg.

- Suica, J. S. (1971). Power development in Yugoslavia. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 27(9), 42-46. doi:10.1080/00963402.1971.11455412
- Swyngedouw, E. (2004). *Social power and the urbanization of power: Flows of power*. UK: Oxford University Press.
- Swyngedouw, E. (2005). Dispossessing H₂O :The contested terrain of water privatization. *Capitalism Nature Socialism (after Jan 1, 2004)*, 16(1), 81-98. doi:10.1080/1045575052000335384
- Swyngedouw, E. (2006). Circulations and metabolisms: (Hybrid) Natures and (Cyborg) cities. *Science as Culture*, 15(2), 105-121. doi:10.1080/09505430600707970
- Swyngedouw, E. (2009). The political economy and political ecology of the hydro-social cycle. *Journal of Contemporary Water Research & Education* (142), 56-60.
- Swyngedouw, E. (2011). Depoliticized environments: The end of nature, climate change and the post-political condition. *Royal Institute of Philosophy Supplement*, 69, 253-274. doi:10.1017/s1358246111000300
- Swyngedouw, E. (2013a). Into the sea: Desalination as hydro-social fix in Spain. *Annals of the Association of American Geographers*, 103(2), 261-270. doi:10.1080/00045608.2013.754688
- Swyngedouw, E. (2013b). UN water report 2012: Depoliticizing water. *Development and Change*, 44(3), 823-835. doi:10.1111/dech.12033
- Swyngedouw, E. (2015). *Liquid power : Contested hydro-modernities in twentieth-century Spain*. UK: MIT Press.
- Transparency International. (2017, January 25). *Corruption Perceptions Index 2016*. https://www.transparency.org/news/feature/corruption_perceptions_index_2016
- Tzifakis, N. ve Tsardanidis, C. (2006). Economic reconstruction of Bosnia and Herzegovina: The lost decade. *Ethnopolitics*, 5(1), 67-84. doi:10.1080/17449050600576316
- UNIDO ve ICSHP. (2016). *World small hydropower development report*. Viyana: United Nations Industrial Development Organization ve Hangzhou: International Center on Small Hydro Power
- UNODC. (2011). *Corruption in Bosnia and Herzegovina: Bribery as experienced by the population*. Viyana: UNODC
- Warner, J. (2012). The struggle over Turkey’s Ilisu Dam: Domestic and international security linkages. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*, 12(3), 231-250. doi:10.1007/s10784-012-9178-x
- White, R. (1995). *The organic machine*. New York: Hill and Wang.
- Woodward, S. L. (2001). Compromised sovereignty to create sovereignty: Is Dayton Bosnia a futile exercise or an emerging model? In S. D. Krasner (Ed.), *Problematic sovereignty : contested rules and political possibilities* (xiii, 367). New York ; Chichester: Columbia University Press.
- World Bank, Agency for Statistics of BiH. ve FBiH Institute for Statistics and RS Institute for Statistics. (2015). *Poverty and inequality in Bosnia and Herzegovina 2007-2011*. BiH: the World Bank
- World Bank. (2001). *Bosnia and Herzegovina- Commercial legal framework and administrative barriers to investment*. Washington, DC: <http://documents.worldbank.org/curated/en/826561468767949638/Main-report>
- World Bank. (2002). *Bosnia and Herzegovina: Country procurement assessment report*. Alıntılanan yer <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/15391/multi0page.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- World Bank. (2016). *Country profile: Bosnia and Herzegovina*. http://databank.worldbank.org/data/Views/Reports/ReportWidgetCustom.aspx?Report_Name=CountryProfile&Id=b450fd57&tbar=y&dd=y&inf=n&zm=n&country=BIH

- World Bank. (2017a). *Bosnia and Herzegovina to create new private sector jobs for youth with World Bank support*. <http://www.worldbank.org/en/news/press-release/2017/01/05/bosnia-and-herzegovina-to-create-new-private-sector-jobs-for-youth-with-world-bank-support>
- World Bank. (2017b). *Unemployment, total (% of total labor force) (modeled ILO estimate) | Data*. <https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.ZS>
- World Energy Council. (2016). *World energy resources: Hydropower*. <https://www.worldenergy.org/assets/images/imported/2016/10/World-Energy-Resources-Full-report-2016.10.03.pdf>
- Zarfl, C., Lumsdon, A. E., Berlekamp, J., Tydecks, L. ve Tockner, K. (2015). A global boom in hydropower dam construction. *Aquatic Sciences*, 77, 161-170. doi:10.1007/s00027-014-0377-0)
- Zukin, S. (1975). *Beyond Marx and Tito : Theory and practice in Yugoslav socialism*. London: Cambridge University Press.

B.C. Han. (2019), Eros'un İstirabı. (Ş. Öztürk çev.).Metis Yayınları

B.C. Han. (2019), The Suffering of Eros. (Ş. Öztürk çev.).Metis Yayınları

Gözde AYKUT¹

Çevirisi Şeyda Öztürk tarafından yapılan Koreli kültür kuramcısı Byung- Chul Han'ın Eros'un İstirabı adlı eserinin temel tartışma konusunu, düşünme eyleminin Eros ile nasıl arttırılabileceği, Eros'un 'başka'yla ilişkisi ve 'başka'nın özne perspektifinden tartışılması oluşturmaktadır. Bu perspektifle Han'ın eserde ilk tartıştığı konu melancholia'dır. Günümüz performans öznesinin büyük problemlerinden biri olan melancholia, Eros ve 'başka' kavramlarıyla temellendirilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Eros, başka olan ile ilgilidir. 'Başka', benliğin rejiminin ele geçirilememesi durumudur.

Erotik deneyim 'aynı'lığın cehennemi içerisinde kaybolmadığından, 'başka'nın dışsallık ve asimetrisini şart koşar. Çünkü Eros da 'aynı'lığın cehennemi içerisinde kaybolmaya direnir. Han, arzuladığı 'başka'yı, mekâna ait olmayan ve aynının diline hapsolmemiş olarak tanımlar. Bir de 'atopik başka' vardır ki negatifliği tüketilmeye direnir. Peki, Han'a göre, bir şeyin ya da durumun negatifinin olmaması ve negatife direnmesi ne demektir? Her şeyden önce, tüm nesnelere ve durumların pozitifleşmesi, yani 'aynı'lığın cehennemi içerisinde kaybolmasıdır negatifin kaybolması. Bir 'başka' deyişle her şeyin tek düzleşmesidir. Dolayısıyla, başkılığa dair değerlendirmede farklılığın neoliberalizm karşısındaki duruşu önemlidir. Farklılığın kendisi pozitif temsil ettiğinden, 'başka' kadar değerli değildir. Bu yüzden 'başka', farklılığın ötesindedir. 'Başka', neoliberal sistem tarafından kontrol altına alınmış değildir. Fakat Han, buna rağmen 'başka'nın da dramatik bir yok oluşla yavaş yavaş karşı karşıya kaldığını ifade eder.

Eserde Eros'un İstirabı, özne kavramının geldiği yeri tanımlayabilmek adına önem taşır. Burada Han, 'başka' üzerinden bir narsist ve kendini seven özne ayrımına gitmiştir. Narsisit özne, günümüz performans öznesinin en önemli semptomlarından biridir. Bu öznenin sınırları net bir şekilde belirlenemediğinden, 'başka' ile olan ilişkisi de netlik kazanmış değildir. Fakat kendini seven özne, 'başka' ile arasına kendi yararına bir negatiflik koyar. Narsist-depresif özne, 'başka' tarafından kendi haline bırakıldığından neoliberal sistem tarafından yıpratılmıştır. Birbirinin karşısında duran Eros ve depresyon ilişkisinde, Eros'un yardımcılarıyla öznenin 'başka'ya yönlendirilmesi söz konusudur. Depresyon ise özneyi kendine çekme çabası içerisindedir.

Han, öznenin Eros ve depresyon karşısındaki durumunu daha iyi anlatabilmek adına *Melancholia* adlı filmin analizine yer verir. Filmin hâkim olduğu söylemi depresyon ve aşk gerilimi oluşturur ve tüm bu söylemlerle çarpıcı birkaç sahne derinlemesine verilmeye çalışılmıştır eserde. Filmin başkarakteri olan Justine, ölümü getiren gezende depresif ve narsist bir bataklığa saplanmıştır. Bu bataklık 'aynı'lığın cehennemine dâhil olan melancholia gezenidir. Karakter, filmin bir sahnesinde narsist duygulardan kurtulmayı başarsa da ablası Claire ile yaşadığı tartışmanın ardından tekrar ümitsizliğe kapılır. Karakteri narsist bataklıktan çıkaran 'atopik başka'dır. Filmin arka planı izleyicileri sürekli olarak depresif ve narsist obje ve söylemlerle farkında tutmaya çalışır. Karakterin sinir krizi geçirip kitapları raflardan çekerek atması ve filmde yer alan tüm tablolar, depresif ve narsist bakış açısını gözler önüne sermektedir. Özellikle filmde yer verilen bazı tablolar, pozitifliğin görünmez şiddeti ile negatifliğin ezici

¹ Arş Gör, Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, gozde.aykut03@gmail.com, ORCID: 0000 0003 1734 5147

şiddeti arasındaki zıtlığı temsil eder. Filmde, Bruegel'in *Rahatlık ve Huzur Diyarı* adlı tablosunun, William Blake'in tablosu ile yan yana konulması gibi... Bruegel'in tablosu, bir insanın tüketebileceği her şeyi tüketerek 'aynı'nın cehennemi içerisindeki pozitifin şiddetini temsil ederken, Blake'in tablosu canlı olarak asılmış kölenin sömürücü negatifliğini temsil etmektedir. Tüm bu tablolar ile izleyiciye anlatılmaya çalışılan, Eros'un depresyonu yeneceğidir. Peki, narsist ve depresif performans öznesi tam olarak nasıl tanımlanmalıdır?

Performans öznesinin tam olarak ne olduğu disiplin toplumu ile disiplin toplumunun ötesinde yer alan ayırmda gizlidir. Üretkenliğin varlığı, disiplin toplumunun '-meli/-malı' argümanına dayanırken üretkenliğin arttırılma arzusu, disiplin toplumunun ötesi olan başarı toplumunun '-ebilir/-abilir' özelliğine dayanmaktadır. Dolayısıyla günümüz öznesinin temsilcisi olan performans öznesi, kendisinin hem efendisi hem de kölesidir. Bir iktidara tabi olmadan kendini sömüren, özgür olduğunu düşünen; fakat psikopolitik bir sürecin parçası olan bir özneyi temsil eder. Han, bu noktada Foucault'a psikopolitik sürecin gelişini göremediği için ciddi bir eleştiri getirir. Çünkü Foucault, kendini sömüren öznenin özgür olduğunu zanneder. "Neoliberal özgürlük emrinin şiddetli ve zorba yapısını tamamen gözden geçirir. Bu şekilde, onu özgür olma özgürlüğü olarak yorumlar" (Han, 2019). Aslında Han, diğer kitaplarında da Foucault'a çeşitli eleştiriler getirmiştir. Bu eleştirilerden birini psikopolitika kavramı üzerinden devam ettirir. "Kapitalizmin sonraki biçimlerinden, mutasyona uğramış biçimlerinden birisi olması anlamında neoliberalizm ise öncelikli olarak 'biyopolitik, somatik, bedensel olan'la ilgilenmez. Üretici güç olarak Psyche'nin farkına varır. Psyche'ye; böylelikle psikopolitikaya dönüş, günümüz kapitalizminin gayri maddi, gayri bedensel oluşuyla belirlenen üretim biçimine de bağlıdır" (Han, 2019). Bu üretim biçimleri bir performans öznesi doğurmuştur. Performans öznesinin fazlasıyla dağıtan ve onu kendinden uzaklaştıran cümlesi "*Becerebilirsin*"dir. Bu cümle, disiplin toplumunun "*Becermelisin*" cümlesinden çok daha tehlikelidir. Çünkü burada bireyin kendini sömürme şiddeti yoğun ve daha acımasızdır. Neoliberal sistemin baskıcı yapısı, özneyi planlanması gereken bir proje olarak görür ve tüm başarısızlıktan öznenin kendisini sorumlu tutarak sistemin aklanmasını sağlar. Han, burada Eros'un, 'başka'nın başarı ve becerabiliyor olması ile kurulan ilişkisinin önemine değinir. "Başka'nın negatifliği, yani kendini her tür 'becerebilmek'ten mahrum bırakan 'başka'nın atopisinin negatifliği, erotik deneyim açısından kurucu önemdedir" (Han, 2019). "Becerebilirim" mutlaklaştırması 'başka'da var olan tüm özgünlüğü yok eder. 'Başka', kendisi ile ilişki kurmanın mümkün olmadığı tüketilebilir bir nesneye dönüşmeye başlamıştır. Özellikle 'başka' ile yakınlık kurma arzusu, onu bize yakınlaştırmak yerine onun çoğalmasına ve sıradanlaşmasına izin vermiş oluyor. Han, bugün yaşamın tüm alanlarına sirayet etmeye çalışan 'başka'nın giderek sıradanlaşmasını aşk ve cinsellik üzerinden *Grinin Elli Tonu* adlı romanla örneklendirmiştir. Romanda yer alan sado-mazoşit pratiklerle sınırlar aşılır ve acının bile katlanılabilir olması sağlanır. Ortaya çıkan anlamsız pozitiflik içerisinde her şey tüketilebilir hale gelir. Romanda geçen "*enfes*" sıfatının aşırı kullanımı bu tüketilebilirliğin en iyi örneğidir.

Başka bir çalışma olan Eva Illouz'un *Romantizmin Tüketimi*, aşkın dışlaştırılmış yönünü açığa çıkarır. Tıpkı *Grinin Elli Tonu*'nda geçen 'enfes' sıfatı gibi aşk sahnelerini tasvir etmek için kullanılan bazı sıfatlara yer verilir. Tüm bu sıfatlar "kadınsı" olsa bile sadece erkekleri kadınsı duygular alanına çekmekle kalmayıp aynı zamanda kadınları da kadınsı duygular alanına çekmektedir. "Şişsak seks, fırsat ve rahatlama seks çağında cinsellik de negatifliğini yitirir" (Han, 2019). Eros, bu varoluş mücadelesi içerisinde çalışmayı ve çıplak yaşamı, erotik arzuyu yok edeceğinden reddeder. Bugünün performans öznesinin Hegel'in köle diyalektiğinden çok da farkı yoktur. Tek farkı, günümüz performans öznesinin efendisiz köle olması ve kendilerini özgür zannederek kendi kendilerini sömürmeleridir. Bu sebeple aşk, mutlak kapanışı temsil eder; ama burada yine Hegel'in öznesi ile Han'ın öznesi arasındaki fark net olarak çizilmiştir. Çünkü aşk mutlak kapanışla bireyin ölümünü şart koşarken Hegelci kölenin bilinci o denli sınırlıdır ki aşka dair bu mutlak kapanışı dahi beceremez. Performans öznesi de tek kaygısı pozitifin peşinde olmak olduğundan bunu beceremez. Han, günümüz performans öznesi üzerinden çıplak yaşam tanımlaması yapmaya çalışır. Fakat bu tanımlamayı daha ziyade bir mutlaklık kavramı ile açıklamaya çalışır. Mutlaklığa bir önem atfeder çünkü mutlaklık, 'başka' ile kurduğu ilişkide 'başka'nın negatifliğini tanır. Belirtilmesi gereken husus, Han'ın negatifliğe, olumsuzluğa ve pürüzlü olana anlam atfediyor olması. Çünkü bu kavramlar insan doğasının bir parçasıdır. Bunların hayattan çıkarılma gayreti, bireyin hayatına sadece pozitif alan performans öznesine dönüşmesi ile son bulur. Bu bağlamda, Han'ın önemli kavramsallaştırmalarından biri porno toplumdur. "Pornografi ne çekici ne de

cilveli olup bulaşıcı ve heyecanlandırıcıdır. Baştan çıkarmayı mümkün kılacak mesafeden yoksundur. Erotik çekicilikte ise zorunlu olarak mahrumiyetin olumsuzluğu mevcuttur” (Han, 2017).

Kutsallığı bozulmuş pornografik bir toplum gerçekliği ile karşı karşıyayız. Han’a göre, pornografideki müstehcen sorunsalı, müstehcen olanının seksilik içermemesindedir. Gerçek seks, içinde negatifliği de barındıran insan doğasının bir parçasıdır. Fakat bugün gerçek seks olumlanmış pozitif gerçeklik içerisinde kaybolarak pornoya dönüşmektedir. Han, pornoya bağlı olarak gerçekleşen sergileme arzusunu, Agamben’in sekülerleşme üzerinden müze ve tapınak ayrımı yapması ile karşılaştırarak ilginç bir yaklaşım gerçekleştirir. Aslında müze, içinde kutsal olanı da barındırdığından tapınağın seküler biçimini temsil eder. Bu sebeple dünya adeta müzeye dönmüş ve evrende seyahat eden turistlerle dolmuştur. Her şeyin bir kült değeri vardır. Fakat günümüz kapitalist sistemi, şeylerdeki bu kült değeri, sergilenme arzusu uğruna yok eder. Örneğin yılın belli kutsal dönemlerinde sergilenen İsa ve Meryem Ana heykelleri, sürekli göz önünde olmadıklarından kült değerlerini korumaya devam ederler. İşte tam da bu nokta, pornografideki sergilenme arzusu ile müze ve tapınakta sergilenen şeylerin kült değerinin yok oluş algısının birleştiği noktadır. Sergilenen pornografik yüzün hiçbir gizemi yoktur, daha da önemlisi kült değeri ortadan kaybolmuştur. Kapitalizm, pornografik olanın şiddetini artırır; çünkü her şeyi sergilenmesi gereken bir meta olarak değerlendirir. Han’ın bu noktada endişelendiği durum ise, Eros’un pornografiye dönüşerek tüm gizemini kaybetmesidir. Tıpkı Eros gibi, kutsal mekânlar, bu mekânlarda gerçekleştirilen eylemler de giderek yok oluyor. Çünkü dünyanın kendisi giderek müstehcen bir hal aldı.

Günümüzde arzu öznesi de değişmiştir. Öyle ki, arzunun öznesi sadece kendi ile ilgili hususlarda bir tercih yapma zorunluluğunun dışında, bir başkasında da olmasını isteği kriterler üzerinden ikaz edilir. Bu ikaz sürekli olarak dijital iletişim merkezleri tarafından dinç tutulur. Arzu edilen bu kriterlerin bireylerde bıraktığı hayal kırıklığı yüksektir. Hayal kırıklığının temelinde fanteziler yoktur, yüksek beklentilerin sonuçsuz kalması vardır. Kadın ve erkeklerin partnerlerinde arzuladıkları özellikler bunun bir göstergesidir. Han, insan doğasındaki fantezi ve arzunun Eva Illouz’un *Aşk Neden Canımızı Acıtır?* adlı çalışmasında enformasyon ile olan bağlantısını ele alarak açıklamaya çalışır. Illouz’a göre, bugün bütün hayallerimiz ve arzularımız enformasyonel bir özellik kazanmış ve daha acısı tüketim kültürünün gözünü diktiği metalar haline gelmiştir. Arzunun ve hayal dünyasının tüketim kültüründen gelen uyarılarla birlikte metalaşmasıyla, kararlar ve kriterler bu konular üzerine daha da rasyonelleşmiştir. Bu rasyonelleşmiş ve metalaşmış olgular, arzunun sonlanması tehdidini doğurmuştur. İnsan doğasına dair tüm bu şeylerin bu denli metalaşması ve yok olması, enformasyon yüklü toplumun gücünü göstermektedir. Kitabın başından beri bu kavramların ‘başka’ ile ilişkisini kuran Han; enformasyonun, ‘başka’daki negatifliği yok ederek pozitive dönüştürdüğü endişesini yaşar. Hiper-görünürlüğün fazlasıyla arttığı bir dönemde porno, erotik fanteziyi yerle bir etmiştir. Han, erotik fantezinin uyandırılabilme ihtimali üzerine iki öykü paylaşır eserinde. Flaubert’in öyküsüne kısaca değinmek yeterli olsa da Ballard’ın öyküsü üzerine Zizek’in söylemleri de bulunduğundan Han ve Zizek’in söylemlerini karşılaştırmak faydalı olacaktır. Flaubert, romanın en erotik olarak adlandırabileceğimiz sahnesinde iki aşkın arabasının, şehirde gezinirkenki halini anlatır. Yazar, şehirde bulunan her şeyi anlatır; fakat arabanın içindeki âşıkların ne yaptığını dair bir bilgiyi okuyucu ile paylaşmaz. Sonunda Emma karakterinin eli arabanın penceresinden aşağı sarkar ve elindeki kâğıtları havaya atar. İşte bu sahne, tam da Han’ın anlatmaya çalıştığı hiper-görünürlük ve porno ile zarar verilmemiş erotizmi anlatır. Buradaki erotizm ‘başka’dır denilebilir. Ballard’ın “*Öğlen Alacakaranlığının Giocondası*” adlı kısa öyküsü, Han ve Zizek’in fikir birliğinde olmadığı bir öyküdür. Öykü, geçici göz rahatsızlığı bulunan başkarakter üzerinden ilerler. Görme duyusunun bir süreliğine devre dışı kalması, karakterin başka duyularının güçlenmesine sebep olmuştur. Gerçeğin çok ötesinde gerçek gibi görünen hayaller kurmaya başlamıştır. Fakat pansuman esnasında gözüne güneş ışığı vurur ve bu ışık gerçekliğe çok yakın olan hayallerini yerle bir eder. Bir süre sonra gözleri iyileşir; fakat eskisi kadar güzel hayaller kuramadığından radikal bir karar alır ve gözlerini çıkarır. Karakter acıyı hisseder; fakat içindeki sevinç ve heyecan duygusu da açığa çıkmıştır. Hikâye ile ilgili Zizek’in değerlendirmesi, karakterin yüzünü güneşe dönmesini, güneşi daha çok ve daha açık bir şekilde görebilmesi olarak değerlendirir. Han ise Zizek’i eleştirerek, karakterin hiper-görünürlükten kaçarak hayallerin dünyasına geri dönme isteğinin anlatıldığını iddia eder. Gözleri kapatmak, hiper-görünürlüğün pozitifliğine karşı bir tavır almayı ifade eder. Çünkü gözlerin kapanması hiperaktiviteyle uyumsuz negatifliği temsil eder.

Herkes için evrensel bir anlam taşıyan Eros da giderek cinselliğe dönüştürülmekte, pozitifliğe itilmekte ve evrensel değerini kaybetmektedir. 'Başka'nın kendinde barındırdığı negatiflik, cinselliğe aşına değildir. Cinsellik öznesi, tüketilebilen olduğundan onu yok edecek herhangi bir şey başına gelmez. Çünkü o 'başka' değildir. Kitabın son kısmında ise Han, düşüncedeki erotik arzuyu teori üzerinden tartışmıştır. Han'a göre, düşüncede var olan erotizmi bitiren şey 'başka'nın negatifliğinin olmamasıdır. 'Aynı'nın pozitifliği içerisinde kaybolan düşüncedeki erotizm, hesaplayıcı düşünce negatifliğinden de mahrumdur. Peki, hesaplanamayanın negatifliği düşünülebilir mi? Han, Wired dergisinin editörü Chris Anderson "*The End of Theory*" başlıklı bir makalesini, düşüncenin negatifliği ve Eros'un düşüncedeki yerini okuyucuya anlatabilmek adına kitabın son kısmında tartışmıştır. Bugün ciddi bir dataizm bir diğer deyişle veriperverlik ile karşı karşıyayız. "Altmış yıl önce, dijital bilgisayarlar bilgiyi okunabilir hale getirdi. Yirmi yıl önce, internet onu erişilebilir kıldı. On yıl önce, ilk arama motoru tarayıcıları onu tek bir veritabanı haline getirdi. Şimdi Google ve benzer düşünen şirketler, tarihin en ölçülü çağını gözden geçiriyor ve bu devasa külliyyatı insanlık durumunun bir laboratuvarı olarak görüyor" (Anderson, 2008). Bugün elde edilen veriler arasında ilişkisel örüntüler kurularak ortaya herhangi bir desen çıkarmak mümkündür. Bu sebeple makalede tartışılan konu, içinde bulunduğumuz veri bolluğunun teoriyi yok edeceğini iddia ediyor. Fakat Han, makalenin teori ile ilgili bazı hususları gözden kaçırdığı iddiasında bulunarak metne eleştirel yaklaşmıştır. Çünkü her teoriyi veri ile açıklamak mümkün değildir. Bunların en başında düşünce gelir. Sadece hesaplanabilir olan şeyler veri temellidir. Fakat düşünce ve hayal gücü bunun dışındadır. Hesaplanabilir olan şey pozitiftir. Düşünce, içinde negatifliği de barındırır. Bu yüzden enformasyon da pozitiftir. Çünkü hesaplanabilir, ayrımlara varılabilir, kıyaslanabilir ve bir desen çıkarılabilir. Fakat düşüncede böyle bir durum mümkün değildir. Han, özellikle içinde bulunduğumuz enformasyon toplumunda teorilere ihtiyaç olduğunu ifade eder. Enformasyonda meydana gelen artış, bilgi kaybına ve gürültüye sebep olur. Düşünce ise sessizlikte açığa çıkar. Han, Türkiye'de de sosyal bilimcilerin sıkça sorduğu bir soruyu sorar: "Ciddi bir bilgi bolluğuna ve eser basımına rağmen entelektüel durgunluğun sebebi ne olabilir?" Cevap: Bilgiye yönelik artan gürültü kirliliği... Her şey o denli pozitif, o denli şeffaf ve enformasyon toplumunun bir parçası olmuş durumdadır ki bu pozitiflik içerisinde bir entelektüel sorununun yaşanması çok normaldir. Her şeyin bu kadar çok veri ile açıklanma; istek ve gayreti, bilgiyi ve hakikati ortadan kaldırır.

Sonuç olarak enformasyon toplumunda kendini var etmeye devam eden bilgi, düşünce ve duyumsallık giderek negatiflikten yoksun hale gelmektedir. Pozitiflik ve şeffaflık Eros'u ve düşüncede var olan erotizmi görünür kılarak pornografikleştirir. Artan veri yığını da her şeyi aynıının cehennemi içerisinde yok eder. Fakat teori bunun dışındadır. Bu sebeple 'başka', 'aynı' değildir ve 'aynı'dan farklıdır. Genel olarak Han, eserinde enformasyon toplumu ile Eros arasındaki ilişkiyi ilginç bir yaklaşımla ele almıştır. 'Başka'nın kaybolmaya başlamasının Eros için de tehlikeli yönlerinin olduğu söylenebilir. Enformasyon ve ağ toplumu olan içinde yaşadığımız dünya, bireyde kendine ait bir şey bırakmama istek ve arzusu ile beden ve ruhta var olmak ister. Özellikle günümüz reklamlarında yapılan ürün tanıtımlarındaki bazı 'Senin için en iyisini düşündük', 'Senin için daha iyi yok' gibi sloganlaştırılmış ifadelerin Han'ın da bahsettiği gibi bireye tercih hakkı bırakmayan noktaya getirmiştir ve onun için en iyisinin o olduğuna inanması sağlanmıştır. Reklamlarda ve filmlerde artan pornografik söylem ve sahneler, bilinmeyende olan sırrı yok etmeye devam etmektedir. Çiftlerin ilişkilerinde birbirlerinden beklentilerinin durmaksızın artması; fakat daha önemlisi, bu söylemin bir gerçeklik haline gelmesi ilişkileri zayıflatmıştır. Peki, hiper-gerçekliğin ve pornografik görünürlüğün azaltılması mümkün müdür? Daha da önemlisi, şeylerde var olanın kült değeri korunabilir mi? Enformasyon ve ağ toplumunun temsil ettiği bir amaç vardır. Bu amaç hâlihazırda her şeyin şeffaflık kazanması üzerinedir. En temelde de insana dair olanı görünür kılmak ve metalaştırmaktır. Dolayısıyla ilişkilerde Eros'un görünürlüğünün azalarak beklentilerin artması erotizm ve Eros'daki 'başka'lığı da tehlikeye sokmuştur. Tam olarak bu durum Han'ın 'başka'ya yönelik dramatik bir endişe duymasına yol açmaktadır. Bireyin, beklentileri karşılamak uğruna durmaksızın çalışması, performans öznesinin içine düştüğü acıyı gözler önüne sermektedir. Günümüzde çoğunlukla nostaljiye duyulan özlemin de buradan kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bazı sosyal medya mecralarında, bireylerin bir ilişkide birbirlerine güvenmemelerinin altında yatan sebepler olarak eski sevgilerin ve aşkların kalmadığını ifade etmeleri de Eros'un pornografinin ve hiper-gerçekliğin önüne geçememesinden kaynaklanmaktadır. Son zamanlarda nostaljiye duyulan özlemin de buradan kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla eser, günümüz ilişkilerini ve öznesini hem felsefi hem de psikolojik yaklaşımlarla ele alan

değerli bir metindir. Fakat özellikle teorinin sonunu tartıştığı kısımda, düşüncenin bir teori olduğunu ve bunun bir desenin çıkarılmasının mümkün olmadığı ile ilgili iddiasının tam olarak anlaşılabilmesi psikopolitika ile ilgili kitabının da okunmasını gerekli kılmaktadır. Çünkü bilincin idare edilebilir olduğunu ifade eden Han, bu eserinde düşüncenin deseninin çıkarılamayacağını anlatır. Özellikle Han'ın zihnindeki bilinç ve düşünce ayrımını anlamak adına bunun faydalı olacağı düşünülebilir.

Etik Beyan: Bu çalışmada etik beyanı gerektirecek herhangi bir uygulama kullanılmamıştır. Aksi bir durumun tespiti halinde Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkı Beyanı: 1. Yazarın katkı oranı %100'dür.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement: A permission from an ethics committee is not needed for this study. In case of detection of a contrary situation, Beykent University Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the author(s) of the study.

Author Contributions Statement: 1st author's contribution rate is 100%.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest among the authors.

KAYNAKÇA

- Anderson, C. (2008, Ocak 23). *The end of theory*, <https://www.wired.com/2008/06/pb-theory/>
- Han, B.C. (2019). *Eros'un ıstırabı*. (1nd). (Ş. Öztürk Çev.). Metis Yayınları.
- Han, B. C.(2019a). *Psikopolitka neoliberalizm ve yeni iktidar teknikleri*. (1nd). (H. Barışcan çev.). Metis Yayınları.
- Han, B.C. (2017). *Şeffaflık toplumu*. (1nd). (H. Barışcan çev.). Metis Yayınları.

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
BEYKENT UNIVERSITY
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

BEYKENT ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

YAYIN POLİTİKASI

Dergi Yönetim Kurulu, maddeler halinde verilen etik sorumlulukların bilinciyle hareket etmektedir.

1. Yılda iki sayı (Haziran, Aralık) ile elektronik ortamda yayın yapan Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi açık erişimli (Open Access) olarak TÜBİTAK Dergi-Park Akademik Sistemi tarafından tümü ile ücretsiz şekilde yayınlanmaktadır. Yayın Kurulu ve Editör kararı olması durumunda mevcut sayılara ek özel sayı da yayınlanabilmektedir.
2. Dergiye makale gönderim işlemini tamamlayan yazarların çalışmaları, öncelikle editör ve yayın kurulu tarafından gerçekleştirilecek ilk değerlendirme sonucunda yayın ilkelerine uygunluğu olması durumunda (en az 2) hakemlere gönderilmektedir.
3. Yazar/yazarlar dergi sistemine yüklemiş oldukları makalelerini kabul öncesinde geri çekme hakkına sahiptir.
4. Hakem değerlendirme sürecinde çifte körlene tekniği kullanılması nedeniyle tüm süreçlerde yazar/yazarlar ve hakemlere ait kimlikler saklı tutulmaktadır.
5. Hakemlerin gönderilen çalışmaları değerlendirme süreçleri 30 gün olmakla birlikte, gerekli hallerde süreç 15 gün daha uzatılabilmektedir.
6. Hakem değerlendirme sürecinde yazardan talep edilen gerekli düzeltmelerin yapılarak, en geç 15 gün içerisinde dergi sistemine yüklenmesi gerekmektedir.
7. Düzeltme işleminin yazar/yazarlar tarafından gerçekleştirilip sisteme yüklenmesini takiben, yazı tekrar hakeme gönderilerek değerlendirmesi alınmaktadır.
8. Değerlendirme sonucunda olumlu bulunan makaleler dergi yönetiminin de onayı sonucunda yayınlanmaktadır.

Makale başvurusunda bulunmayı düşünen yazar/yazarlar için Dergi Yönergesi'ne Yazım Kuralları sekmesinde yer verilmiştir. Ayrıca dergimiz makale yazarlarından makaleleri için hakem önerileri kabul etmemektedir. Bahsedilen etik kurallar dışında kalan bir durum, içerik veya davranışla karşılaşmanız (erken görünümdeki ya da yayımlanmış bir makale) durumunda, lütfen sosyalbilimlerdergi@beykent.edu.tr adresiyle e-posta aracılığıyla iletişime geçiniz.

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
BEYKENT UNIVERSITY
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

BEYKENT ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

YAZIM KURALLARI

Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'ne gönderilecek makalelerde yazarların aşağıda belirtilmiş olan yazım ilke ve kurallarına uymaları gerekmektedir. Belirtilen ilke ve kurallara uygun olarak hazırlanmayan makaleler değerlendirme sürecine alınmayabilir ya da bu sürecin herhangi bir aşamasında değerlendirme dışında bırakılabilir.

Word formatı, derginin basım formatıdır. Hazırlanan makalelerin bu formata uygun olarak hazırlanmasından sonra sisteme yüklenmesi gerekmektedir. Makaleyi dergiye ilk yüklemenizde kör hakemlik uygulaması nedeniyle yazar ve kurum bilgileri kısmının boş bırakılarak sisteme yüklenmesi gerekmektedir. Makale dosyasının adını makale ismi ile kaydederek göndermeniz önem arz etmektedir. Makalenin herhangi bir kısmında yazar isimlerini ve kurumlarını gösterecek bilgi kalmamış olmasına dikkat edilmelidir.

Makale gönderme sürecinde "Telif Hakkı Sözleşmesi" ile çalışma ve yazarlara ait bilgilerin yer aldığı "Başlık Sayfası" isimli bir dosya hazırlanarak makale dosyasından ayrı olarak sisteme yüklenmesi gerekmektedir.

Başlık için notlar:

Makalenin adının Türkçe ve İngilizce olarak belirtilmesi gerekmektedir.

Makale başlığının 20 kelimedenden daha fazla olmamasına özen gösterilmelidir.

Makalenin Türkçe ve İngilizce başlıkları 14 punto olarak düzenlenmelidir.

Makalenin Türkçe başlığı makalenin ilk sayfasında, özetten önce ve iki yana yaslı olarak verilmelidir.

Makalenin İngilizce başlığının makalenin ilk sayfasında, Türkçe başlıktan hemen sonra ve iki yana yaslı olarak verilmesi gerekmektedir. Başlık yazımında tek satır aralığı, öncesi 6 nk, sonrasında 6 nk boşluk bulunmalıdır. Türkçe ve İngilizce başlıkların "ilk harfler büyük" olacak şekilde verilmesi gerekmektedir.

Öz/Abstract için notlar:

Öz ve Abstract metinleri, belirtilen temel unsurlar kapsamında en az 150, en fazla 250 kelime olmak üzere hazırlanmalıdır. Anahtar kelime sayısı en az 3, en fazla 5 olmalıdır.

Yazı tipi Times New Roman ve 9 punto olmalıdır. Öz ve Abstract içindeki temel unsur başlıkları örnek tabloda gösterildiği gibi kalın, yazı tipi bold olmalıdır.

Öz ve Abstract, satır aralığı öncesi ve sonrası 0 nk, tek satır aralığı olacak şekilde hazırlanmalıdır.

Öz kısmı, araştırmanın amacı, yöntemi, bulguları, sınırlılıkları ve özgün değerini ifade edecek şekilde yazılmalıdır.

Öz kısmında paragraf başında girinti kullanılmamalı ve öz tek paragraf olarak yazılmalıdır.

** NOT: İngilizce dilinde yapılan çalışmalarda, yazarların Türkçe'ye hakim olmaması ya da Türkçe dil desteği talep etmeleri durumunda, Türkçe Öz kısımları, BÜSBD tarafından, İngilizce Öz'e uygun olacak şekilde eklenir.

Abstract için notlar:

Abstract metni gramer ve yazım kurallarına uygun olmalıdır.

Abstract ile Öz uyum içinde olmalı (madde, kavram, terim vb. sıralamalar), kullanılan kavramlar İngilizce literatürde kullanıldığı haliyle çevrilmelidir. Yazım marjları olarak Öz ile aynı olmalıdır.

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
BEYKENT UNIVERSITY
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

BEYKENT ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
YAZIM KURALLARI

İntihal (Benzerlik) Uyarısı:

Be Kent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi yayın etiği gereği, dergiye gönderilen tüm makalelerin, hakem değerlendirmesine sunulmadan önce Turnitin programı ile dergi sekreteryası tarafından benzerlik taramasından geçirilerek kontrolü sağlanır. Benzerlik oranı olarak üst sınır kaynakça hariç %15'tir. Bu oranın üzerinde olan çalışmalar için düzeltme isteme ya da reddetme yetkisi sekreteryadadır. Ayrıca yazarlar tarafından da benzerlik raporunun sisteme yüklenmesi gerekmektedir.

Makale Yazım Kuralları

- Makaleler "Office Word" programında A4 boyutlarında hazırlanmalıdır (Tercihen Office 2010 ve üzeri).
- Makalelerin uzunluğu dergi formatında olup, 25 sayfayı geçmemelidir.
- Sayfa düzeni; Sol: 2,5 cm, Sağ: 2,5 cm, Üst: 2,5 cm ve Alt: 2,5 cm olmalıdır.
- Makaleler 11 punto ve "Times New Roman" yazı karakteri ile tek satır aralığı kullanılarak yazılmalıdır. Makale metninin tamamı, satır aralığı; öncesi ve sonrası 6nk olarak hazırlanmalıdır. Yazımda, virgül ve noktalardan sonra bir karakter ara verilmelidir.
- Paragraflarda girinti ayarı "Özel-ilk satır: 1 cm" olmalıdır, paragraftan önce ve sonra ise 6nk boşluk bırakılmalıdır. Paragraflar arasında ilave boş satır bırakılmamalıdır (Boşluklar enter tuşu ile bırakılmamalıdır).
- Yazarın adı ve soyadı makale başlığının sağ altında, 10 punto olarak belirtilmelidir. Yazarın unvanı, görev yeri, e-mail adresi ve ORCID bilgisi 9 punto olarak sayfa altı dipnot biçiminde gösterilecektir (Bu bilgiler mizanpaj aşamasında tarafımızca eklenecek olup, yazar (lar) sisteme makalelerini yüklerken bu bilgilere yer vermemelidir).
- Atıflar metin içerisinde "bağlaç yöntemi" kullanılarak yapılmalıdır. Açıklama notları ise, sayfa altında dipnot şeklinde ve 9 punto olarak ifade edilmelidir. Metin içerisinde atıflar yazar (lar) ın soyadı ve kaynağın yılı şeklinde yapılmalıdır (örn; Bozkurt ve Gümüş, 2019). Yazar adı yoksa kurum adı yazar yerine kullanılmalıdır (örn; TÜİK, 2021).
- Atıf gösteriminde bütün bir esere atıfta bulunulurken sayfa aralığı belirtilmemelidir. Çalışma içerisinde de zorunlu olmayan durumlarda, atıf gösteriminde sayfa numarası kullanılmamalıdır.
- Makalede ana başlıklar ve alt başlıklar kalın (bold) ve sola yaslı (girintisiz) olarak şekilde numaralandırılmalıdır. Ana başlıkların bütün harfleri büyük yazılmalı, alt başlıkların ise sadece baş harfleri büyük ve kalın yazılmalıdır. Başlıklar en çok 4 düzeye kadar bölümlendirilmelidir.

1. AAAAA
- 1.1. Aaaaa
- 1.1.1. Aaaa Aaaaa
- 1.1.2.1. Aaaa Aaaaa

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
BEYKENT UNIVERSITY
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

BEYKENT ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
YAZIM KURALLARI

GİRİŞ (Tüm ana başlıklar 11 punto- tamamı büyük harf ve kalın yazı tipi olmalıdır)

Makalenin tüm içeriği 11 puntoda yazılmalıdır. Giriş bölümünde, yapılan çalışma ile ilgili olarak güncel literatürdeki temel kavramlar, kuramsal gelişim ve yaklaşımlar ile araştırmadaki problem durumu, amaç, önem, hipotezler, varsayımlar, sınırlılıklar vb. yer almalıdır. Bu bölüm yeni bir sayfadan başlatılmalıdır.

1. KURAMSAL/KAVRAMSAL ÇERÇEVE

(Tüm ana başlıklar 11 punto, tamamı büyük harf ve kalın yazı tipi olmalıdır)

1.1. Alt Başlık (İkinci derece alt başlıklar 11 punto, her sözcüğün baş harfleri büyük ve kalın yazı tipi olmalıdır)

1.1.1. Alt başlık (Üçüncü derece alt başlıklar 11 punto, sadece ilk sözcüğün baş harfi büyük ve kalın yazı tipi olmalıdır)

1.1.1.1. Alt başlık (Dördüncü derece alt başlıklar 11 punto, sadece ilk sözcüğün baş harfi büyük ve kalın, italik yazı tipi olmalıdır)

Tablo, Şekil, Grafik ve Resim Gösterimi

- Her tabloya, şekile, grafiğe ya da resime bir başlık verilmelidir. Başlık; tablo, şekil, grafik ya da resmin üstünde, sayfaya ortalı, yalnızca kelimelerin baş harfleri büyük olacak şekilde ve 11 punto olarak yer almalıdır.
- Tablo, şekil, grafik ya da resim metnin uygun yerlerinde ardışık olarak numaralandırılmış bir şekilde, sayfanın ortasına hizalı bir şekilde ayarlanmalıdır.
- Tablo, şekil, grafik ya da resim sayfa yapısının dışına taşmayacak, kolaylıkla okunacak şekilde ayarlanmalıdır.
- Tablo, şekil, grafik ya da resim isimleri üstte, kaynak ise altta gösterilmelidir.
- Tablo, şekil, grafik ya da resim altında gösterilen kaynaklar 9 punto ve ortaya hizalı olmalıdır.
- Tablo, şekil ve grafik içi metin 9 punto, öncesi ve sonrası 0nk, tek satır aralığı olarak hazırlanmalıdır. Tablolarda sütun çizgileri ve dış kenarlıklar olmamalı, tablolar sadece satır çizgileri olacak biçimde hazırlanmalıdır. Vurgulanmak istenen yerler kalın yazı tipi ile gösterilebilir.
- Başlık ve kaynak gösterim satır aralığı, makale metni genel yapısındaki gibi önce ve sonra 6 nk olacak şekilde ayarlanmalıdır.
- Tablo, şekillere ve grafiklere ait dipnotlar; altta sola yaslı (girintisiz) ve 8 punto olmalıdır.
- Kaynak gösterimi Soyad ve Yıl olacak şekilde ve parantez içinde olmalıdır. Örn; (Gümüş, 2017).

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
BEYKENT UNIVERSITY
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

BEYKENT ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

KAYNAKÇA

Makalede kullanılan her türlü kaynak, kaynakça bölümünde yer almalıdır. Makale içinde atıf yapılmayan kaynaklara ise kaynakça kısmında kesinlikle yer verilmemelidir. Kullanılan kaynaklar nitelik (tez, kitap, makale, rapor vb.) ayrımı yapılmaksızın yazar soyadına göre alfabetik olarak sıraya konulmalıdır. Aynı yazarın eserleri “en yeni tarihli” olandan başlanarak kaynakçaya yerleştirilmelidir. Kaynakça girintisi (Asılı – 1 cm) olarak ayarlanmalıdır. Kaynak Gösterme Şekilleri APA 7 stiline göre olmalıdır (<https://apastyle.apa.org/style-grammar-guidelines/references/examples>).

Akademik Dergi Makaleleri

- Bir dergi makalesinde DOI varsa, kaynakçada DOI eklenmelidir.
- Her zaman bir dergi makalesi için sayı numarası eklenmelidir.
- Dergi makalesinin DOI'si yoksa ancak okuyucular için çözülecek bir URL'si varsa (örneğin, bir veri tabanının parçası olmayan çevrimiçi bir dergiden geliyorsa), makalenin URL'si referansın sonuna eklenmelidir.

Tek Yazarlı Dergiler

Cümle sonu atıf: (Winter, 2011).

Metin içi atıf: Winter (2011)

Kaynakça: Winter, S. G. (2011). Understanding dynamic capabilities. *Strategic Management Journal*, 24(10), 991-995. <https://doi.org/10.1002/smj.318>

İki yazarlı dergiler

Cümle sonu atıf: (Linden ve Teece, 2018)

Metin içi atıf: Linden ve Teece (2018)

Linden, G. ve Teece, D. J. (2018). Remarks on Pisano: “Toward a prescriptive theory of dynamic capabilities”. *Industrial and Corporate Change*, 27(6), December 2018, Pages 1175–1179, <https://doi.org/10.1093/icc/dty047>

Üç ve daha fazla yazarlı dergiler

Cümle sonu atıf: (Prayag vd., 2016)

Metin içi atıf: Prayag vd. (2016)

Prayag, G., Hosany, S., Muskat, B., ve Chiappa, G. Del. (2016). Understanding the relationships between tourists’ emotional experiences, perceived overall image, satisfaction, and intention to recommend. *Journal of Travel Research*, 56(1), 41–54. <https://doi.org/10.1177/0047287515620567>

Bilgileri eksik olan akademik dergiler

Dergi cilt, sayı ve/veya makale veya sayfa numaralarını kullanmıyorsa, eksik öğeler referanstan çıkarılmalıdır.

Cümle sonu atıf: (Butler, 2017; Sanchiz vd., 2017; Stegmeir, 2016)

Metin içi atıf: Butler (2017), Sanchiz vd. (2017) ve Stegmeir (2016)

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
BEYKENT UNIVERSITY
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

BEYKENT ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

KAYNAKÇA

Cilt numarası olmayan makaleler

Stegmeir, M. (2016). Climate change: New discipline practices promote college access. *The Journal of College Admission*, (231), 44-47. https://www.nxtbook.com/ygsreprints/NACAC/nacac_jca_spring2016/#/46

Sayı numarası olmayan makaleler

Bastick, Z. (2017). Would you notice if fake news changed your behavior? An experiment on the unconscious effects of disinformation. *Computers in Human Behavior*, 116, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106633>

Sayfa aralığı belli olmayan dergiler

Butler, J. (2017). Where access meets multimodality: The case of ASL music videos. *Kairos: A Journal of Rhetoric, Technology, and Pedagogy*, 21(1). <http://technorhetoric.net/21.1/topoi/butler/index.html>

Kitaplar

- Kitabın yazarının, yayın yılının, başlığının ve yayıncısının belirtilmesi gerekmektedir. Hem basılı kitaplar hem de e-kitaplar için aynı biçim kullanılmalıdır.
- Telif hakkı tarihi yayın tarihinden farklı olsa bile, kitabın telif hakkı sayfasında gösterilen telif hakkı tarihi referansta yayın yılı olarak kullanılmalıdır.
- Baskı sayısı, italik olmadan, başlıktan sonra parantez içine eklenmelidir.
- Kitap bir DOI içeriyorsa, DOI yayıncı adından sonra referansa eklenmelidir.
- Yayıncı konumu (şehir/ülke) eklenmemelidir.
- DOI'siz e-kitabın okuyucular için çözülecek sabit bir URL'si varsa, referansa kitabın URL'si eklenmelidir. Veritabanının adı referansa dahil edilmemelidir.
- E-kitap akademik bir araştırma veritabanından alınmışsa ve DOI veya sabit URL'ye sahip değilse, kitap referansı yayıncı adından sonra sonlandırılmalıdır. Veritabanının adı referansa dahil edilmemelidir. Bu durumda referans basılı bir kitapla aynıdır.

Cümle sonu atfı: (Ada, 2021).

Metin içi atfı: Ada (2021)

Ada, S. (2021). Pandemi sonrası dönemde yeni dijital normal (2nd ed.). Nobel Kitap. <https://doi.org/10.1037/00001xx8-000>

Sapolsky, R. M. (2017). *Behave: The biology of humans at our best and worst*. Penguin Books.

Svendsen, S., ve Løber, L. (2020). *The big picture/Academic writing: The one-hour guide* (3rd digital ed.). Hans Reitzel Forlag. <https://thebigpicture-academicwriting.digi.hansreitzel.dk/>

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
BEYKENT UNIVERSITY
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

BEYKENT ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

KAYNAKÇA

- Editörlü kitaplarda, editör için "(Ed.)" kısaltması, editör adlarından sonra, ardından bir nokta kullanılması gerekmektedir. Birden fazla editör olması durumunda, tüm isimlerden sonra rolü bir kez ekleyin.

Cümle sonu atıf: (Hygum ve Pedersen, 2010; Kesharwani, 2020; Torino vd., 2019)

Metin içi atıf: Hygum ve Pedersen (2010), Kesharwani (2020) ve Torino vd. (2019)

Hygum, E., ve Pedersen, P. M. (Eds.). (2010). Early childhood education: Values and practices in Denmark. Hans Reitzels Forlag. <https://earlychildhoodeducation.digi.hansreitzel.dk/>

Kesharwani, P. (Ed.). (2020). Nanotechnology based approaches for tuberculosis treatment. Academic Press.

Torino, G. C., Rivera, D. P., Capodilupo, C. M., Nadal, K. L., ve Sue, D. W. (Eds.). (2019). Microaggression theory: Influence and implications. John Wiley ve Sons. <https://doi.org/10.1002/9781119466642>

Editörlü kitaplarda kitap bölümü

- Akademik araştırma veritabanlarından düzenlenmiş kitap bölümleri de dâhil olmak üzere hem basılı hem de e-kitap düzenlenmiş kitap bölümleri için bu biçim kullanılmalıdır.
- Bölümde DOI varsa, yayıncı adından sonra referansa DOI bölümü eklenmelidir.
- Yayıncının konumu (şehir/ülke) dâhil edilmemelidir.
- DOI'siz bir bölümün okuyucular için çözülecek sabit bir URL'si varsa, referansa bölümün URL'si eklenmelidir. Veritabanının adı referansa dâhil edilmemelidir.
- Bölüm akademik bir araştırma veri tabanına aitse ve DOI veya sabit URL'ye sahip değilse, kitap referansı yayıncı adından sonra sonlandırılmalıdır. Veritabanının adı referansa dâhil edilmemelidir. Bu durumda referans, basılı kitap bölümü ile aynıdır.
- Basım bilgileri, virgülle ayrılmış olarak bölümün sayfa aralığı ile aynı parantez içine eklenmelidir.
- Sayfalandırılmamış kitap bölümleri için sayfa aralığı referanstan çıkarılmalıdır.

Cümle sonu atıf: (Aron vd., 2019; Dillard, 2020; Thestrup, 2010).

Metin içi atıf: Aron vd. (2019), Dillard (2020) ve Thestrup (2010)

Aron, L., Botella, M., ve Lubart, T. (2019). Culinary arts: Talent and their development. In R. F. Subotnik, P. Olszewski-Kubilius, ve F. C. Worrell (Eds.), *The psychology of high performance: Developing human potential into domain-specific talent* (pp. 345–359). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000120-016>

Dillard, J. P. (2020). Currents in the study of persuasion. In M. B. Oliver, A. A. Raney, ve J. Bryant (Eds.), *Media effects: Advances in theory and research* (4th ed., pp. 115–129). Routledge.

Thestrup, K. (2010). To transform, to communicate, to play—The experimenting community in action. In E. Hygum ve P. M. Pedersen (Eds.), *Early childhood education: Values and practices in Denmark*. Hans Reitzels Forlag. <https://earlychildhoodeducation.digi.hansreitzel.dk/?id=192>

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
BEYKENT UNIVERSITY
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

BEYKENT ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

KAYNAKÇA

• Yeniden basılmış bir çalışma için (aynı anda iki yerde yayınlanmış bir çalışma), metin içi alıntıda her iki yılı da bir bölüm çizgiyle ayrılmış ve önceki yıllarla birlikte belirtilmelidir.

• Kullandığınız eserle ilgili bilgilerden sonra orijinal çalışmanın başlığı, sayfa aralığı, düzenleyicisi, yayın yılı ve yayıncısı parantez içinde verilmelidir.

Cümle sonu atf: (Bronfenbrenner, 1973/2005).

Metin içi atf: Bronfenbrenner (1973/2005)

Bronfenbrenner, U. (2005). The social ecology of human development: A retrospective conclusion. In U. Bronfenbrenner (Ed.), Making human beings human: Bioecological perspectives on human development (pp. 27–40). SAGE Publications. (Reprinted from Brain and intelligence: The ecology of child development, pp. 113–123, by F. Richardson, Ed., 1973, National Educational Press)

Yazarı olmayan kitap ya da sözlük

Yazarı olmayan kitaplarda, sözlüklerde veya ansiklopedilerde eser adı verilmelidir.

Metin içi atf: The Australian Oxford dictionary (1999)

Cümle sonu atf: (The Australian Oxford dictionary, 1999).

The Australian Oxford dictionary (3rd ed.). (1999). Melbourne: Oxford University Press.

Yazarı kurum olan/kurum yayını olan kitaplar

Cümle sonu atf: (Australian Bureau of Statistics, 2000).

Metin içi atf: Australian Bureau of Statistics (2000)

Australian Bureau of Statistics. (2000). Population by age and sex, New South Wales, 30 June 2000 (ABS Cat. no. 3235.1). Canberra, Australian Capital Territory: Yazar.

Kongre, Konferans, Bildiri vb toplantılarda sunulan yayınlar

Cümle sonu atf: (Kushilevitz ve Malkin, 2016).

Metin içi atf: Kushilevitz ve Malkin (2016)

Çınar, M., Doğan, D. ve Seferoğlu, S. S. (2015, Şubat). Eğitimde dijital araçlar: Google sınıf uygulaması üzerine bir değerlendirme. Akademik Bilişim Konferansında sunulan bildiri, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir. Erişim adresi: <http://ab2015.anadolu.edu.tr/index.php?menu=5vesubmenu=27>

Editörlü kitaplarda kitap bölümü olarak basılmış konferans bildirisi

Editörlü bir kitapta kitap bölümü olarak yayınlanmış konferans bildirilerinde diğer kitap bölümleriyle aynı referans formatı kullanılmalıdır.

Cümle sonu atf: (Bedenel vd., 2019)

Metin içi atf: Bedenel vd. (2019)

Bedenel, A.-L., Jourdan, L., ve Biernacki, C. (2019). Probability estimation by an adapted genetic algorithm in web insurance. In R. Battiti, M. Brunato, I. Kotsireas, ve P. Pardalos (Eds.), Lecture notes in computer science: Vol. 11353. Learning and intelligent optimization (pp. 225–240). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-05348-2_21

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
BEYKENT UNIVERSITY
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

BEYKENT ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

KAYNAKÇA

Tezler

- Bir tez, ProQuest Dissertations and Theses Global, PQDT Open veya YÖK TEZ gibi bir veri tabanından, bir kurumsal havuzdan veya bir arşivden elde edildiğinde yayınlanmış kabul edilir.
- Veri tabanı tezlere yayın numaraları atıyorsa, yayın numarası tez veya tezin başlığından sonra italik olmadan parantez içine eklenmelidir.
- "Doktora tezi" veya "Yüksek lisans tezi" açıklaması ve ardından virgül ve dereceyi veren kurumun adını eklenmelidir. Bu bilgiler tez veya tez başlığından ve herhangi bir yayın numarasından sonra köşeli parantez koyulmalıdır.

Cümle sonu atıf: (Crown, 2014).

Metin içi atıf: Crown (2014)

Crown, H. S. (2014). Factors influencing customer satisfaction: The relationship between customer satisfaction and customer loyalty (Publication No. 10169573) [Doctoral dissertation, Wilmington University].

- Bir tez yayınlanmamışsa, tez başlığından sonra köşeli parantez içinde "[Yayınlanmamış doktora tezi]" veya "[Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]" açıklaması eklenmelidir.
- Referansın kaynak ögesinde, dereceyi veren kurumun adı belirtilmelidir.

Cümle sonu atıf: (Harris, 2014)

Metin içi atıf: Harris (2014)

Harris, L. (2014). Instructional leadership perceptions and practices of elementary school leaders [Unpublished doctoral dissertation]. University of Virginia.

Akademik olmayan dergi makalesi

- Bir dergi makalesinde DOI varsa, referansa DOI eklenmelidir.
- Dergi makalesinin DOI'si yoksa ve akademik bir araştırma veritabanından geliyorsa, referans sayfa aralığından sonra bitirilmelidir. Referansta veritabanı bilgileri dâhil edilmemelidir. Bu durumda referans, basılı bir dergi makalesi ile aynıdır.

Gazete makaleleri

- Referansın kaynak ögesinde, gazetenin başlığı italik olarak yazılmalıdır.
- Gazete makalesinin okuyucuların erişimine açık bir URL'si varsa, makalenin URL'si referansın sonuna eklenmelidir. Makale için cilt, sayı ve / veya sayfa numaraları eksikse, bu öğeler referanstan çıkarılmalıdır.
- Gazete makalesinin basılı versiyonu kullanıldıysa, gazete başlığından sonra makalenin sayfası veya sayfaları belirtilmelidir. Sayfalardan önce "s" veya "ss." gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır.

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
BEYKENT UNIVERSITY
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

BEYKENT ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

KAYNAKÇA

- Makale bir haber web sitesindeyse (ör. CNN, HuffPost), ilişkili bir günlük veya haftalık gazeteye sahip olmayan bir siteyse, bunun yerine bir haber web sitesindeki web sayfası biçimi kullanılmalıdır.

Cümle sonu atıf: (Carey, 2019; Harlan, 2013; Stobbe, 2020)

Metin içi atıf: Carey (2019), Harlan (2013) ve Stobbe (2020)

Carey, B. (2019, March 22). Can we get better at forgetting? The New York Times.

<https://www.nytimes.com/2019/03/22/health/memory-forgetting-psychology.html>

Harlan, C. (2013, April 2). North Korea vows to restart shuttered nuclear reactor that can make bomb-grade plutonium. The Washington Post, A1, A4.

Stobbe, M. (2020, January 8). Cancer death rate in U.S. sees largest one-year drop ever. Chicago Tribune.

Haber siteleri

- The New York Times veya The Washington Post gibi gazete yazılarının gösteriminde aşağıdaki şekilde gösterim sağlanmalıdır.
- Yazar ve yazının yayınladığı tarih belirtilmelidir.
- Yazının başlığı italik olmalıdır.
- Referansın kaynak ögesinde haber web sitesinin adı belirtilmelidir.
- Referans URL ile bitirilmelidir.

Cümle sonu atıf: (Koca, 2019)

Metin içi atıf: Koca (2019),

Koca, C. (2019, Ocak 31). Göçün yeniden kavramsallaştırılması. HuffPost.

https://www.huffpost.com/entry/goç-love-watching-horror-movies_1_5d277587e4b02a5a5d57b59e

Çeşitli organizasyonlara ait internet sitelerindeki internet sayfaları

Bireysel yazarların olmadığı bir kuruluşun web sitesindeki bir sayfa için, yazar olarak kuruluşun adı kullanılmalıdır. Tarih olarak gün, ay, yıl şeklinde ayrıntılı gösterime dikkat edilmelidir. Web sayfasının başlığı italik olmalıdır ve referans URL ile bitirilmelidir.

Cümle sonu atıf: (World Health Organization, 2018)

Metin içi atıf: World Health Organization (2018)

World Health Organization. (2018, May 24). The top 10 causes of death.

<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/the-top-10-causes-of-death>

NOT: daha fazla ayrıntı için APA7 yazım kurallarını inceleyiniz.

T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
BEYKENT UNIVERSITY
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

BEYKENT ÜNİVERSİTESİ

Ayazağa-Maslak Yerleşkesi

Ayazağa - Sarıyer / İST. Faks: 0212 289 64 90

Beylikdüzü Yerleşkesi

Beykent - Büyükçekmece / İST. Faks: 0212 872 28 30

Hadımköy Yerleşkesi

Akçaburgaz Mevkii - Esenyurt/İST

Taksim Yerleşkesi

Sıraselviler - Beyoğlu / İST. Faks: 0212 243 02 78

Beykent Üniversitesi Çağrı Merkezi

beykent.edu.tr - info@beykent.edu.tr

444 1997